

SLOBODA

BIBLIOTEKA KOMPAS

Istorija jugoslovenskog radničkog pokreta

Recenzenti

dr DUŠAN ZIVKOVIC

dr SLOBODAN MILOSEVIC

Institut za istoriju radničkog pokreta

MONOGRAFIJE

Uređivački odbor

dr MILAN BORKOVIĆ

dr JOVAN DUBOVAC

DESANKA PESIC

ĐORĐE PILJEVIC

**Štampanje ove knjige delimično su finansirali Predsedništvo CKSK Srbije
i Republička zajednica nauke SR Srbije**

Dr MILAN BORKOVIĆ

KONTRAREVOLUCIJA U SRBIJI

KVISLINŠKA UPRAVA 1941 - 1944.

**KNJIGA DRUGA
(1943 —1944.)**

„SLOBODA“ - BEOGRAD

1979.

Glava I

ODNOS NEDIĆEVE VLADE PREMA KLJUČNIM PITANJIMA DRUŠTVENO-EKONOMSKOG, POLITIČKOG I KULTURNOG ŽIVOTA U SRBIJI

VOJNO-POLITIČKA SITUACIJA U SRBIJI U PRVOJ POLOVINI 1943. GODINE

Krajem 1942. i u prvoj polovini 1943. godine dolazi, u stvari, do preokreta u toku drugog svetskog rata. U tom periodu na Istočnom frontu i u Africi snage antihitlerovske koalicije izvojevale su značajne pobeđe koje su Saveznicima omogućile da preuzmu strategijsku inicijativu. Jedinice Crvene armije u svojoj ofanzivi u zimu 1942—1943. nanele su teške udarce osovinskim snagama. Posle višemesečne staljingradske bitke nemačka Šesta armija bila je primorana na predaju. Posle ove pobeđe Crvena armija nije ispuštala inicijativu iz svojih ruku sve do završetka drugog svetskog rata.¹

U severnoj Africi anglo-američke snage su takođe u ofanzivi. Posle proboja Maretove linije i razbijanja neprijateljskog fronta, italijansko-nemačke jedinice bile su prinuđene na kapitulaciju pred Tunisom i Bizertom, 12. maja 1943. Ovom pobedom stvoreni su uslovi za iskrcavanje Saveznika na južni deo Apeninskog poluostrva, tim pre što su Anglo-Amerikanci tada već bili superiorniji i na moru i u vazduhu.²

Na jugoslovenskom ratištu, koje u ovom periodu Nemci smatraju za jedan od svojih frontova, jačale su snage Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije i zadavale sve teže udarce okupatoru i njegovim saradnicima. Godina 1943. počela je na jugoslovenskom ratištu velikim zimskim operacijama udruženih nemačkih, italijanskih, ustaško-domobranskih, bugarskih i četničkih snaga protiv Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba NOV i POJ i oslobođene teritorije u Bosni i Hrvatskoj. Za vreme tih borbi, grupa od pet divizija Narodnooslobodilačke vojske, pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, prešla je na jugoistoku u ofanzivu u pravcu Hercegovine i Crne Gore. Posle ogorčenih borbi na Neretvi sa nekoliko puta nadmoćnijim nemačkim, italijanskim, ustaškim i četničkim snagama, ova grupa divizija nastavila je sredinom marta ofanzivu i do sredine maja razbila glavninu snaga četničkog pokreta Draže Mihailovića i dobar deo italijanskih okupacionih snaga, pa je tada oslobođen veliki deo Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka.³

¹ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945*, Beograd, 1965, knj. II, str. 7—8 (u daljem tekstu: *Oslobodilački rat*).

² Isto.

³ Pero Morača, *Komunistička partija Jugoslavije u periodu oslobodilačkog rata i revolucije (april 1941—maj 1945)*, *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1963, str. 407—414) u daljem tekstu: *Pregled SKJ*.

Do sredine 1943. Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije predstavljali su znatnu snagu, jer su imali 57 brigada i 70 partizanskih odreda, organizovanih u 18 divizija i 4 korpusa i sa aktivnom podrškom velikog broja stanovništva. Narodnooslobodilačka vojska u to vreme vezivala je za jugoslovensko ratište: 13 nemačkih, 7 bugarskih, 2 mađarske i 15 italijanskih divizija. Zatim, znatan broj okupatorske policije, žandarmerije i kvislinških formacija.⁴

Vojno-politička situacija u svetu, kao i uspesi jedinica NOV i POJ u mnogim krajevima Jugoslavije, sigurno su imali odraza i na dalji razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji. Zahvaljujući angažovanju nemačkih snaga u zapadnim krajevima Jugoslavije, zatim, obnavljanju i učvršćenju partizanskih odreda, partijskih i skojevskih organizacija, otvorenoj saradnji četnika Draže Mihailovića sa okupatorom i širem učešću rodoljubivih masa protiv okupatora, u prvoj polovini 1943, narodnooslobodilački pokret u Srbiji razvija se bržim tempom. Najuspešnije borbe vođene su u Jablanici, Topilci i Crnoj Travi, gde je bio oslobođen znatan deo teritorije. Ojačale su partizanske snage u Šumadiji i istočnoj Srbiji i u mnogim drugim krajevima uže Srbije.

Prvih meseci 1943. u nemačkoj okupacionoj upravi na teritoriji Srbije nije došlo do nekih bitnih promena, ali su zato izvršena pomeranja nemačkih trupa ka Neretvi i Sutješci, gde su sa glavnom operativnom grupom pri Vrhovnom štabu vođene borbe velikih razmera. Početkom 1943. povučene su iz Srbije SS-divizije „Princ Eugen”; krajem juna 104. lovačka divizija prebačena je u Grčku, a na njeno mesto je došla 297. pešadijska divizija.⁵

Ukupne nemačke snage u Srbiji početkom maja 1943. iznosile su oko 15.000 vojnika i 4.000 policijskih snaga. U istom periodu bilo je oko 30.000 Bugara, ali se ovaj broj povećao krajem juna na 30.934. Kvislinške snage su takođe bile znatne: 13.000 pripadnika Srpske državne straže, 3.500 pripadnika Srpskog dobrovoljačkog korpusa i 5.000 vojnika Ruskog zaštitnog korpusa.⁶

Nemački vojnoupravni komandant u Srbiji (ujedno komandant nemačkih trupa u Srbiji), pod nazivom „opunomoćeni komandujući general”, general artiljerije Paul Bader, čiji se štab nalazio u Beogradu, u operativno-taktičkom pogledu imao je suverenu vlast nad svim nemačkim vojnim, policijskim, kao i nad kvislinškim snagama. Komandno područje uže Srbije, sa Banatom, obuhvatalo je na početku 1943. godine 59.500 km², sa 4,5 miliona stanovnika.⁷ General Bader, kao vojnoupravni komandant u Srbiji, bio je za svoj rad odgovoran neposredno generalu Leru, nemačkom komandantu Jugoistoka, odnosno komandantu Grupe armija „E”.⁸

⁴ Pero Morača, *Pregled SKJ*, 413.

⁵ *Oslobodilački rat*, I, 487; dr Venceslav Glišić, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941—1944*, Beograd, 1970, 160—161.

⁶ V. Glišić, n.d., 161.

⁷ Arhiv Vojnoistorijskog instituta JNA, Nemačka arhiva, Mikroteka, NAV-N-T, 278, R, 344, s. 6301580—82, u daljem tekstu: AVII.

⁸ Ilubatsch, *Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939—1945*, Frankfurt am Main, 1962, s. 209.

Iako je narodnooslobodilački pokret bio glavni protivnik svim okupatorskim i kvislinškim snagama u Srbiji, ipak je među njima češće dolazilo do međusobnih obračuna. Između četnika Draže Mihailovića i Srpskog dobrovoljačkog korpusa, odnosi su bili zaoštreni do te mere da se između njih vodila neprestana borba. I jedni i drugi bili su ogorčeni protivnici narodnooslobodilačkog pokreta, ali su imali oprečna mišljenja u pogledu ishoda drugog svetskog rata. Ljotičevci su priželjkivali pobedu fašističke Nemačke, a četnici pobedu Anglo-Amerikanaca, nadajući se ponovnom povratku kralja i monarhije.

Posle osetnih gubitaka koje je narodnooslobodilački pokret pretrpeo krajem 1941. i tokom 1942. u Srbiji, nastalu situaciju iskoristio je Draža Mihailović, te je povećao brojno stanje četnika uglavnom iz redova srednjih i bogatih seljaka i bogate buržoazije. Razume se, u četnicima je bilo pripadnika i ostalih slojeva društva. Godine 1943. četnički pokret DM intenzivno radi i na formiranju novih brigada i korpusa; stvara ravnogorske odbore i četničku (ravnogorsku) omladinsku organizaciju i nastoji da što više stanovništva uključi u svoj pokret.⁹

Međutim, nije se mogao utvrditi tačan broj četničkih snaga u prvoj polovini 1943, jer je na spiskovima bilo znatno više lica nego stvarnih članova četničkog pokreta. Prema nekim podacima, početkom 1943. u raznim delovima Srbije bilo je oko 20.000 četnika.¹⁰ U aprilu, maju i junu, prema naređenju Draže Mihailovića, četnici su masovno mobilisali seosko stanovništvo i slali ga prema Drini u borbu protiv jedinica NOV. O tome je Okružni komitet KPJ za Čačak, u svom izveštaju od 10. aprila 1943, pisao: „Pored dobrovoljnih četnika u broju od 120 boraca, nasilno je mobilisano oko 200 seljaka, među kojima znatan broj čine bivši partizani. Ogromna većina ovih prisilno mobilisanih seljaka neprijateljski su raspoloženi prema dražinovcima, ali idu s njima jer se plaše da će ih dražinovci ubiti, kuće popaliti a porodice pohapsiti.”¹¹

Pozicije generala Milana Nedića, predsednika srpske kvislinške vlade, bile su sve nestabilnije. Iako je u početku svoju vladu deklarirao kao „vladu narodnog spasa”, koja je, tobože, imala zadatak da srpski narod spase od represalija, on je bio i ostao do kraja rata marioneta u rukama Nemaca. Nije imao gotovo nikakve vlasti i bio je kompromitovan kod većine stanovništva u Srbiji.

Da bi koliko-toliko popravio svoj položaj, Milan Nedić je 1. januara 1943. uputio memorandum generalu Baderu, tražeći da mu odobri uvođenje narodnih skupština kao savetodavnih tela na svim nivoima. Osim toga, Nedić je insistirao da mu se, pored postojećeg kvislinškog aparata vlasti, odobri da osnuje izvesno skupštinsko telo, preko kojeg bi mogao

⁹ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (u daljem tekstu Zb. NOR), 1-5, 218—220, Izvod iz izveštaja PKKPJ za Srbiju od juna 1943. — Centralnom komitetu KPJ o vojno-političkoj situaciji i stanju u NOP odredima u Srbiji; AVII, S-O-72, četnička arhiva.

¹⁰ V. Glišić, n.d., 161.

¹¹ Zb. NOR, 1-5, 129, Izveštaj OKKPJ za Čačak, 10. aprila 1943, Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju.

da neposrednije kontaktira sa narodom. Međutim, svi njegovi zahtevi bili su odbijeni.¹²

Početkom januara, komandant Grupe armija „E“, general Aleksandar Ler, naredio je da se izvrši reorganizacija srpskih dobrovoljačkih odreda, čiji su članovi bili uglavnom pristalice Dimitrija Ljotića. Najveći broj pripadnika dobrovoljačkih odreda, koji se borio protiv partizanskih snaga u Srbiji, pripadao je fašističkoj omladinskoj organizaciji „Beli orlovi”.¹³ Članovi ove organizacije bavili su se potkazivanjem i denunciranjem naprednih omladinaca i bili su u čvrstoj vezi sa organima Specijalne policije. Sastavljali su razne spiskove simpatizera i aktivista NOP-a i dostavljali ih policiji radi hapšenja.¹⁴

Ova kvislinška vojna formacija dobila je početkom 1943. naziv Srpski dobrovoljački korpus i imala je 3.680 vojnika, raspoređenih u pet bataljona. Od tada je ovaj korpus bio potčinjen neposredno komandujućem generalu i vojnom zapovedniku u Srbiji.¹⁵

Posle raspuštanja odreda Koste Pećanca, krajem 1942, ovom kvislinškom vojvodi bilo je dozvoljeno da zadrži samo ličnu pratnju od 50 ljudi. Od početka 1943. boravio je u Sokobanji sa svojom pratnjom, smešteni u luksuznim vilama, što je izazivalo podozrenje Srpske državne straže i četnika Draže Mihailovića. Od oktobra 1943. Košta Pećanac je bio, praktično, zarobljenik Dražinih četnika i ubijen je maja 1944. po naređenju komandanta tzv. Deligradskog korpusa.¹⁶

Iako su okupatorsko-kvislinške snage u prvoj polovini 1943. bile mnogobrojnije i tehnički opremljenije, Narodnooslobodilački pokret u Srbiji uspešno je odolevao svim naletima neprijatelja. Početkom 1943. godine partizanski odredi, čete i pojedine grupe partizana sa manje ili više uspeha delovali su gotovo u svim krajevima, izuzev jednog dela zapadne Srbije. Na jugu Srbije NOP je bio najjači. U januaru 1943. na ovom prostoru su dejstvovali na levoj obali Morave Rasinski, Jastrebački, Jablaničko-pasjački i Kukavički partizanski odred, a na desnoj obali Crnotravski.¹⁷

U prisustvu Svetozara Vukmanovića Tempa, 8. februara 1943. formiran je Prvi južnomoravski odred, u čiji su sastav ušli Kukavički i Jablaničko-pasjački odred, a tada je imao tri bataljona: „Košta Stamenković”, „Stanimir Veljković Zele” i Jastrebački bataljon, ukupno više od 200 boraca. Posle formiranja odreda održano je partijsko savetovanje

¹² AVII, NA, Mikroteka, N-T-501, r. 256, mf. 924—26, Mišljenje Majsnara, od 15. januara 1943, Komandujućem generalu i zapovedniku u Srbiji.

is pr.v; Srpski dobrovoljački odred formiran je septembra 1941. pretežno od đaka dobrovoljaca i odmah je poslat na front protiv partizana (Ljotićeva „Naša borba”, 9. septembra 1941).

¹⁴ U Smederevu je jedan član „Belih orlova”, po direktivi organizacije, bio poslat u Kosmajski partizanski odred 1942. sa zadatkom da likvidira štab odreda. Ubrzo je otkriven i streljan (Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije, u daljem tekstu: AIRPS), Mg, OK Beograd, br. 63, str. 16.

¹⁵ V. Glišić, n. d., 163.

¹⁶ Ivan Džina Gligorijević, *Partizanski odredi istočne Srbije*, Beograd, 1969, 283.

¹⁷ Zb. NOR, 1-5, 13; *Oslobodilački rat*, I, 488—495.

gde je izabran nov Okružni komitet KPJ za Leskovac i sreski komiteti — Leskovački i Jablanički. U izveštaju od 11. februara Svetozar Vukmanović Tempo je pisao Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju i sledeće: „Zaključeno je na sastancima vojnih i političkih rukovodilaca da se prestane sa defanzivom i pređe u ofanzivu. Ukazano na takmičenje svih krajeva ko će prvi formirati brigadu i čija će se zvati prva srpska brigada. Raspoloženje naroda je odlično.”¹⁸

Prvi južnomoravski odred je dobio zadatak da sistematski napada okupatorske i kvislinške snage i da stvori preduslove za formiranje regularnih jedinica — brigada; da proširuje svoj uticaj na zabačene brdske krajeve i da svakodnevnim političkim radom suzbija četničku propagandu i nastoji da sadejstvuje sa partizanima na Kosovu i Metohiji.

Sredinom februara 1943. Svetozar Vukmanović je održao savetovanje i sa Crnotravskim partizanskim odredom, posle čega je ovaj odred preimenovan u Drugi južnomoravski odred. Odred je tada imao tri čete, ali su one ubrzo prerasle u bataljone. Prilikom formiranja odreda doneta je odluka da se na Crnotravskom području, radi daljeg jačanja NOP-a, umesto dosadašnjeg Okružnog partijskog poverenstva, formira Okružni komitet KPJ za Vranje, koji je i brojem i kvalitetom kadrovski ojačan.¹⁹

Ovo sjedinjavanje južnomoravskih partizanskih odreda bilo je od velikog vojno-političkog i strategijskog značaja. Osim toga, kao jače vojne formacije i sa većim ugledom lakše su pokretali stanovništvo u borbu protiv okupatora, kvislinških i četničkih snaga. Oni su uspeali da stvore i da uspešnije brane slobodnu teritoriju u Toplici i Jablanici. Samim tim, u ovim krajevima bio je onemogućen jači četnički uticaj.

Sa manje uspeha delovali su partizanski odredi u istočnoj, centralnoj i zapadnoj Srbiji. Najjači je bio Prvi šumadijski odred. Osamnaestog februara bio je obnovljen Čačanski partizanski odred, ali je već početkom marta razbijen udruženim snagama četnika Draže Mihailovića i Srpske državne straže. U martu 1943. obnovljen je i Valjevski partizanski odred, koji se zbog represalija koje je sprovodio neprijatelj morao povući u Šumadiju. Čačanski partizanski odred ponovo je formiran u maju, ali pošto ni on nije mogao opstati, prebačen je u Sumadiju.²⁰

Sve do maja 1943. na teritoriji okružnih komiteta KPJ za Mladenovac i Kragujevac delovao je samo Prvi šumadijski partizanski odred. To je, međutim, dovelo do mnogih teškoća i nesporazuma. Pre svega, teško je bilo usmeravati akcije jednog centra, odnosno Okružnog komi-

¹⁸ Zb. NOR, 1-5, 57, Pismo Svetozara Vukmanovića, 11. februara 1943, sekretaru Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju o formiranju Prvog južnomoravskog odreda.

¹⁹ *Oslobodilački rat*, I, 491—492.

²⁰ Teško je nastradao Čačanski partizanski odred 5. marta 1943. u selu Ostri. Od 25 boraca, koliko je imao tek obnovljeni odred, 14 je poginulo u borbi protiv četnika Draže Mihailovića i Srpske državne straže, Zb. NOR, 1-5, 100, Izjava političkog komesara Čačanskog NOP odreda, marta 1943, Glavnom štabu NOV i PO Srbije o uzrocima rasformiranja Čačanskog NOP odreda u oktobru 1942. i razbijanju obnovljenog odreda u martu 1943. u s. Ostri.

teta. Bilo je teškoća i u rukovođenju partijskom organizacijom odreda, u rešavanju kadrovskih pitanja, popunjavanju odreda novim borcima i mnogih drugih problema.

Zbog svega toga Okružno povereništvo KPJ za Mladenovac donelo je odluku, s kojom se saglasio i Glavni štab NOPO Srbije, o izdvajanju boraca iz Prvog šumadijskog odreda u samostalni Kosmajski partizanski odred. O svemu ovome izvešten je 25. aprila i Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju.²¹ Kosmajski partizanski odred formiran je 6. maja 1943. i u njegov sastav su ušli: Kosmajska četa, koja je do tada bila u sastavu Prvog šumadijskog partizanskog odreda; zatim znatan broj novodošlih boraca sa terena i grupa partizana iz ranijeg Kosmajskog odreda, koji je bio razbijen februara 1942. godine.²²

Požarevački partizanski odred bio je veoma aktivan krajem 1942. i početkom 1943. i imao je niz oštrijih sukoba sa Nemcima, ljotićevcima, nedićevcima i četnicima DM. Prema nekim podacima, odred je početkom januara 1943. imao svega 40 boraca.²³ Taj broj se u februaru nešto povećao, a u martu ih je bilo oko 70, raspoređenih u tri čete: Moravsku, Stišku i Pečku, koje su uspešno onemogućavale rad opštinskih uprava i sprovođenje rekvizicije; spaljivane su mnoge opštinske arhive, likvidirani mnogi špijuni i provokatori. Međutim, Požarevački odred je pretrpeo strahovite udarce u februaru i martu 1943, tako da se u stalnim borbama protiv mnogo nadmoćnijeg neprijatelja smanjio na oko jednu trećinu.

U istočnoj Srbiji krajem 1942. i početkom 1943. neprijatelj je nastavio akcije protiv pripadnika NOP-a. Usled snažnog pritiska, jedino su uspeli da se održe Krajinski i Timočki partizanski odred.

Prvih meseci 1943. u celoj užoj Srbiji bilo je u svim partizanskim odredima oko 1.200 boraca. Međutim, ne treba izgubiti iz vida da se znatan broj članova KPJ, članova Skoja i simpatizera NOP-a nalazio izvan odreda, u gradovima i selima. Oni su delovali kao diverzantske grupe u pozadini ili su u sadejstvu sa odredima učestvovali u mnogim akcijama protiv neprijatelja.²⁴

²¹ Zb. NOR, 1-5, 136, Izveštaj OKKPJ za Mladenovac, 25. aprila 1943, Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju o neprijateljskom terorizmu na teritoriji Poverenstva i akcijama Kosmajске čete. U jednom delu pisma OK Mladenovca čitamo i sledeće: „Mi se nadamo da će se po pitanju učvršćenja odreda na ovaj način mnogo uraditi. Stvaranjem samostalnog odreda uspećemo da, oživljavanjem akcija u našem okrugu, pojačamo mobilizaciju za odred.“

²² AIRPS, PKS, 294a, Izveštaj OKKPJ za Mladenovac, 8. maja 1943, Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju. U jednom delu pisma rečeno je: „Formirali smo zaseban NO part. Kosmajski odred 'Rade Jovanović'. Na sastanku štaba izvršen je kratak osvrt na dosadašnje slabosti u radu i na osnovu detaljnog pregleda političke situacije na terenu i geografsko-prirodnih uslova terena i strategijskih mogućnosti, kao i dosadašnjeg stanja u odredu, postavljani su zadaci i osnovna uputstva za rad.“

²³ Zb. NOR, 1-5, 14, Pismo Mome Markovića Radivoju Jovanoviću Bradonji, komandantu Glavnog štaba Srbije.

²⁴ Zb. NOR, 1-5, 212—214, Izvod iz izveštaja Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju od juna 1943. Centralnom komitetu KPJ o vojno-političkoj situaciji i stanju u NOP odredima.

Akcije partizanskih odreda i diverzantskih grupa u pozadini bile su intenzivnije od kraja januara 1943. kada je počela neprijateljska ofanziva protiv Glavne operativne grupe pri Vrhovnom štabu u Bosni. Na osnovu naredbe Vrhovnog štaba NOV i POJ, Glavni štab partizanskih odreda za Srbiju izdao je 12. februara 1943. uputstvo svim partizanskim odredima u Srbiji da odmah izrade konkretan plan za akcije i da sve oružane jedinice odmah počnu ofanzivu; da uništavaju posade u neprijateljskim garnizonima, žandarmerijske stanice, četnike, skladišta oružja, municiju, hranu i transporte, da ruše komunikacije i druge objekte: „Odmah mobilisati sve rezerve u ljudstvu i materijalu, obezbediti naoružanje za nove borbe, pozivajući narod i sve rođoljube da se priključe borbi“, rečeno je u jednom delu pomenute naredbe.²⁵

Međutim, čim bi partizani izveli neku veću akciju ili sabotažu, počele bi represalije okupatora, kvislinga i četnika DM. Sredinom februara neprijatelj je najpre preduzeo ofanzivu protiv Požarevačkog partizanskog odreda i njegovih uporišta na terenu. Ofanziva je ubrzana posle pogibije pukovnika Hensela, komandanta 734. puka 704. pešadijske nemačke divizije, 15. februara 1943. godine.²⁸

Početkom marta nastradao je Čačanski partizanski odred u borbi protiv četnika Draže Mihailovića i Srpske državne straže. Samo u borbi koja je vođena 5. marta u selu Ostri, odred je više nego prepolovljen. Tada je poginulo 14 boraca.²⁷

Početkom aprila sinhronizovanim snagama Nemaca, Bugara, četnika DM i kvislinga u rejonu Kosmaja bio je napadnut Prvi šumadijski partizanski odred. Međutim, većim manevrisanjem štaba, odred je izbegao uništenje, ali je pretrpeo osetne gubitke u ljudstvu.²⁸

Kosmajski i Timočki odred bili su izloženi stalnim napadima neprijatelja tokom zime, proleća i leta 1943, kao i partizanski odredi koji su delovali na jugu Srbije. Oni su ipak uspeali da odole koncentrisanim napadima Nemaca, Bugara, nedićevaca, Ijotićevaca i četnika Draže Mihailovića, a češće su i sami prelazili u ofanzivne napade nanoseći neprijateljima osetne gubitke u ljudstvu i ratnom potencijalu.

Iskustvo iz borbe 1942. i početkom 1943. pokazalo je da mali, rascepkani odredi ne mogu egzistirati i da treba stvarati veće vojne formacije kao što se u februaru 1943. uradilo na jugu Srbije. Takvu mogućnost razmotrio je Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju još u januaru 1943. prilikom analiziranja vojne i političke situacije sa komandantom Glavnog štaba NOPO Srbije Radivojem Jovanovićem Bradonjom i delegatom Vrhovnog štaba NOV i POJ Svetozarom Vukmanovićem Tempom. Ali ozbiljnije se prišlo ovom problemu tek u maju, kada su PKKPJ i

²⁵ Zb. NOR, 1-5, 58—59.

²⁶ Zb. NOR, 1-5, 434, Dnevni izveštaj 704. nemačke lovačke divizije, 16. februara 1943.

²⁷ Zb. NOR, 1-5, Izjava političkog komesara Čačanskog partizanskog odreda od marta 1943.

²⁸ V. Glišić, n. d., 165.

Glavni štab za Srbiju počeli sa pripremama za stvaranje ne samo većih odreda već i bataljona NOVJ, pa i brigada.²⁹

Za prvih pet i po meseci 1943. nije bilo uspeha u stvaranju bataljona i brigada, iako su izvršene pripreme i u južnoj i srednjoj Srbiji. Pored toga, ulagani su svakodnevni naponi da se postojeći odredi učvrste, da se mobiliše što više ljudstva i ojača komandni kadar. Petnaestog juna 1943. na teritoriji Okružnog komiteta KPJ za Zaječar, u prisustvu člana PKKPJ Nedeljka Karaičića Milisava, obrazovan je Prvi timočki bataljon od tri čete sa perspektivom njegovog prerastanja u brigadu. Bataljon je prilikom formiranja imao 110 boraca, od kojih su 34 bili članovi KPJ i 52 članovi Skoja.³⁰

Posle kraćeg vremena (28. juna 1943) na Bukulji, nedaleko od Aranđelovca, formiran je Prvi bataljon NOVJ u srednjoj Srbiji, u čiji su sastav ušli borci iz Kosmajskog, Valjevskog i Šumadijskog partizanskog odreda. Ovaj bataljon je predstavljao kasnije osnovnu snagu Prve šumadijske brigade. Za formiranje ovog bataljona, Pokrajinski komitet KPJ, Glavni štab za Srbiju i okružni komiteti KPJ za Mladenovac i Aranđelovac izvršili su opsežne pripreme. U svim planovima koji su stvarani u periodu maj—juni, računalo se da u Šumadiji treba stvoriti bataljon od boraca Prvog šumadijskog i Kosmajskog odreda, ali da ovi odredi i dalje opstanu; da se popune novim borcima, da deluju na teritoriji dotičnih okružnih komiteta, s tim što bataljon NOVJ ne bi bio vezan ni za jednu teritoriju, već bi krstario po celoj centralnoj Srbiji i veštim manevrima nanosio udarce okupatorima, kvislinzima i četnicima DM.³¹

Stvaranje bataljona NOVJ bilo je značajan vojno-politički događaj za ovu pokrajinu. To je bilo novo razdoblje u daljem razvitku oslobodilačke borbe u Srbiji. Stvaranje pokretne vojske, što su, u stvari, bili bataljoni, trebalo je da omogući u vojničkom pogledu veću ofanzivnost vojnih jedinica, a u političkom bržu mobilizaciju i podizanje naroda za oružanu borbu.

To bi bio, ukratko, pregled vojno-političke situacije u Srbiji u prvoj polovini 1943. godine. Dakle, u periodu treće godine okupacije, kada Nedić i njegova vlada čine nove napore da uz pomoć okupatora održe „red, mir i bezbednost“ u ovom delu porobljene Evrope.

²⁹ Zb. NOR, 1-5, 150—155, Izvod iz pisma Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, od 6. maja 1943, Političkom komesaru Glavnog štaba NOV i PO Srbije o formiranju udarnih bataljona i brigada u Sumadiji.

³⁰ Zb. NOR, 1-5, 205, Izveštaj OKKPJ za Zaječar, 23. juna 1943.

³¹ AIRPS, PKS, 333, Izveštaj OKKPJ za Aranđelovac, 3. jula 1943, Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju.

ODNOS KVISLINŠKIH VLASTI U SRBIJI PREMA SELJAŠTVU

Teritorija uže Srbije, u kojoj je bila uspostavljena nemačka okupaciona uprava i kvislinška srpska vlada, imala je tokom maja 1941. oko 51.000 km² i blizu 4 miliona stanovnika.³² Seljaštvo je bilo najmnogobrojnije. Moglo bi se reći da je Srbija bila tada u pravom smislu reči zemlja seljaka. Prema nekim podacima, struktura stanovništva bila je približno sledeća: radnika i učenika u privredi — 418.116; službenika, penzionera i drugih — 466.189; poljoprivrednika (seljaka) — 3,101.913; zanatlija i trgovaca — 116.869; slobodne profesije, privatnici i lica nepoznatog zanimanja — 33.847.³³

Iz navedenih podataka lako se može zaključiti da je više od tri četvrtine stanovništva u Srbiji 1941. (a to znači i sledećih godina okupacije) bilo seljačkog porekla. Znači, osnovno zanimanje im je bilo poljoprivreda, stočarstvo, šumarstvo itd.

Srbija je pre rata, a to znači i u toku okupacije bila bogata u poljoprivrednim kulturama. Nemamo preciznih podataka o kapacitetima proizvodnje žitarica za pojedine godine rata. Ali, na osnovu podataka iz 1939. godine, vidi se da je tada u ovoj pokrajini moglo biti zasejano pšenice 626.385, a u Banatu 322.276 hektara, što je predstavljalo 42% površine zasejane pšenicom u celoj Kraljevini Jugoslaviji. Proizvodnja pšenice 1939. iznosila je u Srbiji 7.360.000 metričkih centi (u Banatu — 4,162.000). Kukuruzom je 1939. u Srbiji bilo zasejano 801.000, a u Banatu 275.000 hektara, što je predstavljalo 38,5% površine pod kukuruzom u Jugosla-

³² AVII, NAV, N-T-120, 200/130/135678, Elaborat nemačkog Ministarstva inostranih poslova o podeli jugoslovenske teritorije od 1. V 1941. — Na osnovu istog izvora saznajemo da je cela Jugoslavija tada imala 247.542 km² i oko 15,92 miliona stanovnika; Nezavisna Država Hrvatska 98.572 km² i 6,3 miliona stanovnika (priključeno Rajhu 9.620 km² — 775.000 stan.); Provincija Ljubljana 5.242 km² (380.000 stanov.); obala i ostrva pripojena Italiji 5.381 km² (380.000 stanov.); okupirana Crna Gora i severoistočni krajevi Albanije 28.000 km² (1,230.000 stanov.); okupirani deo Makedonije od Bugarske 28.250 km² (1,260.000 stanov.); okupirala Mađarska: Prekomurje, Međimurje, Baranja i Bačka — 11.601 km² (1,145.000 stanovnika), Banat 9.775 km² (640.000 stanov.).

³³ Proizvodne snage NRS, 329.

viji. Iste godine u Srbiji je proizvedeno 9,937.000 metričkih centi kuku-ruza (u Banatu — 5.173.000).³⁴

Razume se, poljoprivreda Srbije je zbog svoje plodnosti bila i te kako primamljiva za nemačke okupatore, iako se ona, u poređenju sa tadašnjim stepenom poljoprivredne proizvodnje u razvijenim zemljama, još nalazila u dosta primitivnom stadiju svoga razvitka. Međutim, podaci o strukturi zemljišne površine u užoj Srbiji za 1951. godinu daju sledeću sliku: poljoprivredne površine 62,4%; šumsko zemljište 29,1%, neplodno zemljište 8,5%.³⁵ Mada je od završetka rata do 1951. godine došlo do velikog napretka u kultivisanju zemljišta, to je, ipak, relativno mala distanca, te se podaci koji se navode, mogu uzeti kao približno stanje 1 za godine okupacije Srbije.

Na osnovu izjava koje su davali pojedini predstavnici kvislinške uprave u Srbiji u toku ratu (prvo Savet komesara Milana Aćimovića, a potom i funkcioneri Nedićeve vlade), moglo bi se zaključiti da su oni bili zadovoljni što „upravljaju” teritorijom (pod kontrolom Nemaca), na kojoj je najveći deo stanovništva seljački elemenat. Stalno su tu svoju tezu ponavljali, naročito ministar-predsednik Milan Nedić u svojim mnogobrojnim govorima, držanim na radiju i objavljenim preko štampe.

Sticajem mnogih okolnosti, ali, pre svega, zbog interesa nemačkih okupacionih vlasti, vrlo brzo posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije obnovljene su mnoge poljoprivredne institucije u okupiranoj Srbiji. Poseban komesar, na primer, u kvislinškoj vladi Milana Aćimovića, bio je zadužen za poljoprivredu i uz pomoć Upravnog i Privrednog štaba vojnoupravnog komandanta Srbije on je forsirano nastojao da se proizvede što više poljoprivrednih proizvoda, u prvom redu onih koji su neophodni za izdržavanje nemačke okupacione vojske. To će kasnije, takođe, raditi i njegov kolega u Nedićevoj vladi, koji je vodio resor Ministarstva poljoprivrede. Mada Beogradski univerzitet nije zvanično radio u toku rata, katedra za poljoprivredu (kao i mnoge druge) bila je obnovljena i davala stručne savete nadležnom ministarstvu Nedićeve vlade.

Odmah posle uspostavljanja komesarske uprave Milana Aćimovića, vojnoupravni komandant Srbije, general Ferster, odobrio je rad zemljoradničkim zadrugama, mada je naredbom od 9. maja 1941. bila zabranjena svaka aktivnost političkim organizacijama i udruženjima (sem profašističkom pokretu Ljotićevog „Zbora”): „Svima udruženjima koja služe čisto privrednim ciljevima, dozvoljen je rad, s tim da uprave tak-

³⁴ AS, br. 283, 22. X 1941, Ekspoze ministra poljoprivrede Nedićeve vlade, uz predlog budžeta za 1942. godinu; *Novo vreme*, 15. XI 1941. — Prema procenama nedićevaca, za koje se kaže da se oslanjaju na dostignuća poljoprivredne proizvodnje uoči rata, proizvodni kapaciteti Srbije (bez Banata), u poljoprivredi bili bi sledeći: pšenica — 7,400.000 mc; kukuruz — 9,900.000 mc; ječam — 629.840 mc; raž — 307.617 mc; zob — 640.860 mc; soja — 5.093 mc; suncokretovo seme — 1.112 mc; šećerna repa — 1,242.707 mc; konoplja — 902.345 mc; krompir — 902.345 mc; paradajz — 130.064 mc; paprike — 67.031 mc; pasulj — 56.777 mc; grašak — 5,890.000 mc; jabuke — 820.000 mc; grožđe — 2,400.000 mc; vino — 1,300.000 hektolitara (*Novo vreme*, 20. XI 1941).

³⁵ Proizvodne snage NRS, 103.

vih udruženja moraju neodložno izvestiti nadležnu nemačku okružnu komandu o cilju, vođenju i radu udruženja."³⁶ Neposredno pred drugi svetski rat, na celoj teritoriji uže Srbije bilo je 5.284 zadruga, sa 563.287 zadrugara, a posle aprilskog rata 3.899 zadruga, sa 353.219 članova.³⁷ Na čelu zemljoradničkih zadruga nalazio se Glavni zadružni savez, koji je koordinirao njihov rad. Koliku su pažnju okupacione vlasti u Srbiji poklonile poljoprivrednoj proizvodnji, vidi se i po tome što je, na predlog šefa Privrednog štaba vojnoupravnog komandanta u Srbiji, kvislinško Ministarstvo poljoprivrede izdvojeno iz sastava Ministarstva privrede pa je delovalo kao poseban resor.³⁸

Sve zemljoradničke zadruga bile su dužne da obnove svoj rad zaključno do kraja avgusta 1941. godine. S tim u vezi bila je obnarodovana u *Službenim novinama* specijalna uredba. U njoj je, pored ostalog, istaknuto da je zadrugama i zadrugarima uopšte glavni zadatak da proizvode poljoprivredne artikle, da u svemu rade u interesu „nove Srbije” i da slede politiku koja je u interesu Nemačkog Rajha.³⁹

Za nemačke okupacione vlasti u Srbiji obnavljanje zadrugarstva imalo je ne samo ekonomski interes već je služilo i kao propagandno sredstvo. Naime, nacisti su u svakoj zgodnoj prilici isticali kako su oni velikodušni prema srpskom stanovništvu pa su, pored ostalog, dozvolili udruživanje poljoprivrednicima, uprkos činjenici da je Jugoslavija kao država propala. Pored toga, preko Glavnog zadružnog saveza dozvolili su prijavljivanje ratne štete, za koju je rečeno da će biti isplaćena „posle pobede sila Osovine nad sovjetsko-anglo-američkim snagama”. O tome je takođe Savet komesara propisao uredbu koja je objavljena u *Službenim novinama*, 8. avgusta 1941.⁴⁰

Kvislinške vlasti u Srbiji, preko zemljoradničkih zadruga, organizovale su celokupnu agrotehniku poljoprivrednih kultura, proizvodnju poljoprivrednih alata, mašina i mehanizaciju uopšte, s tim što je proces proizvodnje bio striktno kontrolisan od lokalnih nemačkih okupacionih organa. U vezi s tim zanimljiv je izveštaj Predstojništva policije u Valjevu od 7. decembra 1942, koji je upućen Ministarstvu unutrašnjih poslova Nedićeve vlade. U njemu je, pored ostalog, istaknuto da je na svečanosti povodom demonstracije prvih plugova izgrađenih u „Vistadu”, pored predstavnika srpske vlade, prisustvovao i nemački komandant divizije i krajskomandant. Naglašeno je i to da su Nemci „impresionirani srpskom poljoprivrednom tehnikom, koja će služiti interesu Velikog Nemačkog Rajha, u kome će posle rata Nedićeva Srbija naći zavidno mesto”.⁴¹

³⁶ Citira *Zemljoradnička zadruga*, br. 11, 27. VII 1941, str. 1.

³⁷ *Novo vreme*, br. 40, 26. VII 1941; *Srpsko selo*, br. 19, 10. I 1942.

³⁸ AVII, NA, br. 1/1, f. 2, Naredba vojnoupravnog komandanta od 26. VII 1941.

³⁹ *Službene novine*, br. 96, 8. VIII 1941.

⁴⁰ *Službene novine*, br. 96, 8. VIII 1941, *Srpsko selo*, 6. IX 1941.

⁴¹ Arhiv CK SK Jugoslavije (u daljem tekstu: Arhiv CKSKJ), br. V-1/254. U vezi s ovim *Novo vreme* je 9. XII 1942. donelo sledeću vest: „Ministri Kujundžić, Veselinović, Nedeljković, zaorali su prvu brazdu plugom fabričkim proizvedenim u Srbiji (srpski plug je izgrađen u fabrici „Vistad” u Valjevu).”

Kolika je pažnja poklanjana zadrugarstvu, odnosno poljoprivrednoj proizvodnji, koja je trebalo da podmiri potrebe nemačkog okupatora, vidi se i po tome što je u maju 1943. Nedićeva vlada za predsednika Glavnog saveza srpskih zemljoradničkih zadruga, imenovala dr Tanasija Mitrovića, redovnog profesora poljoprivrednog fakulteta u Beogradu. I ostali članovi ovog tela, bili su, po svemu sudeći, afirmisani poljoprivredni stručnjaci. U obrazloženju o postavljenju rečeno je, između ostalog, da ceo srpski narod treba da ujedini svoje snage oko „vlade narodnog spasa, kako bi se naneo definitivno poraz komunističkim snagama i na taj način omogućilo nemačkim vlastima da nesmetano obavljaju svoju istorijsku misiju”.⁴²

Međutim, čim je slobodna partizanska teritorija u zapadnoj Srbiji i Sumadiji pala u ruke neprijatelja (krajem 1941), Nedićeva vlada je odlučila da poveća antikomunističku propagandu među stanovništvom, a posebno među seljaštvom. Razumljivo je da je za kvislinge pridobiti seljaštvo bilo izuzetno važno iz dva razloga: prvo, ekonomski momenat bio je od vitalnog značaja. Seljaci su bili najmnogobrojniji deo stanovništva, nosioci poljoprivredne proizvodnje, bavili se stočarstvom, šumarstvom i drugim delatnostima koje su bile neobično važne ne samo za obezbeđenje životne egzistencije srpskog stanovništva već i za zadovoljavanje potreba nemačkog okupatora. Drugo, trebalo je seljačke mase politički neutralisati, odnosno vezati ih za politiku „vlade narodnog spasa”. Drugim rečima za politiku nacističke Nemačke. Jer i Nedić i njegovi saradnici dobro su znali da Partija ima značajna uporišta na selu. U selima su bili važni punktovi ilegalnog rada i glavne baze partizanskih odreda, što je imalo neocenjivu važnost za razvitak narodno-oslobodilačkog rata i revolucije.

Međutim, kada je reč o seljaštvu uopšte, treba istaći da ono u prvim mesecima oružanog ustanka ne učestvuje masovnije u oslobodilačkom pokretu, iako na oslobodilačku borbu gleda sa simpatijama. Od jeseni 1941. (septembar—novembar) situacija na selu se znatno menja u korist oslobodilačkog pokreta. Od tada se naročito veliki deo seoske omladine uključuje u akcije koje su organizovali KPJ, Skoj i štabovi partizanskih odreda.

Mnogi primarni izvori, kao i sećanja savremenika, govore da je učešće seljaštva u NOP-u bilo znatno 1943, a naročito 1944. godine, pa i kasnije, sve do oslobođenja cele jugoslovenske teritorije, posebno u borbama na Sremskom frontu.

Organizovanje političkog rada na selu u svim godinama rata ima poseban značaj za partijsku i druge narodnooslobodilačke organizacije Srbije. Usled stalnih poterâ, hapšenja i drugih represalija, koje su vršile okupatorsko-kvislinške snage, u gradovima je bilo sve teže organizovati partijsko-politički rad i izvoditi akcije. Posebno su bili otežani uslovi ilegalnog rada u velikim gradovima, na primer, Beogradu, Nišu, Valjevu, Čačku, Kruševcu, Požarevcu, Leskovcu i drugim, gde su partijske organizacije tokom 1942. i početkom 1943. pretrpele znatne gubitke. Zbog

⁴² *Zemljoradnička zadruga*, br. 21, 23. V 1943.

svega toga, znatan broj kadrova iz gradova prebacivan je u odrede preko specijalnih kanala i punktova, kako ne bi pali u ruke neprijatelju.⁴³

Takvo srbijansko seljaštvo, za koje su Nedić i njegova vlada računali da je polupismeno, neprosvećeno i da je s njim lako manipulirati, kvislinzi su po svaku cenu nastojali da vežu uza se iz već navedenih i mnogih drugih razloga. Razume se, nisu birana sredstva radi postizanja ovog cilja. Propaganda je bila raširena do neviđenih razmera. Pri Predsedništvu Ministarskog saveta Nedićeve vlade postojalo je posebno odeljenje za „državnu propagandu“, na čelu sa Dordem Perićem, agentom nemačke obaveštajne službe još iz predratnog perioda. Brojne ekipe predavača iz raznih slojeva društva, koje su bile profašistički orijentisane, odlazile su iz Beograda u sve okruge i srezove Srbije i držale seljacima predavanja na konferencijama i zborovima, ističući da je seljaštvo „najnapredniji sloj društva“ u okviru Nedićeve Srbije i da zbog toga seljaci treba da izvršavaju sve odluke i naredbe koje budu izdavale okupacione i kvislinške vlasti.

Govore sličnog sadržaja održavali su prosvetni radnici, sveštenici, predsednici opština, sreski i okružni načelnici, a veoma često i Nedićevi ministri i mnogi drugi kvislinški funkcioneri. Govorima ministra-predsednika Milana Nedića, kada se obraćao seljacima, kvislinška i okupaciona štampa i propaganda davale su izuzetan publicitet. Nedić je u svojstvu kvislinškog predsednika, uglavnom, na dva načina kontaktirao sa seljacima: govorima, koje je češće držao preko radija i objavljivao preko štampe, i na sastancima, koje je, s vremena na vreme, organizovao u Beogradu sa „viđenijim seoskim domaćinima“. Uredbe i naredbe o unapređenju poljoprivredne proizvodnje, zatim, naredbe o rekviriranju poljoprivrednih proizvoda za nemačkog okupatora (da bi imale veću težinu) redovno je potpisivao Milan Nedić, iako nije morao jer je to bila nadležnost kvislinškog ministra za poljoprivredu.

Milan Nedić se obraćao seljaštvu naročito kada je isticao svoje nastojanje da se narod „spase od propasti“ koju, kao što je tvrdio, nose u sebi komunisti i da se seljaštvo istovremeno oslobodi „pljačkaških nasilja“. Međutim, iako je Nedić govorio da želi da spase narod u Srbiji, ipak je radio u suprotnom smeru. Kada je reč o pljački nemačkog okupatora, treba napomenuti da je Nedić, sa svojom vladom, ulagao izvesne napore kako bi nacisti smanjili svoj ekonomski pritisak na srbijanskog seljaka. Ali nemačke okupacione vlasti, posebno njihov odgovorni organ, Privredni štab vojnupravnog komandanta, na čelu sa Francom Nojhauzenom, nisu pokazivali ni najmanje interesovanje za popuštanje. Zbog toga je čitav Nedićev kvislinški aparat, hteo to on ili ne hteo, i dalje podržavao okupatore u ekonomskom izrabljivanju Srbije. Nedić se redovno hvalio pred seljačkim stanovništvom kako se on za njega zalaže kod nemačkog okupatora, ali ga je istovremeno prisiljavao na to da ispunjava nezajajljive zahteve nacista u svakom pogledu. Nedić je, na

⁴³ Opširnije o seljaštvu i njegovom odnosu prema NOP-u vidi u studiji dra Milana Borkovića, *Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941—1945*, knjiga druga, „Rad“, Beograd, 1974, str. 102—109.

primer, podsticao seljaštvo na veću proizvodnju, da zaseje što veće površine zemljišta, a to je išlo prvenstveno u prilog daljne, povećane, okupatorske eksploatacije. U vezi s ovim problemom, on je seljaštvo plašio glađu i pomorom. Stoga on u svojoj takozvanoj „Druvoj poruci seljacima“, koja je 18. januara 1942. objavljena preko Radio-Beograda, ističe i sledeće: „Ovo je drugi put kako se pravo obraćam vama. Prvi put ste me poslušali. Govorio sam da se dignete protiv komunističke kuge, jer vi niste i ne možete biti komunisti. Vaši preci nisu bili boljševici već junaci, ljudi domaćini, Srbi... Zbog prošlogodišnjih nemira i građanskog rata osta neobrađeno i nezasejano mnogo njiva. To je velika nesreća za opstanak srpskog življa u ovim krajevima. Neće biti hleba za narod, ni hrane za stoku, niti pomoći za našu braću izbeglice i one iz nerodnih krajeva. *Nastaće glad*. Sa njome doći će vazdašnji njen drugar: bolestina. Već sada se oseća nestašica u hrani u mnogim krajevima, a što će biti u martu, aprilu i junu?! Pomor je siguran... Braćo! Da ne bi nastupila glad iduće zime 1942—1943. godine, smatrajte za najveću i najsvetiju dužnost da izvršite sada proletnu setvu, u što većem obimu i sa unapred smišljenim planom... Zato, draga braćo seljaci, proleće ne treba da bude krvavo za vas, kako žele oni iz Londona, no korisno srpsko proleće puno rada, blagostanja i sreće.“⁴⁴

U svojoj poruci zemljoradnicima od 2. avgusta 1942. Milan Nedić je, pored ostalog, istakao: „Danas Srbija od vas, braćo zemljoradnici, traži samo peti *deo* vaše proizvodnje pšenice, koja je potrebna za ishranu naših pasivnih srezova, ratnih žrtava, gradskog stanovništva, radništva i oružanih vladinih odreda. Znači, da vama zemljoradnicima ostaje četiri petine celokupne proizvodnje pšenice na potpuno slobodnom raspolaganju. I još nešto: *Ni jedno zрно pšenice neće se izvesti iz Srbije ove godine*. To su nam saopštili predstavnici nemačke okupacione vlasti.“⁴⁵

Jasno je da su Nediću nemački okupatori obećali da te godine iz Srbije neće odvlačiti proizvedeno žito. No, da li je predsednik srpske kvislinške vlade zaista bio ubeđen da će Franc Njehauzen održati svoja obećanja? Sta se dogodilo u septembru 1942? Nedić je tada zapretio ostavkom, pored ostalog, i zbog povećane kvote pšenice za okupatora. Ali, uz izvesna obećanja, on je ipak ostao na čelu „vlade narodnog spasa“. Istovremeno, okupatori su i dalje iz Srbije odvlačili ogromne količine i poljoprivrednih i drugih proizvoda. U vezi s tim u memorandumu Milana Nedića, koji je 12. avgusta 1943. uputio vojnoupravnom komandantu Srbije, generalu artiljerije Paulu Baderu, pisalo je pored ostalog: „Način sprovođenja otkupa prošlogodišnjih žitnih rezervi — što je pre kratkog vremena izvršeno — kao i način i uslovi pod kojima se sprovodi nasilni otkup svih drugih poljoprivrednih proizvoda, pri čemu je srpska vlada dobila isključivo ulogu jednog izvršnog organa, izaziva kod stanovništva duboko nezadovoljstvo, što se već iskorišćava od strane srpskih i nemačkih neprijatelja.“⁴⁸

⁴⁴ *Ponedeljak*, 19. I 1942; Govori Milana Nedića... str. 61—62.

⁴⁵ *Ponedeljak*, 3. VIII 1942.

⁴⁴ Arhiv SUP Srbije, br. 27527/124, Dosje Milana Nedića.

O nesporazumima na relaciji Privredni štab vojnoupravnog komandanta, s jedne, i kvislinške vlade u Srbiji, s druge strane, povodom razreza novih količina žitarica, odnosno njihovog izvoza iz Srbije, zanimljivo je pismo koje je opunomoćenik Ministarstva spoljnih poslova u Beogradu, Feliks Bender, uputio Ribentropu 13. septembra 1942. U jednom delu toga dokumenta rečeno je: „Povodom razgovora u početku jula 0 prinosu i zahvatanju žetve u srpskom prostoru južno od Dunava, generalni opunomoćenik za privredu je dao izjave koje je Nedić tako shvatio i koje su tako i mogle da budu shvaćene, da će žetva u srpskom prostoru južno od Dunava biti upotrebljena samo za ishranu stanovništva i okupacionih trupa, dok se naprotiv žito neće izvoziti. Faktički tada nije ni postojala namera, s obzirom na male žetvene prinose koji su se očekivali, da se izvozi (100.000 tona pšenice i kukuruza predviđenih za Nemačku iz srpskog prostora trebalo je pre da bude isključivo isporučeno iz Banata). To se izmenilo naredbom donetom prilikom konferencije predstavnika okupacionih teritorija kod gospodina maršala Rajha u avgustu, da se iz srpskog prostora isporuči dodatnih 100.000 tona pšenice i kukuruza, koje je generalni opunomoćenik za privredu morao da razreže isključivo na Srbiju južno od Dunava. O tom povišenju razreza je srpska vlada tek sada saznala. Nedić je posebno uzbuđen zbog tog novog nameta, jer u tome vidi kršenje reči date od strane jednog opunomoćenog predstavnika Rajha i pošto se on oseća osramoćen pred srpskim narodom, jer je u javnom govoru 2. 8. izjavio da će sve žito ostati Srbiji.”⁴⁷

Tako su Nemci obmanjivali Nedića i njegovu vladu, a kvislinzi su, analogno tome, čak i nezavisno od toga, obmanjivali stanovništvo Srbije. Međutim, uvek kada je dolazio u situaciju da ne može da izmiri obaveze prema Nemcima u pogledu isporuka žitarica i drugih proizvoda, Nedić je posle verbalnih ili pismenih objašnjenja sa pojedinim predstavnicima vojnoupravnog komandanta, sve te i druge teškoće prebacivao na politički teren. Naime, redovno je za sve nedaće u koje je stanovništvo Srbije dospevalo, okrivljivao komuniste, gotovo, kao da su oni krivi i za kapitulaciju Kraljevine Jugoslavije, čak i za okupaciju Srbije. Razume se, komunisti u Srbiji nisu bili jedini na udaru kvislinške kritike i propagande. Optuživani su i „podstrekači” njihovih akcija, a to su redovno bili, prema tvrdjenju kvislinške vlasti u Srbiji: Sovjetski Savez, Englezi i Amerika.⁴⁸

⁴⁷ AVII, NAV, N-T-120, 200/153773-75.

⁴⁸ U govoru seljacima — Timočanima, koji su bili njegovi gosti, Nedić je 12. II 1943. na račun saveznika antihitlerovske koalicije izrekao sledeće optužbe: „Meni je bilo jasno odmah u početku da ova ortačina između boljševika, Engleza i Amerikanaca ne samo da je neprirodna i nemoralna nego je i opasna i smrtna i po Evropu i po ceo svet. Kad sam ja pre godinu i po dana govorio našim ljudima, oni nisu verovali. Sad su počeli da uviđaju da je to tako. Danas ovaj beli medved, koji je navukao jagnječju kožu, kaže: „Ne bojte se, nisam ja strašan, neću ja tebe...” Ali, vi ste svakako čuli o takozvanoj Atlantskoj povelji, kojom je Balkan dat na milost i nemilost boljševicima. Ima boljševičkih agenata koji vama govore, kako su se boljševici popravili i kako neće ništa da diraju. Ali vi znate našu mudru izreku: „Vuk dlaku menja, ali čud nikada”. Tako i boljševike nikakvo čudo ne može da promeni” (*Zemlja i rad*, br. 3/1943).

Uprkos povremenim ostrim sukobima Nedića sa pojedinim predstavnicima nemačkih okupacionih službi u Srbiji, to mu nije smetalo da redovno insistira, čak i da kategorički zahteva, da se poljoprivreda unapređuje, da se zaseju određene površine kulturama za koje su Nemci zainteresovani; da se proizvede što više žitarica; da se obaveze prema Nemcima bez pogovora izvršavaju itd. Uredbe i naredbe Nedićeve vlade u vezi s ovim često su donošene. Ministarstvo unutrašnjih poslova preko okružnih i sreskih načelnika, policijskih i žandarmerijskih stanica, tražilo je da se naredbe Nedićeve vlade striktno izvršavaju. U protivnom, mogla su se jedino očekivati hapšenja, odvođenja u logore, interniranja, pa i streljanja. Čak su u pojedinim situacijama i preki sudovi bili angažovani da intervišu protiv onih seljaka koji bi se „ogrešili o zakon” time što sticajem mnogih okolnosti nisu potpuno obradili svoja imanja. Njihovi „prekršaji” u takvim situacijama kvalifikovani su kao politički delikti, te su izricane najoštrije kazne (smrtna kazna streljanjem).

Prva naredba Nedićeve vlade o planskoj poljoprivrednoj proizvodnji doneta je 17. februara 1942. godine. Nju je potpisao lično ministar-predsednik i tog istog dana obratio se preko radija zemljoradnicima i građanima, srpskoj pravoslavnoj crkvi, zadružnim organizacijama i privrednim preduzećima, tražeći od njih da se maksimalno angažuju na planu poljoprivredne proizvodnje. U obrazloženju koje je dao, predsednik kvislinške srpske vlade je istakao ozbiljnost trenutka u kome je i zbog koga je naredba doneta. Ukoliko seljaci ne zaseju i ne obrade svoju zemlju, rekao je da neće moći da prežive sledeću zimu. Jer, kako je to Nedić istakao, od smanjenog poljoprivrednog prinosa koji je nastao usled slabe obrade, moraće se dati Nemcima fiksirana količina, kao da je letina najbolje rodila. U jednom delu pomenute naredbe o planskoj poljoprivrednoj proizvodnji za 1942. godinu stajalo je i sledeće: „U svrhu pojačanja i osiguranja poljoprivredne proizvodnje, svi vlasnici zemlje po selima i gradovima obavezni su da u 1942. godini obrade ili dadu u zakup svoju poljoprivrednu površinu sposobnu za obradu, ukoliko njihovo pravo raspolaganja nije ograničeno zakonom ili ugovorom ... Svaki vlasnik, odnosno korisnik površina podobnih za poljoprivrednu proizvodnju dužan je, odmah i najdalje do 1. marta 1942. izvestiti upravu da li će napred označene površine sam obraditi, odnosno dati pod zakup ili u deo. Ukoliko sam ne obrađuje, mora najkasnije do 10. marta izdati drugome u obradu i o tome posebno obavestiti opštinsku upravu. U slučaju da vlasnik, odnosno korisnik zemlje u propisanom roku ne izvesti opštinsku upravu da će svoju zemlju sam obraditi, odnosno dati drugom u obradu, opštinska uprava je dužna: a) odnosne površine da ustupi po mesnim običajima drugome u obradu za 1942. godinu; b) ukoliko se drugome takvo zemljište ne može izdati u obradu, po mesnim običajima, opštinska uprava će to zemljište izdati besplatno drugom licu ili ga sama obraditi za račun opštine, bez ikakve naknade vlasniku, odnosno korisniku zemlje, tako da nijedna stopa oranice ne ostane neobrađena.”⁴⁹

⁴⁹ *Službene novine*, 20. II 1942; *Novo vreme*, 18. II 1942. — U daljem tekstu citirane naredbe rečeno je i sledeće: „II. Za podmirenje osnovnih životnih potreba našega naroda, svaki vlasnik, odnosno korisnik poljoprivrednog

Slične naredbe o „planskoj“ poljoprivrednoj proizvodnji Nedićeva vlada je izdavala i sledećih godina okupacije: 15. marta za 1943. godinu, a 19. oktobra 1943. za 1944. godinu.⁵⁰ U vezi sa ovim postavlja se jedno suštinsko pitanje. Naime, da li su ove naredbe sprovedene u život i koliko; da li su seljaci bili zainteresovani da primenjuju agrotehniku u poljoprivrednoj proizvodnji i da obrađuju celokupne svoje zemljišne površine u periodu kada se znalo da će veliki deo prinosa pripasti nemačkim i bugarskim okupatorima ili njihovim slugama. Odgovor na oba ova pitanja, razume se, mora biti negativan. Jer je evidentno da je ovakvim i sličnim naredbama Nedićeve vlade pružan otpor gotovo u svim krajevima Srbije i u svim ratnim godinama. O tome ima dosta sačuvanih nemačkih, kvislinških pa i dokumenata NOP-a, kao i sećanja savremenika. Objektivno gledajući, bar kada je reč o 1942. godini, nije se moglo obraditi onoliko koliko su zahtevali kvislinzi i okupatori, pod uslovom da su proizvođači sticajem bilo kojih okolnosti bili zainteresovani da to rade. Za to postoji više razloga: Pre svega, ratni vihor učinio je svoje. Osetio ga je najveći deo stanovništva, pa, razume se, i onaj seljačkog porekla. Godina 1941. bila je nestabilna u svakom pogledu: aprilski rat, okupacija, julski oružani ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941. širokih razmera. Preko 200.000 ljudi samo iz Srbije nalazilo se u nemačkom ratnom zarobljeništvu. Znatan broj ih je bio u partizanskim odredima, koji su u jesen 1941. imali preko 30.000 boraca. Jedan broj ljudstva nalazio se i u četnicima Draže Mihailovića, četnicima Koste Pećanca, Ljotićevim dobrovoljcima i u Nedićevim policijskim i žandarmerijskim jedinicama. Nije bio mali broj ni onih koji su bili u logorima u zemlji i na prinudnim radovima. Prema tome, u radnoj snazi se oskudevalo u Srbiji za sve vreme okupacije, pogotovo što su Nemci stalno insistirali za novim kontingentima radne snage, koja je regrutovana iz svih slojeva društva, razume se, i sa sela. Bila im je potrebna za Borski rudnik, Kostolac i mnoge druge privredne objekte u Srbiji potrebne za nemačku ratnu privredu, da i ne govorimo o radnicima, koji su prisilno mobilisani i odvedeni na rad u Nemačku. Posebno je na selu bila slaba poljoprivredna mehanizacija, a znatan broj stočnih zaprega nastradao je u aprilskom ratu. Sve je to onemogućavalo

imanja, dužan je sejati i gajiti na određenim površinama svoga imanja određene kulture, koje su propisane u planu o poljoprivrednoj proizvodnji. III. U cilju blagovremene obrade svih obradivih površina zemlje u svim opštinama (seoskim i gradskim), obrazovaće se radne jedinice — mobe, ljudske i stočne radne snage. Imanja inokosnih i siromašnih poljoprivrednika, čiji su vlasnici poginuli ili zarobljeni, opštine će obraditi kulukom. Za sprovođenje naredbe o planskoj poljoprivrednoj proizvodnji, određeni su rukovodioci (predsednici opština — seoskih i gradskih)... Ministarstvo prosvete i crkvene vlasti, izdaće potrebna naređenja da učitelji, profesori, sveštenici i školska omladina, uzmu aktivnog učešća u sprovođenju planske poljoprivredne proizvodnje u 1942. godini i radom i propagandom. VI. Ko ne bi izvršio naredbe ove naredbe kao i upute i naredbe vlasti i organa kojima je povereno sprovođenje planske poljoprivredne proizvodnje, biva kažnjen novčano od 200 do 5.000 dinara, a u tim slučajevima i besplatnim prinudnim radom od 5 do 60 dana, a pored toga određeni mu rad i posao izvršiće se na njegov račun."

⁵⁰ AVII, Nća, K-18; *Službene novine*, br. 82, 19. X 1943.

„vladu narodnog spasa" da realizuje svoje naredbe pa i već citiranu 0 planskoj poljoprivrednoj proizvodnji. A kada svemu ovome dodamo da je veoma značajan zadatak partijske organizacije, Skoja i drugih organizacija NOP-a u Srbiji za sve vreme NOR-a i revolucije bio politički rad u masama, a posebno na selu, gde se stalno razobličavala izdajnička uloga Nedića i njegove vlade, onda je razumljivo što je znatan deo seljačkog stanovništva, pogotovu onog koji je bio uključen u NOP, sabotirao naredbe Nedićeve vlade i uništavao znatan deo poljoprivrednih proizvoda kako ne bi pali u ruke Nemcima ili ih je krio u skloništa i predavao štabovima partizanskih odreda.

Kolika je bila potreba za radnom snagom u okupiranoj Srbiji, čak i na selu, govori i podatak što je Nedićeva vlada u više navrata tokom 1942. i 1943. donosila uredbe i naredbe da se besposleni seljaci, ili oni koji nedovoljno rade, prisilno mobilišu na javne radove. To se vidi i iz naređenja Milana Nedića od 1. aprila 1942. koje je uputio Ministarstvu unutrašnjih poslova. U ovom dokumentu pisalo je između ostalog: „Mnogi predsednici opština i domaćini ljudi, koji patrijarhalno srpski gledaju na prilike i događaje govorili su mi da po našim selima još uvek ima veliki broj proletera seljaka koji nemaju ni svoje zemlje ni svoga određenog rada, već po cele dane i noći sede po mehanama, banče i prave nered. Ovi ljudi, iako ne rade, imaju odnekuda novaca. Pri ovim sedeljama govori se mnogo o politici i tu padaju i teške neosnovane reči o vladi i njenom radu, pa čak i o okupatoru... Kako ovakav život i rad ovih seljačkih proletera može da ima i vrlo teških posledica po red i bezbednost, to naređujem da se o njima vodi evidencija radi stavljanja pod kontrolu i eventualnog udaljenja na radove iz sela i varoši, u interesu reda, mira i bezbednosti."⁵¹

Naređenje, gotovo identičnog sadržaja, potpisao je Nedić opet 28. marta 1943. godine.⁵² Međutim, karakteristično je da i u jednoj i u drugoj naredbi, sem ekonomskih motiva, provejavaju i politički razlozi za onemogućavanje sakupljanja seljaka u većim grupama. Jer, kako je u citiranoj naredbi rečeno: „Pri ovim sedeljama govori se mnogo o politici i tu padaju teške i neosnovane reči o Vladi i njenom radu, pa čak i o okupatoru." Ali, kada je reč o naredbama o planskoj poljoprivrednoj proizvodnji, onda treba istaći da je naročito bio angažovan u njihovom „teorijskom" objašnjavanju Nedićev ministar za poljoprivredu inž. Radoslav Veselinović. On je redovno obilazio veće centre po okruzima; držao govore na zborovima; uvek podvlačio da on nije došao u vladu da se bavi politikom, već kao stručnjak da pomogne Nedićevoj vladi u unapređenju poljoprivredne proizvodnje. Takvo jedno predavanje održao

⁵¹ AVII, Nća, br. 1/6 — 3, K. 59. — Milan Aćimović je sutradan u vezi s ovim izdao naređenje okružnim načelnicima sledećeg sadržaja: „1. Da naredite sreskim načelnicima, upravniku policije i prestojniku policije da u najkraćem roku sačine spiskove lica koja treba staviti pod kontrolu ili udaljiti iz sela i varoši na radove, a u interesu mira i bezbednosti, i to onih, koji kao seljaci proleter i nemaju svoje zemlje, ni svog određenog rada, već vreme provode u besposličanju, banče po kafanama i prave nered" (isto).

⁵² Zb. NOR, 1-21, 414; AVII, Nća, br. 36/2, K. 20 A.

je 2. decembra 1942, a organizovala ga je poljoprivredna organizacija u Beogradu „Zemlja i rad” za predstavnike zemljoradničkih zadruga iz svih okruga Srbije. Međutim, iz sadržaja njegovog predavanja, koje je objavio časopis *Zemlja i rad*, ne bi se moglo reći da se Veselinović ne bavi politikom. Jer, objašnjavajući prednosti planske poljoprivredne proizvodnje, on je redovno isticao ulogu Nedića i njegove vlade, a nije zaboravio da pohvali i nemačke okupatore kao „prijatelje” srpskog naroda. U zaključku je Veselinović istakao: „Planska poljoprivredna proizvodnja ima još jedan vrlo veliki i važan, možda najvažniji zadatak, a taj je: da se srpski narod pripremi i osposobi da po svršetku rata preorijentiše svoju poljoprivrednu proizvodnju, onako kako to nove prilike u novoj Evropi budu zahtevale.”⁵³

Obaveze Nedićeve kvislinške vlade prema nemačkim okupatorima, u pogledu isporuka žitarica, bile su tako velike da uprkos donetoj naredbi o planskoj poljoprivrednoj proizvodnji, kvislinzi nisu bili sigurni da će zadovoljiti svoje naredbodavce. Zbog toga „vlada narodnog spasa” preduzima i mnoge druge mere. Jedna od njih je, na primer, pokušaj da se seljaci prisilno nateraju da sakupljaju đubre i da ga posle sazrevanja prostiru po gladnim površinama obradivog zemljišta. Takvu naredbu Nedić je lično potpisao 12. decembra 1942. U jednom njenom delu rečeno je: „Svaka kuća koja drži stoku, mora imati blizu staje određeno mesto — đubrište, gde se mora đubre slagati i čuvati, dok se ne nakupi dovoljna količina i dok ne bude dospelo za upotrebu.”⁵⁴

Međutim, „planska poljoprivredna proizvodnja”, uprkos svim merama, očigledno je da nije donela rezultate koje su od nje okupatori i kvislinzi očekivali. Naredbe, uredbe, stručna predavanja, kaznene mere i druga sredstva nisu mnogo pomagala. Najbolji dokaz za to je, pored ostalog, i podatak koji je iznet na zasedanju „Saveta za plansku poljoprivrednu proizvodnju” pri Nedićevoj vladi, 16. oktobra 1942. Naime, tada je rečeno (a to je dato da i kvislinška štampa objavi) da je godina 1942. „bila jedna od najnerodnijih godina za možda poslednjih sto godina na našem prostoru”. U obrazloženju je posebno naglašeno da je bilo oskudevanja u radnoj snazi i stočnoj zaprezi; da su sabotaze i „komunistička propaganda” uticale da planska poljoprivredna proizvodnja nije uspela. Ali, kao najjači, objektivni razlog, koji je bio van domašaja „vlade narodnog spasa” i njenih organa, pomenuto je sušno leto, koje je, navodno, paralisisalo sve napore kvislinških vlasti u Srbiji.⁵⁵

⁵³ *Zemlja i rad*, br. 2, XI—XII 1942. — Nedić je bio propisao specijalnu Uredbu koja je obavezivala zadrugarstvo u sprovođenju planske poljoprivredne proizvodnje. U čl. 1. rečeno je: „Radi što boljeg postizavanja ciljeva planske poljoprivredne proizvodnje u Srbiji, zadruga i zadružni savezi su dužni da tačno i na vreme izvrše zadatke koji su im podeljeni planom. Glavni zadružni savez i ostali savezi imaju da rade na osnivanju novih zadruga čiji rad može doprineti ostvarivanju planske poljoprivredne proizvodnje” (*Novo vreme*, 15. IV 1942).

⁵⁴ AS, M. pr. 29—222/42, Naredba br. 59, predsednika Nedića, 12. XII 1942.

⁵⁵ *Novo vreme*, 16. X 1942.

O slabim žetvenim prinosima iz roda 1942. godine pisao je i Nedić u memorandumu od 16. septembra 1942, upućenom vojnoupravnom komandantu Srbije. U vezi s tim je istakao: „Ovogodišnja žetva u Srbiji je sasvim posebno slaba i dala je: oko 24.000 vagona pšenice. Žetva kukuruza se ceni na 45.000 vagona. Nemačke vlasti su naredile da se od stanovništva oduzme: pšenice — 9.000 vagona; kukuruza 38.400 vagona. To naređenje stvorilo je među stanovništvom pravu paniku i izazvalo takvo uzbuđenje da će valjati strahovati od najgoreg kao što je bežanje u šume, nemiri i slično.”⁵⁵³

Iz citiranih podataka koje je naveo Nedić, vidi se da su žetveni prinosi iz roda 1942. godine bili izuzetno slabi. A kada se oduzmu količine koje je trebalo dati nemačkim okupatorima, onda je situacija za stanovništvo Srbije bila gotovo katastrofalna. Jer od roda pšenice trebalo je dati samo Nemcima gotovo polovinu, ne računajući druge obaveze u ishrani gradskog stanovništva. Od roda kukuruza trebalo je dati preko 80% samo nacistima. A gde je ishrana stanovništva, stoke, seme i druge potrebe.

Uprkos teškoćama oko organizovanja planske poljoprivredne proizvodnje i predaje određenih količina životnih namirnica, Nedić je ipak mnogo držao do sela, ne zbog toga, što je seljaka naročito cenio, već što je smatrao da je najlakše vladati seljacima. Činilo mu se da su oni najkonzervativniji deo srpskog stanovništva. Računao je da su, zbog poseda koje su imali, manje podložni komunističkom uticaju nego, na primer, inteligencija i radnička klasa. Stoga mu je bilo neobično važno da tih više od 80% stanovnika Srbije veže za sebe; da ih odvrati od „stranog uticaja”, a posebno od komunističke propagande. Nedić je tokom svoje „vladavine”, organizovao mnoge sastanke sa „viđenijim seoskim domaćinima”, i to sa teritorije svih okruga Srbije. Na primer njegovi gosti bili su 28. marta 1942. seljaci — Mačvani; 17. aprila seoski domaćini iz Pocerine, Posavine i Tamnave; 29. aprila seljaci Kolubare; 19. maja gosti ministra-predsednika bili su seljaci iz užičkog kraja; 22. maja, seljaci iz ramskog, požarevačkog i golubačkog sreza; 8. avgusta predstavnici trnavskog i ljubičkog sreza; 13. decembra seljaci iz Rasine i 27. decembra 1942. seoski domaćini iz trsteničkog sreza.⁵⁸ Ovakva praksa nastavljena je i tokom 1943. i 1944, odnosno sve do oslobođenja Srbije.

O čemu je Nedić razgovarao sa svojim „gostima”, seljacima. Na ovo pitanje nije teško odgovoriti, s obzirom na to da su kvislinški listovi i časopisi donosili u celosti ili u delovima govore predsednika „vlade narodnog spasa”. A njihova sadržina, očigledno, bila je najobičnija demagogija, propaganda servirana iz arsenala nemačke fašističke propagande. Naime, Milan Nedić redovno, a to su činili i svi njegovi ministri, poziva na red, rad, slogu, spasavanje srpstva; traži beskompromisnu borbu i obračun sa Komunističkom partijom i njenim simpatizerima; veliča nemačke okupatore i ističe tezu da srpski narod nema druge

^{55a} AVII, Mikroteka, NAV, N-T-501, rol. 256, mf. 1024—34.

⁵⁸ *Novo vreme*, 29. III 1942; 18. IV; 30. IV; 20. V; 23. V; 9. VIII; 13. XII; 27. XII 1942. itd.

alternative već da izvršava odluke nacista da bi sebi obezbedio zavidno mesto u „novoj Evropi“ itd. Seljacima — Mačvanima, Nedić je, na primer, objašnjavao da su za masovne zločine Nemaca na terenu mačvan-skog okruga, krivi isključivo komunisti: „Srpski narod nikad nije bio komunista. Komunistički kukolj treba počupati da mu se seme zatre i nikad više ne nikne.“⁶⁷

Razume se da u svojim propagandnim manevrima Milan Nedić nije štedeo ni saveznike antihitlerovske koalicije. Svoju prvu izjavu protiv Engleske i SSSR-a Nedić je dao povodom svog govora održanog 15. marta 1942. u Beogradu pred 350 oficira stare Jugoslovenske vojske, koji su bili pušteni iz ratnog zarobljeništva. On je tom prilikom između ostalog napao i London i Moskvu, zbog njenog pozivanja srpskog naroda na oružanu borbu protiv okupatora.⁵⁸ U vezi s tim seljacima sa terena požarevačkog okruga rekao je 23. maja 1942. i sledeće: „Englezi su najveće varalice i lopuže. Neće biti onako kako Engleska kaže svaku noć, niti kako žele crvenjaci iz Rusije.“⁵⁹ U govoru održanom 11. decembra iste godine, pred jednom deputacijom seljaka, on je takođe pozvao narod da se ne zalaže za bilo kakve „strane interese“. Svakako, pri tom je u prvom redu mislio na interese saveznika.⁶⁰ Vrlo oštro je napao Englesku u govoru održanom marta 1943. povodom dvogodišnjice pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu i martovskih događaja. Tom prilikom je, između ostalog, izjavio da je Engleska gurnula srpski narod u rat, a potom ga napustila; da sada ona želi da sebe spase, pošto pucaju temelji njezine imperije; da Engleska hoće da stvori svet robova i, konačno, da se nje ništa ne tiče šta će biti sa srpskim narodom jer joj je važno da bude dobro njenim lordovima. Tada je Nedić napao i jugoslovensku izbegličku vladu, prebacujući joj da je čas uz jugoslovenske komuniste, čas uz Engleze i Amerikance, čas uz Sovjete.⁶¹ Međutim, najoštrij Nedićev napad na Engleze i Amerikance, bio je njegov govor od 28. oktobra 1943. godine posle opela, održanog u Beogradu žrtvama anglo-američkog bombardovanja Niša. Napadajući Anglo-Amerikance zbog tog bombardovanja, on ih je nazivao „dindušmanima“, ubicama i dželatima srpskog naroda i razbojnicima, koji hoće da od Srbije naprave grobnicu. Napomenuo je i to da za Amerikance i Engleze Srbi znače isto, što i crnačka plemena u Africi. Tom prilikom je Nedić napao Ruzvelta, Staljina, maršala Tita, čak i pilote stare jugoslovenske vojske koji su učestvovali u pomenutom bombardovanju, kao i jugoslovensku izbegličku vladu u Londonu.⁶²

⁵⁷ *Novo vreme*, 29. III i 18. IV 1942.

⁵⁸ *Novo vreme*, 14. III 1942.

⁵⁹ *Novo vreme*, 23. V 1942.

«» *Novo vreme*, 12. XII 1942.

⁶¹ *Novo vreme*, 26. III 1943.

⁶² *Novo vreme*, 29. X 1943.

Seljacima sa teritorije kruševačkog okruga u razgovoru, koji je vodio u Beogradu 13. decembra 1942, Nedić je prvi put obelodanio jednu svoju, „državničku koncepciju“, da će nova Srbija posle drugog svetskog rata biti izgrađena na principu „srpskog narodnog zadružnog socijalizma“.⁸³

U toku razgovora sa seljacima koje je pozivao u goste, Nedić nikada nije zaboravljao da istakne superiornost sila osovine nad antihitlerovskom koalicijom. Posebno je isticao ulogu nacističke Nemačke. Seljaci trsteniničkog sreza 27. decembra 1942. mogli su da čuju od ministra-predsednika i ovo: „Nemačka će sigurno pobediti komunističku aždaju, jer ako je ne bi pobedila, onda bi cela Evropa i celo kulturno čovečanstvo doživelo katastrofu. Ja sam tako govorio i kada sam bio ministar i upozoravao sam da ne idemo u rat, za koji sam unapred znao da će biti izgubljen... Mogu vam reći da će u najkraćem vremenu Srbija naći svoje mesto u velikoj evropskoj zajednici, i to baš pomoću same Nemačke. Ona se bori da dođe novo vreme u kome će rad pojedinaца i naroda biti merilo vrednosti.“⁸⁴

U memorandumu od 1. januara 1943, koji je Nedić uputio vojno-upravnom komandantu Srbije, izneti su motivi koji su podsticali kvislinge da održavaju česte kontakte sa seljacima, čak i iz najudaljenijih krajeva Srbije: „Prožet neminovnom potrebom čvrste i dobro smišljene organizacije, koja bi najbolje odgovarala duhu i životnim uslovima srpskog naroda, počeo sam, odmah po mom stupanju na vlast, da pozivam najbolje ljude, domaćine i nacionalno svesne elemente iz svih delova Srbije i stupio sam s njima u kontakt. **Zelja** mi je bila da na taj način uspostavam živu i neposrednu vezu između srpskog naroda i moje vlade. Najugledniji domaćini, čak iz najudaljenijih krajeva Srbije, odazivali su se mojim pozivima, bez obzira na opasnosti kojima su se izlagali.

⁶³ *Novo vreme*, 13. XII 1942. — Tada je Nedić seljacima Rasine izjavio sledeće: „Ja znam da vi imate velike muke otuda što se vi nalazite između planina Jastrepca i Kopaonika, a po njima vitlaju kojekakvi agenti engleski i boljševički i vas dovode u smrtnu opasnost.“

⁶⁴ *Novo vreme*, 27. XII 1942. — Ministarstvo unutrašnjih poslova Nedićeve vlade izdalo je naredbu okružnim načelnicima da se vodi specijalna kontrola nad seljaštvom i da se organizuje propaganda u raznim formama. Tekst te naredbe glasi: „1. Da odmah naredite predsednicima opština da na podesan način vode kampanju (ličnim proveravanjem, preko članova opštinske uprave, starešina sela, prilikom skupova građana itd.), da li se svi članovi opština, a naročito oni na koje bi se moglo sumnjati da će se odati odmetničkoj ili sličnoj akciji, nalaze kod svojih domova. 2. Da naredite opštinskim upravama da s vremena na vreme sazivaju zborove građana, na kojima će, bilo predsednik opštine, bilo drugo pogodno lice, držati predavanja i obaveštavati narod. Tako treba da se kreću u pravcu obaveštavanja naroda o prilikama u zemlji i da se odnose na oblasti državne politike, nacionalne propagande i obaveštavanja o događajima od opšteg značaja u zemlji i o radu srpske vlade. Predavanja treba vršiti u prvom redu preko intelektualaca, bilo javnih službenika, (državnih, samoupravnih), bilo ljudi iz slobodne profesije. Ističe vam se naročito da na usmenu propagandu — informisanje, mora da se obrati naročita pažnja, s obzirom da je seosko stanovništvo, znatnim delom, nepismeno, a propaganda preko radio-aparata po seoskim opštinama, nije svude izvodljiva“ (AVII, Nča, br. 4/6-1, k. 59).

Došli su u Beograd, gde su nekoliko dana ostali kao moji lični gosti. Oni su se jednodušno saglasili sa mnom u oceni sadašnje situacije srpskog naroda i njenih najhitnijih i najneodložnijih potreba."⁶⁴³

Nedić i njegova vlada pokušavali su i na mnoge druge načine da seljaštvo vežu za sebe i da ga ubede da Nemačka nije neprijatelj srpskog naroda, već njegov saveznik i zaštitnik. Jedna od formi tih kontakata, jeste pozivanje seoskih omladinaca na četvoromesečni rad u Nemačku. Cela ova akcija bila je motivisana time što je, navodno, trebalo da srpska seljačka omladina ide na ogledna nemačka gazdinstva da bi tamo stekla iskustva koja bi se kasnije mogla primeniti u Srbiji. Sem toga, predstavnici kvislinške vlade u svojim propagandnim govorima isticali su da će se omladina Srbije sprijateljiti sa nemačkom omladinom „što će biti od neprocenjivog istorijskog značaja u daljem zbližavanju ovih naroda". Veliki publicitet dat je ovom propagandnom manevru Nedićeve vlade. O njemu su emitovane vesti preko Radio-Beograda; o tome je uveliko pisala kvislinška i okupaciona štampa. A što je najvažnije, Nedić je svaku grupu omladinaca, koja je upućivana u Nemačku radi „usavršavanja" primao u svojoj rezidenciji prilikom odlaska. To isto je činio i prilikom povratka ovih mladića sa prisilnog rada držeći im govore o Nemačkoj, o njenoj privredi, ratnoj tehnici, kulturi, civilizaciji itd.⁶⁵

Prve dve grupe omladinaca upućene su u Nemačku tokom 1942. godine. Treća grupa (njih oko 50) otputovala je iz Beograda 11. maja 1943. Sve njih, toga dana, Milan Nedić je primio u zgradi predsedništva. Tom prilikom je pozvao i sve svoje ministre. Bili su i predstavnici nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji, sa vojnoupravnim komandantom Baderom. To je bila još prilika za srpskog ministra-predsednika da održi kratku besedu. Evo šta je tom prilikom Nedić izjavio: „Draga moja deco, vi idete u veliki nemački Rajh. Vi ste spremni za put. Vi idete tamo sa jednim velikim ciljem, da izvršite jedan veliki i sveti zadatak, jedan narodni posao. Vi idete tamo da vidite i da naučite u velikom nemačkom Rajhu ono što će vam trebati kao građanima i kao zemljoradnicima za nov život u novoj Srbiji, a to je da postanete savremeni zemljoradnici, da postanete korisni članovi velike srpske narodne zajednice. Vi trebate da pođete tamo u taj veliki svet, radi izvršenja toga zadatka, veselo, sigurnim korakom, vedra čela, jer vi niste ni prvi, a nećete biti ni sami. Tamo se nalaze dve grupe naših drugova. One su otišle pre kratkog vremena, pre vas, i ne mogu da se nahvale pažnjom i gostoprimstvom nemačkim. I njih i vas ja šaljem u Nemački Rajh da se osposobite, da budete stubovi nove Srbije, majke Srbije, te mile i

^{64a} AVII, Mikroteka, NAV, N-T-501, rol. 256, mf. 907/23.

⁸⁵ Okružno načelstvo u Leskovcu, na primer, 22. februara 1943. uputilo je akt Sreskom načelstvu u Vlasotincima sledećeg sadržaja: „Okružno načelstvo obaveštava Sresko načelstvo u Vlasotincima da je po naređenju predsednika vlade određen izvestan broj seoskih omladinaca na 4-mesečnu praksu kao gosti uglednih seoskih poljoprivrednih domaćinstava u Nemačkoj i da iz sreza vlasotinačkog treba uputiti 5 mladića" (Arhiv CKSKJ, 6/28).

drage nam zemlje, da budete čestitiji, radniji i srećniji nego ono staro što je bilo."⁶⁶

Deo Nedićevog govora koji smo citirali, kao i mnogi drugi koje je držao u sličnim prilikama, bio je najobičnija fašistička propaganda koja nije sadržala ni mrvicu istine. Seoski omladinci nisu slati ni na kakvo usavršavanje niti na specijalizaciju, već su na jedan perfidan način upućivani na prisilan rad u Nemačku. Jer, u godini 1943, a naročito 1944, nemačka privreda uopšte, pa i poljoprivreda, oskudevale su u radnoj snazi. Nestašica je ublažavana na razne načine, a najmasovniji vid mobilisanja radne snage za nemačku privredu bilo je njeno regrutovanje iz okupiranih zemalja Evrope. Jugoslavija, odnosno Srbija, takođe nisu zaobilažene u ovom pogledu. Prema tome, pored desetina hiljada radnika, koji su već od ranije boravili na prinudnom radu u Nemačkoj, seoski omladinci su samo povećali njihov broj. A poznato je da je srpska poljoprivreda tada oskudevla u radnoj snazi. Kada je reč o seoskim omladincima, naglašavamo da se mnogi nisu ni vratili svojim kućama. Težak rad, glad, bolest, učinili su svoje. Nisu ih mimoišli ni angloamerička bombardovanja, o čemu nema ni reči u Nedićevim demagoškim besedama.

Koliko su kvislinzi razvijali antikomunističku propagandu među srpskim seljaštvom, govori i činjenica što su, zajedno sa nemačkim okupacionim vlastima, slali grupe seljaka u okupirane delove Ukrajine. Tamo je, navodno, trebalo da oni vide „zločine koje su sovjeti počinili u toku svoje 25-godišnje vladavine“ nad sopstvenim narodom.⁶⁷ I ovome je kvislinška propaganda dala veliki publicitet. *Novo vreme*, je na primer, u broju od 25. avgusta 1943, zabeležilo na prvoj strani, krupnim i masnim slovima, informaciju da je pre izvesnog vremena jedna grupa „istaknutih srpskih javnih radnika posetila Ukrajinu koju su Nemci oslobodili od boljševičkog jarma. Po povratku u otadžbinu oni su upoznali našu javnost sa onim što su videli.“ Na istoj strani *Novo vreme* ističe: „Danas odlazi u Ukrajinu jedna grupa srpskih seljaka i radnika da vidi rezultate dvadesetpetogodišnje boljševičke strahovlade. Juče ih je Nedić primio i govorio im o značaju njihovog puta.“⁶⁸

⁶⁶ *Zemlja i rad*, br. 4, mart—april 1943. — Četvrtu grupu od oko 200 seoskih mladića, koji su bili 4 meseca na prisilnom radu u Nemačkoj, Nedić je primio 17. XI 1943. i tom prilikom rekao im i ovo: „Draga deco moja, vi ste sada na povratku iz Velikog Nemačkog Rajha. Vi se secate šta su naši neprijatelji govorili, kada ste pošli u Nemačku, da vas šaljem u rudnike, u Norvešku i još ne znam gde, pa da se nećete otuda ni vratiti. A, eto, vi ste četvrta partija tih naših omladinaca i vi ste se zdravi i srećno vratili u otadžbinu“ (*Novo vreme*, 18. XI 1943).

⁶⁷ *Novo vreme*, 25. VIII 1943.

⁶⁸ Isto. — Na istoj strani lista *Novo vreme* pisalo je i sledeće: „Da bi se srpski narod potpuno uverio u sve ono što mu je do sada govoreno, da bi imao što jasniju sliku jedne boljševičke vlade, koju su, uostalom, i izvesni naši krajevi osetili na svojim leđima, predsednik Nedić odlučio je da pošalje u Ukrajinu jednu grupu najpoštenijih i najuglednijih seoskih domaćina i radnika. Ovu grupu sačinjavaju domaćini iz raznih krajeva Srbije i radnici iz nekoliko naših najvećih preduzeća.“ Podvučeno je i to da na put polaze

Novo vreme u ovom slučaju nije pogrešilo. Nedić je stvarno primio srpske seljake, koji su (ubeđeni smo u to) prisiljavani da odlaze na tako dalek put. Sem toga, bili su izloženi velikoj životnoj opasnosti, bez obzira na to kojim su prevoznim sredstvom putovali. Rečeno je da putuju vozom u pravcu: Beograd, Bukurešt, Lavov u Ukrajini, i da, pored ostalog, treba da obiđu Vinicu, koja je (kako je to kvislinška i nacistička propaganda predstavljala) bila kulminacija „zločina Sovjetske Rusije”. „Da ne spominjemo Vinicu i njezine masovne grobove. Mnogo se o tome pisalo, ali nijedno pero neće biti sposobno da opiše užas koji smo tamo gledali”, pisao je Nedićev ministar za poljoprivredu, posle povratka sa ovog puta.⁶⁹

A Nedić, na saslušanju u kancelariji OZN-e za Srbiju, na pitanje islednika ko je organizovao odlazak delegacije seljaka u Vinicu i s kakvim ciljem, dao je sledeći odgovor: „Organizovao sam ja po predlogu šefa propagande Đorđa Perića. Cilj odašiljanja ove delegacije u Vinicu bio je da vide masovnu grobnicu poljskih oficira, što su ih pobili boljševici.”⁷⁰

Iz navedenih primera jasno je kakvim se sve sredstvima služila Nedićeva kvislinška vlada da bi srpske seljake vezala za sebe i da bi u njima pobudila, koliko-toliko, antikomunističko raspoloženje. Pozivanje seljaka u „goste” ministru-predsedniku; slanje seljačke omladine na „praksu” u fašističku Nemačku; slanje seljaka u porobljene delove Sovjetskog Saveza — Ukrajinu, da tamo vide „sovjetske zločine prema svome narodu”, samo su najkarakterističniji primeri kakvim se podlim sredstvima služila kvislinška propaganda. Takva praksa bila je naročito masovna tokom 1943. godine, za koju mnogi istoričari opravdano tvrde da je bila prelomna u toku drugog svetskog rata. Naime, to je period posle krvave staljingradske bitke, kada su Nemci bili do nogu potučeni i nisu mogli da se oporave sve do kraja rata. Isto tako, anglo-američki

26. VIII 1943; da ih predvodi direktor ustanove „Zemlja i rad” Stevo Kulić; da iz Beograda putuju u Bukurešt, a odatle preko Lavova nastavljaju put za Ukrajinu (isto).

⁶⁸ *Zemlja i rad*, br. 4—5, septembar 1943, članak inž. Radosava Nedelj-kovića, ministra poljoprivrede u Nedićevoj vladi. Nedić je seljacima, koje je slao u Ukrajinu da vide „sovjetske zločine”, 24. avgusta izjavio sledeće: „Da ne bi srpski narod zalutao i poverovao lažima još jednom, rešio sam se da, pored onih koji su bili u Ukrajini, pošaljem i vas, kao moje izaslanike, koji će na licu mesta da vide tu 'blagodat' i da mi kažu iskreno i pošteno šta su boljševici uradili za radnike i zemljoradnike, za njihovu decu i porodice. Vi treba tamo da vidite da li je narod prosvećen ili doveden na stupanj životinja. Hoću da vidite dobro čuvenu žitnicu Evrope kako sada izgleda i da zapamtite sve tragove dugogodišnje boljševičke vlasti. Ono što sam ja video na fotografijama iz Ukrajine, i što sam pročitao iz izveštaja, šta su sve boljševici ostavili za sobom, to je neverovatno i užasno. Uskoro i vi ćete to gledati svojim očima” (*Zemlja i rad*, br. 5/1943).

⁷⁰ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju Milana Nedića, 2. II 1946. — U istom članku Milan Nedić je izjavio i sledeće: „U novoj Srbiji moraju da se neguju karakteri, da se poštuje rad, jer samo tada biće čestito selo, i narod, i država. Samo rad, red, mir i sloga mogu nas spasiti. Svako ko uradi protivno, neprijatelj je srpskog naroda i on se mora uništiti.”

saveznici na Zapadnom frontu i u Africi nanosili su strahovite poraze nemačko-italijanskim snagama, što je dovelo do kapitulacije fašističke Italije. Za narodnooslobodilački pokret u Jugoslaviji, godina 1943. takođe ima posebno obeležje: Neretva, Sutješka, Drugo zasedanje AVNOJ-a i njegove istorijske odluke. A u Srbiji: narodnooslobodilački pokret ponovo u ofanzivi. Nedić i njegova vlada (uprkos tome što su im pružali pomoć nemački i bugarski okupatori, pa i četnički odredi Draže Mihailovića) bili su nemoćni da se ozbiljnije suprotstave snagama NOP-a, koje su svakodnevno jačale, regrutujući znatne snage baš iz redova seljaka. To je vreme kada se u Srbiji stvaraju veći partizanski odredi, bataljoni pa i brigade NOVJ i kada se Glavna grupa pri Vrhovnom štabu NOV i POJ spremala da prodre u Srbiju. O svemu tome dobro obavešten, Nedić je pokušavao da sa svojim saradnicima (ne birajući sredstva) spase što se spasti može. Činilo mu se da mu je podrška iz seljačkih masa najneophodnija. Zbog svega toga on baš te, 1943. godine, stvara izvesne avanturističke planove o obrazovanju nekakve seljačke srpske države (u okviru Nemačkog Rajha), o čemu će biti reči u narednom poglavlju.

KONCEPCIJA MILANA NEDIĆA I NJEGOVE VLADE O STVARANJU SRPSKE SELJAČKE DRŽAVE

Videli smo iz prethodnog poglavlja da su Milan Nedić i njegovi ministri tokom 1942. godine češće održavali sastanke sa grupama seljaka iz raznih krajeva Srbije, čemu je kvislinška štampa i propaganda davala veliki publicitet. Naglasili smo takođe da su kvislinzi u svojim govorima stalno ponavljali da seljaka u Srbiji ima najviše (85—90% stanovništva) i da će seljaštvo biti stub nove Srbije u okviru Nemačkog Rajha: „Temelj srpske zemlje treba da bude selo i omladina — ona pored pluga i ona pored knjige“, pisao je Nedić o srpskom selu 22. maja 1942. u časopisu *Zemlja i rad*.⁷¹ Posebno su kvislinzi isticali da seljaštvo nikad u svojoj istoriji, nije cenjeno adekvatno svojoj društvenoj ulozi, i da će se to postići jedino u okviru nove Nedićeve Srbije.

Međutim, sve je bilo jasnije da Nedićeva vlada, popularišući seljaštvo i njegovu društvenu ulogu, istovremeno stvara i neke planove o novoj organizaciji srpskog stanovništva, prema kojoj bi seljaštvo imalo dominantnu ulogu. Ta organizacija, po zamisli Milana Nedića i njegove vlade, trebalo je da počne da radi već prvih meseci 1943. godine. Zbog toga je tokom 1942. godine, naročito u drugoj polovini, bilo izvesnih priprema, koje su imale više propagandni karakter. Zanimljivo je da već u tom periodu Nedić i njegovi ministri daju izjave za javnost o tome da u okviru Nemačkog Rajha (čak pre završetka drugog svetskog rata) nameravaju, uz odobrenje nemačkih okupacionih vlasti, da formiraju srpsku seljačku državu. Govoreći seljacima ravaničkog i beličkog sreza (šabački okrug), 30. avgusta 1942, o opasnosti koja Srbiji preti od komunizma, zatim, o neminovnosti pobede Nemačke nad silama antihitlerovske koalicije, kao i o mnogim drugim pitanjima, Nedić je iskoristio priliku da istakne, takođe, deo svog programa o budućem uređenju Srbije. U vezi s tim je istakao: „Taj program je srpska narodna seljačka zajednica. Ova zemlja mora da bude seljačka država, jer u njoj živi oko 90% seljaka i kad oni dođu do izražaja u novoj državi, ona neće moći da propadne kao Kraljevina Jugoslavija.“⁷²

⁷¹ *Zemlja i rad*, br. 2/1942.

⁷² *Novo vreme*, 30. VIII 1942. — Nedić je tada izjavio i sledeće: „Tako će biti, dokle ja budem na čelu. A za dalje poručujem vam da je najvažnije: samo sloga, samo mir, samo rad, samo red. Sa tim preporukama mi ćemo ući u novi život, u novoj Evropi... Naš narod nikad nije bio komunista i on je duboko antikomunistički raspoložen.“

Samo nekoliko meseci kasnije (13. decembra 1942), ministar-predsednik srpske kvislinške vlade izjavio je pred seljacima kruševačkog okruga, koji su bili njegovi gosti u Beogradu, da „nova Srbija mora da bude izgrađena na srpskom narodnom zadružnom socijalizmu.”⁷³ Sličan ton imao je Nedićev govor srpskim seljacima krajem decembra 1942, u kome je istakao da srpske seljake očekuje nova organizacija, kako bi se bolje suprotstavili komunistima i njihovim simpatizerima.⁷⁴

Po svemu sudeći, izjave koje su davali Nedić i njegovi ministri u više navrata tokom 1942. o seljaštvu i perspektivi njegove organizacije na zadružnoj osnovi, bile su više probni baloni pred nemačkim okupacionim vlastima u Srbiji nego stvarno upoznavanje ovog dela stanovništva sa budućim programom „vlade narodnog spasa”. Na ovakav zaključak nas navodi činjenica da su Nemci već početkom maja 1941, dakle, odmah posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, zabranili rad svim organizacijama i društvima i nijedno nije moglo da egzistira bez odobrenja vojnoupravnog komandanta Srbije. To je Nediću bilo dobro poznato i svim njegovim saradnicima, koji su podržavali ideju o organizaciji Srbije kao „države” na zadružnoj osnovi.

Konačno, Nedić i njegova vlada odlučili su da i od nemačkog vojnoupravnog komandanta zvanično zatraže odobrenje da se stanovništvo Srbije organizuje na nacionalnoj, odnosno zadružnoj osnovi. Drugim rečima, tražili su takvu organizaciju na zadružnoj osnovi, u kojoj bi seljaštvo imalo dominantnu ulogu. U vezi s tim 1. januara 1943. upućena su iz Predsedništva Ministarskog saveta generalu Baderu dva opširna memoranduma, na oko 18 stranica. U njima su data objašnjenja u vezi s ovom problematikom, kao i motivi koji podstiču kvislinšku vladu da preduzme ovakav korak. U propratnom pismu koje je potpisao lično Milan Nedić (u svojstvu predsednika Ministarskog saveta), stajalo je pored ostalog: „Gospodine generale, pozivajući se na moja ranija pismena i usmena izlaganja, koja sam imao čast da vam uputim i da vas zamolim da omogućite srpskoj vladi da organizuje stanovništvo na nacionalnoj osnovi, čast mi je da Vam podnesem: 1) Obrazloženje neophodnosti te organizacije i 2) Način njenog sprovođenja. Iz tih priloga ćete videti da s obzirom na vreme, prilike i političke nužnosti Srbije i Balkana, izgleda hitno potrebno da se to odobrenje dobije što je brže moguće. Sprovođenje te organizacije na temelju srpskog nacionalizma moralo bi da se ostvari u toku *ove zime*, tako da možemo da čekamo proleće i leto u obostranom interesu što bolje pripremljeni i da vlada dođe u što bolji dodir sa stanovništvom i da pri održavanju mira i reda,

⁷³ *Novo vreme*, 13. XII 1942.

⁷⁴ AVII, Nča, br. 1/2-1-1, k. 1. — U članku pod naslovom: „Srpski seljak u novoj Evropi”, inž. Veselinović, Nedićev ministar poljoprivrede, pisao je krajem 1942. pored ostalog: „Ovaj razlog i rukovodi Nemačku u nastojanjima da osposobi ne samo svoje seljaštvo već i seljaštvo cele Evrope, pa i naše Srbije. Šta ona traži od srpskog seljaka? Ništa više nego da bude zadovoljan, spokojan i srećan na svojoj rođenoj grudi. Ali, po starom poretku, koji je vladao u našoj zemlji, seljak je i previše bio zanemaren a da bi mogao biti zadovoljan... U novom poretku Evrope seljak će biti stub svake države, pa i celog evropskog poretka.”

rada i sloge ima što jači uticaj. Pošto ja, gospodine generale, poznajem Vaše stanovište u tom pitanju, nadam se njegovom brzom i povoljnom rešenju, pošto će ono imati blagotvoran uticaj, ne samo na Srbiju već i na čitavo srpstvo. Takvo jedno rešenje pitanja organizacije srpskog naroda biće od najveće koristi i za Velikonemački Rajh pri sprovođenju njegove politike novog poretka ovde, na evropskom jugoistoku i u Evropi uopšte."⁷⁵

Memorandum pod brojem 1, koji nosi naslov: „Obrazloženje neophodnosti organizovanja srpskog naroda na bazi narodne zajednice“, sadrži neka teorijska razmatranja o istorijatu srpske države, za koju je rečeno da je seljaštvo imalo najveću ulogu u njenom stvaranju. Napomenuto je i to da u novije vreme ovaj sloj društva nema gotovo nikakvu ulogu u kreiranju državne organizacije, iako ona počiva na njegovim temeljima. Posebno je istaknuto da je, navodno, seljaštvo najviše pomoglo kvislinškoj vladi krajem 1941. da uguši oružani ustanak, ali da između njih nema, praktično, nikakve saradnje, pa se u vezi s tim podvlači: „Mada je srpski narod u ogromnoj većini pošao putem, na koji sam mu ja ukazao, ne postoji između vlade i naroda nikakva organska saradnja kako bi i široke narodne mase preuzele na sebe deo odgovornosti. Stoga nastaje neminovna i neodgodiva potreba za predloženo organizovanje srpskog naroda.“⁷⁸

Kao najvažniji razlog zbog koga treba neodložno sprovesti organizaciju srpskog naroda na zadružnoj osnovi, srpski kvislinzi u memorandumu ističu potrebu da se sve snage, pa i ove u Srbiji, usmere tako da budu u skladu sa ratnom politikom i ratnim ciljevima nemačkog nacionalsocijalizma. Naime, tvrdi se da Srbiji i dalje pretila opasnost od komunističke infiltracije, koja dolazi preko Bosne i Hrvatske; da se u ovoj pokrajini vodi, isto onako kao i na svim ostalim spoljašnjim i unutrašnjim frontovima — bez obzira na njihove razmere — ne samo načelna već i krajnje realna borba protiv komunizma i „ujedinjene anglosaksonske i boljševičke propagande“. Međutim, smatra se da borba protiv komunizma, pogotovu na selu, ne može biti efikasna, bez neke organizacije koja bi usmeravala ovaj najmnogobrojniji deo stanovništva Srbije, pa se apeluje da srpsko seljaštvo bude organizovano kao što je to nekada bilo u Nemačkoj i Italiji: „Saznanje da se taj cilj može postići samo pomoću onih metoda koje su svojevremeno bile primenjene u Nemačkom Rajhu i Italiji u borbi protiv komunizma i svih ostalih prevratničkih društvenih nazora, sve više krči sebi put kod Srba. Kod ta dva naroda zlo je bilo nadvladano duhovnim i fizičkim obuhvatanjem narodnih masa u uske i moćne zajednice, bilo korporativnog, bilo nacionalno-socijalističkog karaktera. Srpski narod je potpuno shvatio značenje kako fašizma, tako i nacionalsocijalizma i rešen je da pođe sličnim

⁷⁵ AVII, Mikroteka, NAV, N-T-501, rol. 256, mf. 907/23, Memorandum Milana Nedića generalu Baderu, 1. I 1943.

⁷⁸ Isto.

putem, pošto je on jedini na kom nacionalni, politički i socijalni život može da bude spasen od sloma i propasti."⁷⁷

Drugi razlog koji je motivisao Nedićevu vladu da zahteva organizovanje srpskog naroda na nacional-socijalističkoj osnovi (kako se tvrdi u memorandumu), jeste usko povezan „s opštim konstruktivnim programom, koji je veliki nemački narod postavio za ratni cilj". Naime, istaknuto je da srpski narod i sam treba da dà svoj doprinos idealima za koje se bori fašistička Nemačka, kako bi na taj način obezbedio sebi pristojno mesto u novoj Evropi.⁷⁸

Kao treći razlog, zbog čega treba organizovati srpski narod na patrijarhalnoj (seljačkoj) osnovi (rečeno je u memorandumu Nedićeve vlade), usko je povezan sa psihologijom srpskog naroda. Kao objašnjenje za ovo, istaknuto je da se srpski narod nekoliko vekova nalazio pod vlašću tuđina, a isto tako dugo se borio za svoju slobodu, sam, bez pomoći sa strane, tako da je srpskim seljacima pošlo za rukom da stvore i obnove svoju državu. Kako se ističe, ta država bi trebalo da bude izgrađena na principima seljačkog srpskog narodnog socijalizma, pa se u vezi s tim ističe: „Nasuprot jevrejskom anarhističko-materijalističkom mentalitetu, Srbima je, kao i svim drugim arijskim narodima, svojstven prirodan rasni instinkt koji smatra porodicu, narod i državu kao najviše duhovne i materijalne vrednosti, bez kojih se evropska kultura — kako u prošlosti, tako i u budućnosti — ne može ni zamisliti. Srpski narod, u čijoj je duši najdublje ukorenjena ideja porodice, kućne zajednice i države, kao najviših tvorevina narodnog duha, uvek je stavljala vrednost duha iznad vrednosti materije i osećala instinktivno gnušanje prema 'marksizmu' u svim njegovim oblicima i odrazima kakvi su komunizam i boljševizam. Konstruktivizam srpskog narodnog socijalizma zasniva se na krvnim vezama porodice, kućne zajednice (zadruga) i roda. Kućna zajednica (zadruga) je porodica proširena u vremenskom i prostornom smislu ili porodična zajednica koja obuhvata izvestan broj generacija i sve plodove njihovog rada, rod, savez zadruga povezanih međusobno istim poreklom... Selo je kod Srba oduvek bilo glavni izvor onih životnih snaga koje su svojim oticanjem u gradove širile istinsku narodnu kulturu. Prirodne porodične organizacije, koje su očuvale duhovno jedinstvo srpskog naroda, treba i ubuduće da obrazuju

⁷⁷ Isto. — U jednom delu citiranog memoranduma, u vezi s ovim stoji: „Pojedinač u Srbiji — domaćin i njegovi ukućani — ne sme se više, posebno u redovima seoskog stanovništva, u selima i seoskim opštinama uopšte, osećati usamljen i prepušten samom sebi. Izgleda stoga neophodno što pre ih obuhvatiti i ujediniti u organske zajednice kako je to postignuto u Italiji na fašističkoj, a u Nemačkom Rajhu na nacionalsocijalističkoj osnovi. Organizacija srpske narodnosne zajednice, sadržala bi, prema tome, društveno obuhvatanje svih pravih srpskih domaćina i čestitih srpskih nacionalista. Ona se mora sprovesti najkasnije do narednog proleća, pošto su protivničke tajne organizacije u susednim područjima, naročito u jednom delu Bosne i Hrvatske, naporima engleskih i boljševičkih agenata snabdevene oružjem u dovoljnim količinama i pripremljene su za akciju na proleće."

⁷⁸ Isto.

glavne temelje na kojima treba da se gradi što tešnja povezanost seljaka uz pomoć jedne državne organizacije — koja bi održavala jedinstvo i slogu među njima — jeste prvi preduslov kako za suzbijanje komunizma i inostrane propagande, tako i za obnovu same Srbije. Zaštitnik srpskog sela treba da postane srpska država, organizovana u duhu ovog nacrtu."⁷⁸

Ceo ovaj prvi memorandum Nedićeve vlade (*Obrazloženje neophodnosti organizacije srpskog naroda na bazi narodne zajednice*) jeste jedan dosta nesmotreno sročeni pamflet, koji je baziran na principima idealističke filozofije. Na primer, u svim delovima ovog dokumenta provejava misao da je duh primaran a materija sekundarna; da je seljaštvo glavna pokretačka snaga u društvu, dok se radnička klasa, inteligencija i ostali slojevi društva i ne pominju. Seljaštvo kao takvo trebalo je kvislinzima da posluži kao istureni odred u borbi protiv komunizma. A Nediću i njegovoj vladi komunizam je bio neprijatelj broj jedan. Pošto je reč o borbi protiv komunizma, a metodi slični onima koji su nekada primenjivani u fašističkoj Nemačkoj i Italiji, računalo se u kabinetu „vlade narodnog spasa“, da okupacione nemačke vlasti u Srbiji ne bi trebalo da imaju bilo kakve ozbiljnije primedbe na jedan ovakav program za organizovanje srpskog naroda. Videćemo malo kasnije da su se najviši kvislinški funkcioneri u Srbiji, prevarili u računu.

Drugi deo memoranduma ili, bolje rečeno, drugi memorandum: „*Izgradnja Srbije na temelju narodne zajednice*“, koji je istim povodom upućen 1. januara 1943. vojnoupravnom komandantu Srbije, pokušava da teorijska razmatranja iz prvog memoranduma konkretizuje na specifične srpske prilike u periodu okupacije. Tačno se preciziraju forme i metodi izgradnje „srpskog narodnog socijalizma“ u okviru „Velikog Ne-

⁷⁹ Isto. — U vezi s ovim pitanjem u memorandumu je rečeno i sledeće: „Iako je srpska narodna kultura, bez sumnje, samo sastavni deo opšte evropske kulture, ona ipak u prvom redu nosi sva obeležja srpskog naroda. Njena tri glavna izvora su: narodna tradicija, porodična zajednica i patrijarhalni duh seoske uprave. Srpska tradicija je nerazdvojno vezana s običajima i tradicijom preuzetom od pradedova. Stoga je ona ispunjena duhovnim jedinstvom etike i religije, društvenog starešinstva i socijalne pravde, nasuprot neorganskoj materijalizaciji svakog mehanizovanog društvenog poretka. Na tim tradicijama počiva i srpski nacionalizam, koji ne proizilazi ni iz kakvog napisanog ustava ili nekog 'društvenog ugovora', već je duhovno i telesno nasleđen s kultom predaka ... U tom pogledu je patrijarhalni duh srpskog zajedništva umeo da očuva neizmenjive i uvek prave principe autoriteta vode ili starešine i poredak po rangu pratnje ili mladih članova zajednice. Starešina porodične zajednice — kao i starešina sela — sam rukovodi i sam donosi svoje odluke; ali on snosi i čitavu odgovornost za vođenje zajednice sam. Srpski narod je prožet ubeđenjem da i država nužno treba da bude izgrađena na istim temeljima, pošto saradnja u zajednici isključuje svaku klasnu mržnju; prirodni poredak po rangu članova porodice unutar jedne zajednice, isključuje svaku eksploataciju slabijih; zaposlenje svakog člana zajednice spasava društvo od nezaposlenosti; autoritarna vlast vode zajednice postaje nesavladiva prepreka za sve demagoge i proglašivače jedne lažne demokratije, kao i za sve neorganske i veštački stvorene forme savremenog javnog prava, gde se vode biraju glasanjem. To saznanje je kod Srba još ojačano gorkim iskustvom u staroj Jugoslaviji.“

mačkog Rajha". Bliže su određeni i ciljevi i sredstva, a to se vidi iz uvodnog dela ovog dokumenta, u kome, pored ostalog, stoji: „S izgradnjom Srbije na temelju narodnosne zajednice ide se, pre svega, za osiguranjem i unapređenjem materijalnog i duhovnog života srpskog naroda, u kome on treba da bude osposobljen da u zajednici malih naroda Evrope zauzme mesto koje mu pripada. Pošto je u srpskom narodu seljački savez najjači (80%) i pošto se taj stalež najsnažnije odupirao zlokobnom uticaju raznih internacionala, to se izgradnjom teži za tim da se ovaj stalež kao nosilac zdravih tradicija naroda jača i snaži... Osnovna ideja te organizacije počiva na sledećem: svi domaćini, starešine srpskih porodica i zadruga, kao i svi ispravni srpski nacionalisti, treba da se ujedine u jednu radnu zajednicu, koja nastupa kao opšta narodna zajednica, pod vodstvom srpske države. Pošto seljačka zajednica uvek predstavlja organsku osnovnu ćeliju te opšte narodne zajednice, treba joj, kako sa strane države, tako i svih njenih javnih korporacija, posvetiti posebnu pažnju i staranje... Duhovna a i materijalna obnova srpskog seljaštva znači organizovanje i snaženje onog staleža Srbije koji proizvodi hranu. Da bi se to postiglo, država će postepeno sprovoditi čitav niz temeljnih reformi, s krajnjim ciljem da se osigura baština kod seoskih zajednica i seljačkog zemljišnog poseda uopšte; dirigovana poljoprivreda i povećanje njenih prinosa; organizovanje zadružne agrarne politike i njeno sprovođenje u državi, okrugu, srezu i selu", itd.⁸⁰

Tu izgradnju Srbije na principu narodnosne zajednice, gde bi država trebalo da ima dominantnu ulogu, Nedić i njegova vlada su zamišljali tako što bi „narodni predstavnici" služili kao most između kvislinške vlade i naroda, ali oni ne bi imali nikakvog prava u odlučivanju, već bi bili samo savetodavna tela. Predviđalo se, na primer, uvođenje opštinskih, sreskih i okružnih skupština i zemaljske skupštine Srbije, a na čelu svih njih bilo bi „vrhovno državno rukovodstvo". Drugim rečima, to je trebalo da bude kvislinška Nedićeva vlada, ili neka druga kvislinška institucija, koju bi takođe postavile nemačke okupacione vlasti u Srbiji.

Karakteristično je u svemu ovome da bi ti „narodni predstavnici", koje je predviđao Nedićev memorandum, bili postavljeni od kvislinške uprave, a ne birani od naroda neposrednim i tajnim glasanjem. U vezi

AVII, Mikroteka, NAV, N-T-501, rol. 256, mf. 907/23. — Dalje je u vezi s ovim pisalo u Memorandumu i sledeće: „To stupanje i kontakt i saradnja naroda sa državom treba da dobije određenu i organizovaniju formu. S obzirom na potpuni slom svih bivših liberalističko-parlamentarnih institucija, zasnovanih na postulatima jedne lažne demokratije (kao što su političke stranke, izbori, opšte pravo glasa itd.), to stupanje u kontakt i saradnja između vlade i državne uprave, s jedne, a naroda, s druge strane, treba u budućoj organizaciji Srbije, zasnovanoj na narodnoj zajednici, da se temelji na principu ličnog rukovođenja i odgovornosti koja dolazi do izražaja u patrijarhalnom potčinjavanju vodi zajednice. Princip odgovornog rukovođenja treba u državi da bude sproveden od vrha pa sasvim do dole. Opštinske, sreske, okružne, pa i zemaljske skupštine treba da budu priređene dotičnom vodi samo kao savetodavna tela."

s tim, u memorandumu je doslovno rečeno: „U tom poretku, po rangu, svi članovi Saveta, kako oni iz zemaljske skupštine, tako i iz podređenih skupština, ne treba da proizilaze iz nekog izbornog sistema, već samo da budu postavljeni na osnovu ličnog autoriteta i dobrog vladanja koje oni uživaju u svom užem zavičaju, zahvaljujući svojim prednostima, svojoj nacionalnoj ispravnosti i svojoj domaćinskoj besprekornosti. Usled toga, počiva društveni poredak po rangu i organizaciji porodice, sela, opštine, sresa, okruga i države na principu organske zajednice, prema kome na čelu svake zajednice stoji jedan vođa, koji posle savetovanja sa svojim saradnicima (članovima društva), sam odlučuje, snoseći sam i čitavu odgovornost za svoje odluke.“⁸¹

Jednom godišnje, u određene dane, pisalo je dalje u memorandumu, održavaju se u prisustvu sreskog starešine ili njegovog opunomoćenika u selima skupštine domaćina, koji će javnim većanjem, a ne pojedinačnim glasanjem iz svoje sredine birati seoskog, odnosno opštinskog starešinu. Opštinski starešina (koji je ujedno trebalo da bude i predsednik opštine) birao bi članove opštinske skupštine, a najviše do 30 članova i 2—5 članova veća, koji zajedno s njim obrazuju opštinsku upravu. Za sresku skupštinu rečeno je da je savetodavno telo i saradnik sreskog starešine (sreskog načelnika); da je sačinjavaju sreski većnici, koje imenuje i razrešava dužnosti nadležni okružni starešina (okružni načelnik). Okružnu skupštinu, naglašeno je, sačinjavaju okružni većnici i njih imenuje, na predlog okružnog načelnika, ministar unutrašnjih poslova. Na kraju, Nedićeva vlada je predviđala ustrojstvo „zemaljske skupštine“. Nju bi sačinjavali zemaljski većnici, koje postavlja i razrešava predsednik vlade na predlog ministarskog saveta: „Zemaljski većnici se biraju iz redova najboljih domaćina i nacionalno ispravnih i zaslužnih srpskih građana. Njihov mandat traje tri godine. Njihov broj ne treba da prelazi 200 — i to za svaki okrug po jedan zemaljski većnik, za grad Beograd 5; za pojedina staleška predstavništva od 1 do 10 zemaljskih većnika; za grupu zaslužnih ljudi 40. Aktivni ministri su članovi zemaljske skupštine po položaju.“⁸²

Za „vrhovno državno rukovodstvo“ rečeno je da predstavlja političko vodstvo naroda i države, da je na njegovom čelu predsednik vlade, koji imenuje svoje ministre; da je vlada u svakom pogledu potčinjena predsedniku, od koga prima naređenja i uputstva: „Zemaljska skupština ne može da izda nikakve propise za aktivnost vlade. Ona je saradnik vlade kod sprovođenja njenog programa i učestvuje u donošenju zakona isključivo kao savetodavno telo, i to unutar onih granica i prema onim načelima, čiji je čuvar predsednik vlade.“⁸³

To bi bila, ukratko, sadržina dva memoranduma Nedićeve vlade, kojim se od vojnoupravnog komandanta Srbije tražilo ustrojstvo ovog dela okupirane Jugoslavije na novim osnovama, reklo bi se, utopističkim ili avanturističkim. Naime, želeo je srpski ministar-predsednik da

⁸¹ Isto.

⁸² Isto.

⁸³ Isto.

mu se dozvoli uvođenje narodnih skupština kao savetodavnih tela na svim nivoima, ali da one nemaju nikakvih prava u odlučivanju. Trebalo je da služe jedino kao paravan diktatorskim postupcima Milana Nedića, njegovih ministara i svih ostalih kvislinga, koji su se stavili u službu okupatora. Tim putem srpski kolaboracionisti hteli su da grade i izgrade „narodni srpski socijalizam“, koji je, kako su sami tvrdili, trebalo da bude kopija nacionalsocijalizma i fašizma, a čiji bi temelj sačinjavali imućniji seljaci.

General Bader, vojnoupravni komandant Srbije, bio je pomalo iznenađen, kada je istog dana (2. januara 1943), dobio dva memoranduma iz Predsedništva Ministarskog saveta Nedićeve vlade. To što su bila dva gotovo identična dokumenta, nije ga toliko iznenadilo. Više je, kako sam kaže u jednom izveštaju, bio pomalo zbunjen njihovom sadržinom. Činilo mu se, naime, da Milan Nedić, sa svojim ministrima, postavlja do sad neuobičajena, dosta delikatna pitanja predstavnicima Nemačkog Rajha u Srbiji; da čak prekoračuje ovlašćenja koja su mu data; da pokreće i nezgodne teme, i u vreme za koje se ne bi moglo reći da je najpovoljnije za predstavnike Nemačkog Rajha u Srbiji. Pored toga, posumnjao je da eventualno „neko drugi, sa strane, nije umešao prste u celu ovu stvar“ i podstakao Nedićevu vladu da preduzme jednu ovako smelu inicijativu. Ovde je vojnoupravni komandant Srbije (on to otvoreno kaže) posumnjao na svoga saveznika, Musolinijevu Italiju, čiji su oficiri i ranije, bez njegovog znanja, više puta održavali tajne sastanke sa Milanom Nedićem i pojedinim njegovim ministrima. Za svaki slučaj, Bader je, pre nego što je doneo bilo kakvu odluku, konsultovao sve svoje najbliže saradnike: Komandni štab, opunomoćenika Ministarstva spoljnih poslova u Beogradu — Bendera, šefa vojnoprivrednog štaba, Nojhauzena, višeg vođu SS i policije Majsnera, čak i sve nemačke obaveštajne službe.⁸⁴

Međutim, i pored svih konsultovanja u Beogradu, odluku o sudbini dva Nedićeva memoranduma nije hteo sam da donese, već je izvestio svog prvog pretpostavljenog, komandanta Jugoistoka, generala Lera.⁸⁵ Tako je gotovo mesec dana prošlo dok se zahtevi Nedićeve vlade nisu detaljno proučili i tek tada su nemačke okupacione vlasti u Srbiji zauzele konačan stav.

Najinteresantnije je, po svemu sudeći, mišljenje generala Majsnera i dosta pouzdano možemo pretpostaviti da je ono bilo najpresudnije u pogledu donošenja konačne odluke o zahtevu Nedićeve vlade. Jer, posle odlaska Harolda Turnera iz Srbije, krajem 1942, i posle ukidanja Upravnog štaba vojnoupravnog komandanta, odnosno njegovog pripajanja komandnom štabu, celokupni rad Nedićeve vlade praktično je kontrolisao Majsner. Zbog toga ćemo šire citirati delove njegovog mišljenja, koje je 15. januara 1943. dostavio vojnoupravnom komandantu Srbije. U tom dokumentu pisalo je između ostalog: „Memorandum predsednika vlade

⁸⁴ AVII, Mikroteka, NAV, N-T-501, rol. 256, mf. 934/29—34, pismo Badera, 15. I 1943, komandantu Jugoistoka.

⁸⁵ Isto.

Nedića, koji mi je dostavljen radi davanja mišljenja, predstavlja jednu škrtu skicu razmatranja organizovanja nacionalne ekonomije, koja pokušava da patrijarhalnim naglašavanjem diktature predsednika vlade oživotvori jedan narodni pokret. Ukazujući na psihologiju srpskog naroda, ističe se porodični smisao, koji je svojstven svakom seljačkom narodu i uzgred se uobličava jedna slika karaktera, koja više odgovara jednoj ideji, koja ovaploćuje želju i izraženog na moderan način pogleda na svet, no činjenicama. Na tom temelju predlažu se mere koje treba da služe tome da stvore vezu između vlade i naroda, da uvuku narod u saodlučivanje s vladom; da isključe neprijateljsku propagandu, da narodu povrate nacionalnu ravnotežu i da ga učine oduševljenim učesnikom u novoj izgradnji Evrope.

Temelj za ovo treba da se stvori kroz jednu patrijarhalno-seljačku stalešku savetodavnu organizaciju. Vredno je pomena, pri tom, da izbor seoskih starešina leži samo uslovno u rukama starešina porodica, a da sve ostale savetnike imenuju od strane vlade postavljeni sreski i okružni načelnici i ministar unutrašnjih dela, čime organizacija pokazuje diktatorski karakter u ruci ministra-predsednika; dalje, da kroz tu organizaciju nastaju forumi koji, u krajnjoj liniji, u zemaljskoj skupštini zauzimaju stav prema pojedinim zakonskim predlozima, i to kao izraz pravne svesti čitavog srpskog naroda. Srbija je sada operacijska zona i prema tome uvučena u vojne i ekonomske interese Nemačke. Rat sa Srbijom je uslovio okupaciju zemlje; ustanak i nastavak otpora njenog stanovništva su izazvali oštre mere. Volju Firera u toj zemlji oličava i predstavlja komandujući general i zapovednik. Domaća vlada u toj zemlji može, stoga, da bude samo izvršni organ, koji u svim značajnim pitanjima ima da vodi računa o nemačkim interesima.

Ako je Srbija i iz političkih obzira i potreba danas dobila izvesne granice i time predstavlja jedno administrativno područje, njena teritorijalna egzistencija je ipak još uvek toliko nejasna da se ne može govoriti o nekoj državi. Jedna politička organizacija, postavljena sa srpske strane u obliku nekog narodnog pokreta, ne može se trajno ograničiti na ekonomske mere i na suzbijanje komunista na datoj teritoriji, već će nužno, iz svoje nacionalne svesti, postavljati zahteve koji s obzirom na datu situaciju, ne mogu da se ispune. Takvi zahtevi, koji sada stižu komandujućem generalu i zapovedniku u Srbiji, iz uskog okvira srpske vlade u obliku memoranduma, tada bi iznicali sa jedne široke narodne baze i, prema okolnostima bi doprinosila povećanju uznemirenosti u zemlji. Sem toga, izgleda potpuno nepodnošljivo da uredbe, koje su uslovljene interesima Rajha, dolaze na mišljenje pred jednu zemaljsku skupštinu, čije bi se izjašnjavanje tada moralo ceniti kao izraz pravne svesti čitavog srpskog naroda."⁸⁶

⁸⁶ AVII, Mikroteka, NAV, N-T-501, rol. 256, mf. 924/26. — Majšner je svom mišljenju dodao i sledeće: „Treba bi pozdraviti ako bi Nedićevoj vladi pošlo za rukom da okupi elemente reda. No to se može desiti samo van upravnog aparata, koji komandujućem generalu i zapovedniku kao zastupniku interesa Rajha stoje na raspolaganju sa srpske strane za sprovođenje njegovog zadatka. Popunjavanje srpskog upravnog aparata pripadnicima tog

Na kraju, vođa SS i policije u Srbiji ističe da je duboko ubeđen da čak ni na najvišem mestu Rajha, u vladi Nemačke, nisu voljni da prime srpski narod u red onih sila koje treba da aktivno sarađuju u izgradnji nove Evrope, pa u vezi s tim zaključuje: „Zauzimajući stav prema tome, ja ne smatram da je ikako već došao taj trenutak pa, prema tome, ni čitav memorandum kao sazreo za rešavanje, zbog čega ga u celini treba odbaciti.”⁸⁷

Iz citiranog dokumenta nedvosmisleno se može zaključiti sledeće: prvo, da je Majnsnerovo mišljenje bilo presudno u pogledu sudbine dva memoranduma srpske kvislinške vlade; drugo, Majnsner je, očigledno, bio dobro prozreo šta je Nedić hteo da postigne dokumentima koje je 1. januara 1943. uputio vojnom upravnom komandantu, i, treće, uočio je i to da nije bilo predviđeno da se članovi pojedinih skupština biraju tajnim glasanjem, već se „imenuju od strane vlade postavljeni sreski i okružni načelnici i ministar unutrašnjih dela, čime organizacija pokazuje diktatorski karakter u ruci ministra-predsednika”. Takva ocena bila je dosta realna, bez obzira na to što su je dali predstavnici jedne okupatorske armije, koji su bili okoreli neprijatelji srpskog naroda.

Samo nekoliko dana posle mišljenja koje je dobio od Majnsnera (22. januara 1943) Paul Bader je o ovom istom pitanju dobio mišljenje i komandanta Jugoistoka, generala Lera. U oceni Nedićevih memoranduma, koji su mu blagovremeno bili dostavljeni na uvid, na oko osam strana teksta, on detaljno analizira svaki od Nedićevih stavova. Međutim, on nije kategoričan kao Majnsner i ostavlja nemačkim okupacionim vlastima „koje prate Nedića i njegovu vladu izbliza” da procene prave namere srpskog ministra-predsednika. Naime, komandant Jugoistoka apeluje da se proceni da li organizacija koju Nedić predlaže, jača nemačke interese u Srbiji ili ih slabi. Ako je ovo prvo u pitanju, onda Nedića, kao što on navodi, treba delimično podržati. U drugom slučaju, smatra Ler, Nedićeve predloge treba u potpunosti odbaciti. U vezi s tim Ler je pisao Baderu: „Stoga je odlučujuće pitanje: da li su ti planovi u nemačkom interesu. Samo nemački interesi su merodavni da bi se dao odgovor na to pitanje. Srpski interesi, dakle, interesi koje Nedić hoće da očuva, moraju ostati bez uticaja na stav nemačkih mesta. Mogućno je da nemačka politika, a posebno nemačka spoljna politika, nema nimalo interesovanja za jednu Srbiju, prijateljski raspoloženu prema Nemcima, iako ne treba pretpostavljati da će Nemačka biti nezainteresovana posle rata za srpski prostor. No bar u sadašnjem trenutku Rajh je zainteresovan za Srbiju i prilike u Srbiji. Nemačka zasad ima neosporno dvojni interes: 1. Vojnički *interes*. Ona mora iz strategijskih razloga da obezbedi taj prostor. Iz tog razloga joj je u najvećem

bloka reda, znatno bi doprinelo umirenju zemlje, a možda jednom kasnije i pružilo temelj za ispunjenje izražene ideje, koja ovaploćuje želju. Suština čitavog pitanja leži, po mom mišljenju, u tom da li su na višem mestu voljni da srpski narod prime u red onih sila koje treba aktuelno da sarađuju na ponovnoj izgradnji Evrope.”

⁷⁸ Isto.

interesu da u Srbiji vladaju mir i red. Ona još, pored toga, ima interesa da stanovništvo bude što je moguće manje neprijateljski raspoloženo prema Nemcima. 2. *Ekonomski interes*: Radna i ekonomska snaga naroda i zemlje mora za Nemačku da se aktivira koliko god je to moguće, naročito zato što Srbija raspolaže rudnim blagom, koje je za Nemačku od odlučujućeg uticaja za ishod rata. U takvoj situaciji ne može biti sumnje da jedna umirena Srbija daleko bolje služi tim interesima no Srbija koja u duši priželjkuje pobjedu naših neprijatelja i čiji su mir i red poremećeni."⁸⁸

U daljem tekstu izlaganja komandanta Jugoistoka ističe se da su Nedićevi podneti planovi — posmatrani s administrativnog aspekta — sirovi i nedovoljno promišljeni; da savetodavna tela, koja on predlaže, mogu postojati samo tamo gde se donose samostalne odluke. U Srbiji, koja je bila pod okupacijom Nemaca to nije bilo moguće. Jer državne ustanove, ističe se, deluju samo po nalogu nemačkih okupacionih vlasti. Stoga Ler izvodi zaključak da u takvim uslovima nema prostora za bilo kakva savetodavna tela. On je jedino u dilemi da li treba Nediću odobriti da pri opštinama i komunalnim savetima, dakle, u ustanovama koje su tada imale koliko-toliko samostalnu upravu, formira opštinske, odnosno seoske skupštine: „Delikatan je postupak sazivanja izbora za seoske i opštinske starešine koji se biraju na skupštini domaćina u zajedničkom većanju, a ne pojedinačnim glasanjem“, pisao je u vezi s ovim komandant Jugoistoka. „Iako je kroz tu formulaciju došlo do izražaja da ne treba da bude birana u parlamentarnom smislu, ipak, bar dok traje rat, ne bi trebalo dozvoliti da se seoske i opštinske starešine određuju načinom sličnim izborima. To ograničenje bi apsolutno bilo u Nedićevom interesu, jer kod tog postupka, on nikako ne može znati da

⁸⁸ AVII, NAV, N-T-501, 256/927—937, Lerovo pismo, 22. I 1943, vojno-upravnom komandantu Srbije, sa ocenom memoranduma Nedićeve vlade od 1. I 1943. U vezi s ovim pitanjem, Ler je istakao i sledeće: „Mir i red se neosporno mogu održavati prinudnim sredstvima: ako ima na raspolaganju vojnih i političkih snaga u *dovoljnom obimu*, održavanje reda i mira nije nikakav poseban problem, iako se ne sme gubiti iz vida da geografski uslovi zemlje otežavaju svaku vojnu i političku akciju. No kada upravljanje zemljom moraju da vrše pretežno domaće snage, i to u nemačkom, a ne u srpskom interesu, postoji usled situacije s osobljem u Rajhu, potreba da se bar delimično mir i red moraju održavati pomoću domaćih policijskih snaga. Iz tog razloga je i stvorena Srpska državna straža. No Srpska državna straža i svi organi bezbednosti koji su obrazovani od domaćeg elementa, su, na koncu konca, utoliko nepouzdati što se ti ljudi ne bore za neku ideju. Dok narod nema jedne državne ideje vodilje i dok mu *sopstveni* razum i ubeđenje ne budu ulili unutarnju spremnost da idu zajedno s Nemačkom, dotle neće u zemlji vladati mir i red. Mogu se prinudnim sredstvima uspostaviti spoljašnji mir i red, ali čim prinuda popusti, ponovo će se javiti nemiri, ako ne dođe do unutrašnjeg umirenja naroda. Nemačka propaganda je dotle neefikasna dok ne može da neprijateljskoj propagandi protivstavi protivpropagandu koja počiva na ideološkom temelju. Nemoguće je nekom zemljom kroz duži vremenski period mehanički upravljati i primenjivati administrativne metode po kojima je narod samo objekat upravljanja. Iz tih razloga je u nemačkom interesu da pozdravi svaki ideološki pokret koji narodu daje novu životnu hrabrost, koji prouzrokuje unutrašnje smirenje i istovremeno usmerava narod na Nemačku.“

li će faktički ljudi u koje on ima poverenja biti izabrani za seoske i opštinske starešine. A smisao Nedićevog plana je ipak da poseduje jedan aparat od gore do dole sastavljen od ljudi od njegovog poverenja. Stoga je nužno da svi šefovi administrativnih nadležnosti budu postavljeni od njega ili od onih koje on za to ovlasti. Time bi njegov položaj, a time i položaj vlade, bio znatno ojačan. A to snaženje srpske vlade je apsolutno u nemačkom interesu, dok je njen predsednik naklonjen Nemcima i sprovodi politiku koja je u nemačkom interesu."⁸⁹

Bader je 29. januara, posle konsultovanja sa svojim pretpostavljenim, a takođe i sa potčinjenim okupacionim službama u Srbiji, obavestio Nedića da se njegovim traženjima ne može udovoljiti. Naime, došao je do zaključka, koji je bio gotovo identičan sa mišljenjem generala Majsnera, da Nedićeve memorandume treba gotovo u celosti odbiti. Jer, kako on kaže, iluzorno je dok rat traje, u jednoj okupiranoj zemlji stvarati bilo kakve organizacije, pa i one patrijarhalne, koje Nedić predlaže. Naglašeno je i to da se Nedić zaboravio na svom položaju ili je pao pod uticaj nekih loših savetnika, a možda je bio prisutan „i neki uticaj spolja". Vojnoupравни komandant Srbije u zaključnom delu svog pisma savetuje Nediću da se striktno pridržava nemačkih naređenja i da svoje delovanje uskladi sa nemačkom okupacionom politikom, a kad se rat bude završio, primećuje Bader, Nemci neće zaboraviti da dozvole takvo uređenje Srbije koje će najbolje odgovarati izgradnji „nove Evrope".⁹⁰

Ovim je problem Nedićevih memoranduma o stvaranju srpske seljačke države na patrijarhalnoj osnovi, bio skinut s dnevnog reda. Međutim, tokom cele 1943. godine Nedić i njegovi ministri podvlačili su u svojim govorima da je seljaštvo glavna snaga u društvu; da je udaren temelj ideji „Srpske seljačke zadružne države" i da je seljaštvo kao najmnogobrojnije, jedino sposobno da se suprotstavi komunističkoj opasnosti. Posle dolaska Nojbahera u Srbiju, avgusta 1943, srpski kvislinzi će sve više isticati tezu o stvaranju „Velike Srbije".

⁸⁹ AVII, NAV, N-T-501, 256/927—937.

⁹⁰ AVII, NAV, N-T-501, 256/960—965, Baderovo pismo Nediću, 29. I 1943.

ODNOS KVISLINŠKIH VLASTI U SRBIJI PREMA RADNIČKOJ KLASI

S obzirom na to da je deo seljačkog stanovništva u Srbiji bio najmnogobrojniji tokom celog drugog svetskog rata, jasno je da je brojno stanje ostalih slojeva društva bilo znatno manje.

Kada je reč o radničkoj klasi, međutim, nesumnjivo je da je njena brojnost zavisila od mnogih faktora, u prvom redu, od razvitka industrije. Međutim, ova grana privrede bila je na relativno niskom stepenu razvitka u predratnom periodu, a pogotovu za vreme okupacije. I ono malo industrije koju je Srbija imala, bilo je koncentrisano u nekoliko većih gradova (Beograd, Kragujevac, Smederevo, Paraćin, Leskovac, Valjevo, Kraljevo, Kruševac itd.). Industrijska proizvodnja nije ni izdaleka mogla da zadovolji potrebe domaćeg stanovništva, iako je struktura proizvodnje, sticajem mnogih okolnosti, bila u korist robe široke potrošnje. Srbija nije imala uopšte takozvane teške industrije, ako se izuzmu mali kapaciteti „Sartida“ u Smederevu. Onda je jasno da nemačke okupacione vlasti u Srbiji nisu imale naročitog interesovanja za industriju, te nisu ni forsirale njeno proširenje.

Koliki je bio broj radnika u Srbiji u pojedinim godinama okupacije nema preciznih podataka. Na osnovu popisa iz 1948. godine saznajemo da je te godine bilo: 418.116 radnika i učenika u privredi; službenika, penzionera i drugih — 46.618; zanatlija i trgovaca 116.869, lica slobodne profesije, privatnika i lica nepoznatog zanimanja 33.847.⁹¹ Razumljivo je da struktura stanovništva okupirane Srbije, nije odgovarala stanju iz 1948, jer su se u tom vremenu dogodile ogromne revolucionarne promene, koje su se, nesumnjivo, odrazile i na strukturu stanovništva. Međutim, te promene nisu mogle biti tako skokovite da bi se neki podaci korenito razlikovali. A to se može videti i iz sledećeg primera. Godine 1931. bilo je u užoj Srbiji 109.197 industrijskih i zanatskih radnika, a 1948. ih je bilo 136.648. Iz ovih podataka može se zaključiti da je za 17 godina broj radnika ove grane povećan svega za 27.451, što je malo povećanje za tako dug vremenski period.⁹² Ovi podaci, kao i neki drugi izvori, daju nam osnova da zaključimo da 1941. godine nije bilo mnogo više radnika (industrijskih i zanatskih) nego, na primer, 1931. godine.

⁹¹ Proizvodne snage NRS, 329.

⁹² Isto, 91 i 92.

To nam dozvoljava da tvrdimo da je 1941. na okupiranoj teritoriji Srbije industrija bila vrlo slabo razvijena, iako stepen razvoja ove privredne grane ne možemo meriti isključivo brojem industrijskih radnika.

Iako radnička klasa nije bila brojno velika, ona je imala revolucionarnu tradiciju. Znatno broj radnika bio je pod uticajem KPJ i njene ideologije — marksizma-lenjinizma. Zbog svega toga, okupacione i kvislinške vlasti gledale su na ovaj sloj društva sa izvesnim nepoverenjem, ali su, uprkos svemu, ulagale maksimalne napore da se radnici Srbije uključe u ratnoprivredne mere nemačkog Rajha. Međutim, svaki politički rad među radnicima bio je zabranjen. On je, takođe, bio pod udarcem naredbe vojnoupravnog komandanta od 12. maja 1941, kojom je bio zabranjen rad svim političkim organizacijama. Jedino je bio izuzet Jugoras (Jugoslovenski radnički savez), stara režimska i policijska organizacija, koja se odmah posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije stavila u službu okupatora.⁹³ Odlazak za rad u Nemačku propagirali su ne samo Nemci i predstavnici kvislinških vlada već i predstavnici Jugorasa. Njene vođe, Ljuba Mitić, v.d. predsednika, i Raka Mitrović, sekretar, već od 8. maja 1941. obratili su se Milanu Aćimoviću s molbom za dozvolu i obnovu rada. Štab vojnoupravnog komandanta Srbije doneo je 22. maja 1941. odluku kojom je za komesara Jugorasa bio imenovan Dorđe Pešić, a za zamenika dr Laza Prokić: „Izvolite narediti shodno da se imenovani uvedu u dužnost i da im se preda imovina Jugorasa, pa o učinjenom izvestite Ministarstvo unutrašnjih poslova“, pisalo je u vezi s ovim u aktu Milana Aćimovića od 27. maja 1941, koji je upućen upravniku grada Beograda, Dragomiru Jovanoviću.⁹⁴

Od ostalih organizacija, koje su tvrdile da „vođe brigu o radničkoj klasi“, vidno se bila eksponirala kao saradnik okupatora takozvana Radnička komora. Njeni pogledi na društvena i politička kretanja donekle su sadržani i u rezoluciji sa skupštine, održane 22. jula 1941. u Beogradu. U jednom delu toga dokumenta rečeno je između ostalog: „Zato su osnovi naše socijalne i ekonomske politike ovi: svakome ko radi mora biti u narodnom telu obezbeđeno časno pravo života i zarade; ko pak ne radi, ne mora ni da jede. Dakle, smatramo da je pojam radničke klase kao protivnika ostalih klasa, veštačka tvorevina judeo-komunističkog duha Jevreja Mardohije Marksa i Engelsa, koje mi preziremo, pošto jesmo i hoćemo da budemo saradnici ljudi i braće iz ostalih društvenih redova... Pozivamo, zato, s pravom sve druge radnike, koji nisu zahvaćeni idejom crvenog komunizma, niti njihov bes razbijanja svih narodnih s mukom stečenih vrednika da se s nama udruže u čvrstu

⁹³ Jugoslovenska radikalna zajednica (JRZ), politička stranka koalicije radikala oko Milana Stojadinovića, Slovenske ljudske stranke i Jugoslovenske muslimanske organizacije (v), obrazovana avgusta 1935. da bi se stvorio parlamentarni paravan za namesnički režim, čiji je nosilac bio knez Pavle Karađorđević. Vlada M. Stojadinovića je nastojala da razbije radnički pokret osnivanjem režimske sindikalne organizacije „Jugoras“ (Jugoslovenski radnički savez).

⁹⁴ AVII, Nča, br. 19/1-1, k. 19.

falangu svesnih narodnih radnika, u radu za dobro naroda i njegove čelije — porodice."⁹⁵

Kakva su bila politička opredeljenja ove kvislinške organizacije, koja je tvrdila da se zalaže za rešavanje „svih gorućih radničkih pitanja“, vidi se i po tome što je potpredsednik Radničke komore, Čedomir Ninković, bio u isto vreme borac u kvislinškoj formaciji Ljotićevog „Zbora“. Njega je 1. februara 1942. primio na razgovor lično dr Mijušković, ministar rada i socijalne politike Nedićeve vlade. Tom sastanku dat je u kvislinškoj štampi veliki publicitet zbog toga što su kvislinzi proturali lažnu vest kako se, navodno, u redovima dobrovoljaca nalazi „više od polovine radnika i nameštenika“.⁹⁶

Od ostalih kvislinških institucija, koje su delovale u toku rata u Srbiji i tvrdile da se bore za ciljeve i interese radničke klase, značajnije su bile: Glavni ured za osiguranje radnika, Glavna uprava za posredovanje rada — Javna berza rada; Bratinska blagajna, Srpska zajednica rada i Komesarijat, odnosno Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja, koje je koordiniralo rad svih ovih institucija. Međutim, objektivno gledajući, njihov glavni zadatak bio je da pomognu Savetu komesara, kasnije Nedićevoj vladi, da se što veći broj radnika mobiliše za radove koji su bili od vitalnog interesa za privredu Nemačkog Rajha. Radi što bezbednijeg i lakšeg pribavljanja radne snage na teritoriji okupirane Srbije, doneto je u toku rata nekoliko propisa i uredaba, koji su, uglavnom, služili okupatoru da preko kvislinških vlasti obezbedi potrebnu radnu snagu. Takve su bile već pomenuta Uredba o uvođenju nacionalne službe rada za obnovu Srbije, od 16. decembra 1941; zatim, Uredba o obaveznom radu i ograničenju slobode uposlenja, od 14. decembra 1941; Uredba o uvođenju ratnoprivrednih mera Rajha za područje Srbije, i druge. Shodno ovim i drugim propisima koje ovde ne pominjemo, na okupiranom području gotovo svakodnevno je vršen pritisak na ljude da se prijavljuju na rad. Svako odbijanje takvog poziva povlačilo je znatne novčane kazne, po neki put, kazne zatvora ili slanje u koncentracione logore.⁹⁷

Kvislinške okupacione vlasti naročito su se surovo obračunavale sa radnicima pripadnicima oslobodilačkog pokreta. Mnoga dokumenta iz oslobodilačkog rata pokazuju da je u oružanom ustanku protiv okupatora i domaćih kvislinga učestvovao znatan broj radnika, članova KPJ, Skoja i simpatizera NOP-a. Radnička klasa dala je narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji veliki broj rukovodećih kadrova. Time je radnička klasa dala najviše što se u datom periodu moglo dati; postala je rukovodeća snaga društva; dala je revoluciji veliki deo oprobanih boraca i svojim primerom i aktivnim učešćem u oslobodilačkoj borbi privlačila mnoge snage na stranu revolucije i borbe za oslobođenje.

⁹⁵ *Novo vreme*, br. 67, 23. VII 1941.

⁹⁶ *Novo vreme*, 1. II 1942.—4. II 1942. upućen je pozdravni telegram sa skupštine Radničke komore predsedniku Nediću: „Sa redovne skupštine svoje Radničke komore, srpski radnici i nameštenici pozdravljaju u Vama domaćina srpskog naroda i njegovog spasioca, koga molimo da na započetom putu istraje — za sreću i dobro našeg napaćenog naroda.“

⁹⁷ *Zb. NOR*, 1-4, 90.

Veliki broj radnika pristupao je narodnooslobodilačkom pokretu u prvim mesecima oružanog ustanka u Srbiji (jul—avgust—septembar 1941); taj procenat se znatno povećao tokom 1944, naročito u borbama za konačno oslobođenje Jugoslavije. Međutim, veliki broj radnika radio je za sve vreme okupacije u preduzećima, rudnicima i drugim objektima u neobično teškim uslovima: niske plate, dugo radno vreme, šikaniranje od strane okupatorskih i kvislinških vlasti, naročito ako se pretpostavljalo da simpatišu i pomažu narodnooslobodilački pokret.⁹⁸ Posebno je bio težak položaj šegrta, odnosno učenika u privredi, koje su svirepo eksploatisali poslodavci, zbog čega su mnogi bežali sa posla, menjali mesto boravka ili stupali u partizanske odrede.

Najviše je sačuvano dokumenata o onim radnicima zaposlenim u preduzećima, rudnicima i drugim objektima koje su na teritoriji Srbije organizovali Nedićeva vlada i nemačke okupacione vlasti. Evidentno je da je celokupna privreda na teritoriji okupirane Srbije bila pod kontrolom Nemaca, a naročito rudnici bakra, olova, cinka, svi rudnici uglja, pa i drvna industrija. Primanje i otpuštanje radnika, nadnice, dužina radnog vremena i drugo bili su regulisani specijalnom uredbom koju su Nemci propisali još 12. maja 1941. godine.⁹⁹ Na osnovu ove uredbe i niza kasnijih uredaba i naredaba koje su propisivale okupatorske i kvislinške vlasti, svako preduzeće, odnosno poslodavac, bilo je obavezno da primi izvestan broj pomoćnika i šegrta, zavisno od broja kvalifikovanih radnika, i da sa šegrtima 8 dana posle stupanja na posao sklopi odgovarajuće ugovore. Međutim, sve te naredbe bile su mrtvo slovo na papiru. Mnogi šegrti su radili i po 6 meseci a da s njima nisu sklapani nikakvi ugovori niti su dobijali bilo kakvu nagradu za obavljeni rad.¹⁰⁰

⁹⁸ Dosta radnika je streljano oktobra 1941. u Kraljevu i Kragujevcu. Dva nemačka dokumenta iz tog perioda govore o stradanju radnika simpatizera NOP-a. Nemački komandant Kraljeva pisao je u vezi s tim 17. X 1941. sledeće: „U subotu 4. X došao je Jutihar u Upravu i saopštio mi da on ima utisak da ustanici nešto posebno spremaju, jer se u toku dana kod njega pojavilo 50—60 ljudi, koji su želeli da od ponedeljnika uzmu nekoliko dana odmora. Kao razlog naveli su bolest ili bolest članova porodice. Osim toga, 150 radnika toga dana nije došlo na posao, iz čega se zaključivalo da bi poslednjih dana moglo doći do velike nervoze kod radnika" (AVII, NA, br. 1—7, k. 27). Samo dva dana kasnije nemački komandant Kraljeva pisao je: „Na dan 19. X stigla je iz Kraljeva od našeg rukovodioca industrijske straže Banazijaka užasna vest da su streljani svi koji su se nalazili u zatvoru — radnici fabrike aviona, za odmazdu za pale nemačke vojnike. Kako iz jedne druge vesti proizilazi koja je stigla u Zemun, streljano je iz fabrike aviona 570 radnika" (AVII, NA, br. 1—7, k. 27). Kako su radnici simpatizeri NOP-a otpušteni sa posla, govori i izveštaj štaba Zapadnomoravske grupe oružanih odreda Nedićeve vlade: „Rešenjem mojim od danas razrešeni su dužnosti službenici III grupe za održavanje pruge u Užicu sledeća lica (na spisku je bilo 16 pružnih radnika). Imenovani su razrešeni dužnosti pošto su za vreme komunističkog režima u Užicu sarađivali sa partizanima-komunistima i uopšte bili pripadnici komunističke organizacije" (AVII, br. 3/3-1, k. 2.).

⁹⁹ AS, br. 26—270, neregistrovano.

¹⁰⁰ AS, br. 117/41, Pismo predsednika Udruženja zanatlija komesaru za privredu, 15. juna 1941.

Šikaniranja, naporan rad, glad, nezaposlenost, bolest i nečuvana eksploatacija bili su osnovne karakteristike položaja radničke klase u uslovima okupacije. Zato nisu bili retki slučajevi samoubistava radnika. U vezi s tim i uopšte s položajem šegrta i pomoćnika, Udruženje zanatlija grada Beograda uputilo je protestno pismo Ministarstvu privrede, u kome se oštro osuđuje nezapamćena eksploatacija koju sprovode pojedini poslodavci. Navode se primeri da je nadnica šegrta ili pomoćnika koji radi na čišćenju dimnjaka bila ravna nadnici iz 1935. godine, iako su troškovi života, naročito posle okupacije, nesrazmerno porasli.¹⁰¹

Šegrta i pomoćnici nisu bolje prolazili ni u drugim granama privrede. Na primer, iz evidencije koju je vodio Komesarijat za cene i nadnice vidi se da je u Beogradu u avgustu 1941. kod 29 staklorezačkih majstora radilo 87 učenika, i to prosečno 10—12 časova dnevno, a njihove nadnice su iznosile svega 30—40 dinara. Ako se uzme u obzir da je tada cena jednog kilograma masti na „crnoj berzi“ bila 300—350 dinara; kajmaka 200—250; slanina 250—300 itd., onda se vidi kakva je bila relna nadnica tog mladog radnika.¹⁰²

Formalno, svi su šegrta bili obavezni da posle određenog radnog vremena idu u zanatske škole, ali najveći deo poslodavaca ometao ih je na sve načine da posećuju nastavu u stručnim školama, tako da ni polovina zaposlenih nije imala mogućnosti da pohađa školu. Prema nekim podacima, krajem oktobra 1941. na teritoriji uže Srbije i Banata, sem srednjih stručnih škola (kojih je bilo 25) radila je još 71 banovinska i polubanovinska ženska zanatska škola, koje su bile na budžetu odgovarajućih banovina. Pored ovih, radilo je 89 stručnih produžnih škola, koje su izdržavane iz budžeta opština i 17 škola trgovačkih pomoćnika, koje su izdržavane iz sredstava Udruženja trgovaca.¹⁰³ Mnoge od ovih škola postojale su samo na papiru, jer su ih učenici vrlo slabo posećivali, a i poslodavci su ih u tome ometali. Ove škole su osnivane više u propagandne svrhe, kako bi se Nedić i njegova vlada predstavili kao prosvetitelji radničke klase; kako bi radničku omladinu vezali za sebe i kako ova zbog svega toga „ne bi imala razloga“ da stvara ilegalne komunističke organizacije, ono što se dešavalo gotovo u svakoj srednjoj školi.

Mnoga dokumenta pokazuju da je u vreme okupacije najviše mladih radnika bilo zaposleno u rudnicima uglja i u železničkim radionicama. Postoje podaci na osnovu kojih se može zaključiti da su naročito na železnici teški uslovi rada i dugo radno vreme doveli do toga da su radnici masovno bežali sa posla, zbog čega su im izricane najstrože kazne. Iz sledeće tabele može se videti koliko je bilo zaposleno pomoćnika i učenika u železničkim radionicama i ložionicama u 11 gradova na teritoriji Srbije i Banata u februaru 1942. godine:¹⁰⁴

¹⁰¹ Isto.

¹⁰² AS, br. 154/41, Izveštaj Komesarijata za cene i nadnice, 7. avgusta 1941.

¹⁰³ AS, br. 281, 20. X 1941, Ekspoze ministra privrede Nedićeve vlade, uz predlog budžeta za 1942. godinu.

¹⁰⁴ AS, br. 5723/42, Izveštaj Direkcije državnih železnica Nedićeve vlade Ministarstvu privrede, 10. II 1942.

Pregled brojnog stanja pomoćnika i učenika zaposlenih u železničkim radionicama i ložionicama u februaru 1942. god.

NAZIV MESTA	Bravara		Kotlara		Strugara		Kovača		Električara		Zanatlija		Svega
	Pomoćnika	Učenika	Pomoćnika	Učenika	Pomoćnika	Učenika	Pomoćnika	Učenika	Pomoćnika	Učenika	Pomoćnika	Učenika	
Beograd	182	91			26	15	–	–	39	13	247	119	732
Kraljevo	115	25	6	–	24	4	20	4	15	7	180	40	440
Bečkerek	273	58	72	12	46	9	35	6	9	4	437	89	1.050
Niš	690	161	106	18	128	27	85	15	31	17	1.040	238	2.576
Smederevo	183	31	–	–	16	3	30	5	10	6	239	45	568
Vršac	27	13	–	–	3	1	–	–	3	1	33	15	96
Zaječar	103	50	–	–	10	6	–	–	3	1	116	57	346
Kruševac	87	45	–	–	9	6	–	–	1	–	97	51	296
Lajkovač	147	77	–	–	10	6	–	–	5	2	162	85	494
Čuprija	120	59	–	–	17	10	–	–	15	6	157	75	459
Užice	45	23	–	–	6	3	–	–	7	3	164	81	332
S v e g a	1.972	633	184	30	294	90	170	30	138	60	2.772	895	7.389

Kao što vidimo iz citirane tabele, u 11 železničkih radionica i ložionica početkom 1942. radilo je 7.389 pomoćnika i učenika u raznim strukama i zanatima. U svakom slučaju, ova cifra nije mala i ona svedoči da su kvislinške i okupacijske vlasti oskudevale u radnoj snazi, pa su je u znatnom broju dobijale iz redova radničke omladine.

Zanimljivo je napomenuti da se Direkcija železnica za Srbiju, u izveštaju Ministarstvu privrede, žali na „saboterske ispade“ pojedinih grupa šegrta iz Niša, Kraljeva, Beograda, Smedereva i Kruševca, navodeći da izvode sabotaže čak i u radnom vremenu i da mnogi napuštaju posao i odlaze u partizanske odrede.¹⁰⁵

Sasvim je izvesno da je u navedenim gradovima bilo akcija i sabotaža, jer su Partija i Skoj imali tamo svoja uporišta još od prvih dana okupacije. Bili su formirani aktivni Skoja, koji su na raznim akcijama okupljali više stotina omladinaca. Ta aktivnost radničke omladine bila je naročito izražena u Nišu, tako da su grupe iz pojedinih radionica činile velike usluge Ozrenskom partizanskom odredu, u koji je znatan broj radnika stupio 1942. i 1943. godine. Aktivnost radnika, a posebno radničke omladine bila je zapažena i u Smederevu, Kraljevu, Kruševcu, pa i u Beogradu.¹⁰⁶

Ministarstvo privrede Nedićeve vlade, u saradnji sa Ministarstvom prosvete, stvaralo je pojedina udruženja i organizacije koje bi se „starele“ o radničkoj klasi. Tako je, na primer, još krajem 1941. u Beogradu bio obnovljen Savez trgovačke omladine, koji je imao svoje organizacije, udruženja, pa i škole na teritoriji grada. Cilj ovog saveza bio je da se „brine o ekonomskim uslovima mladih radnika kako se ne bi odrodili od srpstva i postali plen komunista“. U vezi s radom ove kvislinške organizacije, Savez je redovno dobijao dotacije od Ministarstva privrede i Ministarstva prosvete za svoj organizacioni i agitaciono-propagandni rad, tako da je samo u jednoj rati, na ime „pomoći“ Savezu trgovačke omladine, Ministarstvo privrede isplatilo sumu od 250.000 dinara.¹⁰⁷

Dok je Savez trgovačke omladine bio „zadužen“ da se stara o ekonomskim uslovima rada i života trgovačke omladine, Srpska zajednica rada, koja je formirana 12. februara 1942, čije je glavno sedište bilo u Beogradu, a imala je svoje filijale na teritoriji svih gradova Srbije, dobila je zadatak od Nedićeve vlade da radi na „sistematskom nacionalnom i socijalnom vaspitanju i istovremeno podiže nov privredni podmladak za najvažnija zvanja zanatskih grana“.¹⁰⁸

U okviru ove organizacije održavana su predavanja u večernjim časovima za sve učenike koji su bili u radnom odnosu. Za svakog radnika koji iz „neopravdanih razloga“ nije dolazio na predavanja predlagano je preduzeću u kome dotični radi da mu za celu nedelju odbije od nadnice 20—50%; ukoliko bi se „neopravdani izostanci“ ponavljali,

¹⁰⁵ Isto.

¹⁰⁶ AIRPS, br. 8577, Okružnica br. 3, februara 1942.

¹⁰⁷ AS, Izveštaj Ministarstva privrede, 10. VI 1942.

¹⁰⁸ Izveštaj zamenika starešine Srpske zajednice rada Ministarstvu prosvete, 29. VI 1942.

onda su takve radnike predavali Specijalnoj policiji radi saslušanja „kao nacionalno neispravne“. Međutim, ni poslodavci nisu bili zainteresovani da im učenici i pomoćnici pre vremena napuštaju posao te su svojim stavovima doprinosili da pojedini šegrti budu ne samo kažnjavani ekonomski već da budu pod stalnom prismotrom organa Specijalne policije.¹⁰⁹

Sem predavanja koja su obavezno morali da posećuju, na radničku omladinu su vršili stalan pritisak da posećuje bioskope i pozorišta koja veličaju Hitlera i fašističku Nemačku. Zbog toga je Srpska zajednica rada od Ministarstva prosvete tražila i dobila odobrenje da pripadnici radničkog podmlatka, u grupama najmanje od 20, mogu posećivati predstave sa popustom od 25%, pod uslovom da one kod mladih radnika razvijaju „nacionalna osećanja“.¹¹⁰

I Savez trgovačke omladine i Srpska zajednica rada sprovodili su politiku Milana Nedića, koji je propovedao „red i mir“ u odnosu na okupatora, ali, istovremeno, borbu protiv komunizma. Obe ove organizacije, kao i mnoge druge, imale su cilj da radničku klasu, a posebno njenu omladinu, raznim ideološkim i propagandnim sredstvima vežu za okupatora, odnosno da neutrališu njeno učešće u oslobodilačkom pokretu. Naravno jedan deo radnika pokorno je radio, ne interesujući se za društvena kretanja i politička zbivanja u zemlji i svetu, ali većina je sa nestrpljenjem očekivala oslobođenje svoje zemlje i u tome davala svoj doprinos.

Istakli smo samo jedan aspekt aktivnosti srpske zajednice rada, tj. njen odnos prema radničkom podmlatku. Međutim, neophodno je šire analizirati njen odnos prema radničkoj klasi uopšte, pogotovu što je starešina Srpske zajednice rada bio lično Milan Nedić i preko nje su on i njegovi ministri razvijali ogromnu antikomunističku propagandu. Sem toga, stalno su ponavljali tezu da radnička klasa Srbije u svojoj istoriji nije imala nikad veća prava nego, na primer, u Nedićevoj Srbiji.

Pripreme za osnivanje Srpske zajednice rada izvršene su odmah posle dolaska Milana Nedića na čelo srpske kvislinške vlade. Već 1. septembra 1941. u prisustvu predstavnika nemačkog propagandnog odeljenja „C“ za Srbiju, dr Svena, održana je u prostorijama Jugorasa pretkonferencija, na kojoj je bilo „preko 300 radničkih predstavnika i istaknutih radnika“.¹¹¹ Uredba o osnivanju Srpske zajednice rada do-

¹⁰⁹ Isto.

¹¹⁰ Isto.

¹¹¹ *Novo vreme* u broju 103, 2. IX 1941, donelo je na prvoj strani informaciju sa ovog sastanka: „Sastanak je otvorio radnički prvak Mijo Pušić, koji je posle pozdravnih reči upućenih predstavniku nemačkih radnika, istakao da je jugoslovenski radnički pokret 'Jugoras' još pri svom formiranju bio onaj koji je svojim zdravim gledanjem na stvari na vreme uočio praskozorje koje dolazi. Zatim je predao reč jednom od osnivača 'Jugorasa', sadanjem komesaru g. dr Đorđu Pešiću, koji je u svom često puta odobravanjem prekidanom govoru, istakao naš dosadašnji nacionalni i socijalni rad, kao i teškoće na koje tokom rada nailazimo. On je naglasio da se osnivanje Srpske zajednice rada nameće kao logična posledica događaja koji su odlučili budućnost socijalnog poretka u Evropi, pa i našeg.“

neta je 12. februara 1942, a samo osam dana kasnije, obnarodovana je u *Službenim novinama*. U čl. 2. pomenute uredbe rečeno je da su zadaci ove „radničke organizacije”: „a) da ujedini radnike i nameštenike na nacionalnoj osnovi u jednu celinu u opštem interesu radnika, naroda i države; b) da u saradnji sa nacionalnim vlastima i poslodavcima obezbedi mir i skladnost u odnosima poslodavaca i posloprimalaca i da stvori domaćinske odnose u preduzećima... d) da se stara o unapređenju stručnog i tehničkog obrazovanja i uopšte prosvetljenosti i o podizanju kulturnog nivoa radnika i nameštenika u duhu opštenarodnih smernica; e) obustave rada (štrajkovi) i isključenje radnika sa rada (lokaute) zabranjuju se i smatraju napadom na javni mir.” Na čelu Srpske zajednice rada, istaknuto je, nalazi se starešina čiji mandat traje 3 godine. A starešina je bio, kako smo već istakli, Milan Nedić. On je postavljao svoje zamenike i organe: Veliki savet, Upravni odbor, oblasne (okružne), sreske i mesne radničke zajednice.¹¹²

Srpski radnik, organ Srbozora (Srpska zajednica rada) pisao je povodom dvogodišnjice delovanja ove kvislinške organizacije u broju 3, 4. i 5. od 6. marta 1944, pored ostalog, i ovo: „Srpska zajednica rada podignuta na čvrstim temeljima ideologije, stare srpske zadružnosti, za dve godine svoga rada na vaspitanju svojih članova i preporodu našeg socijalnog života, pokazala je velike uspehe, kakve nije pokazala pre decenijama nijedna ustanova. Ona kao propagandno-vaspitna ustanova, sa velikim socijalnim zadacima, za nepune dve godine rada, nije izgubila iz vida nijednu važnu potrebu radnika i nameštenika, poslodavaca i posloprimalaca, pa je u svom sažetom radnom programu obuhvatila ceo javni i privatni život svih učesnika u srpskoj privredi.”¹¹³

Tako je Nedićeva propaganda popularisala ovu kvislinšku, a ujedno antiradničku organizaciju. Samo desetinu dana posle njenog obrazovanja (dakle, pre nego što je Nedić sebe postavio za njenog starešinu), Dimitrije Ljotić se zalagao da se postavi za starešinu Srpske zajednice rada profesor univerziteta iz Beograda (Vasiljević). Kao obrazloženje Ljotić je naveo da je ličnost koju on predlaže, još od 1938. radila na Psihotehničkom institutu u Berlinu; da on odlično poznaje ustanove nemačkog fronta rada; da je po ubeđenju pripadnik Ljotićevog „Zbora” i da će svojim stavovima doprineti da se neutrališu marksističke organizacije među radnicima, a ujedno pomoći da veliki broj radnika popunjava njegove dobrovoljačke odrede.¹¹⁴

Međutim, Nedić ovom prilikom, kao i u mnogim sličnim situacijama, nije se složio sa Ljotićem, mada je njegovo mišljenje cenio i savetovao se s njim u mnogim ključnim pitanjima na relaciji: kvislinška vlada — nemačke okupacione vlasti — borba protiv narodnooslobodilačkog pokre-

¹¹² *Službene novine*, br. 15, 20. II 1942; AVII, br. 17/2-1, k. 2.

¹¹³ *Srpski radnik*, br. 3, 4. i 5/1944.

¹¹⁴ AVII, Nča, br. reg. 14/1-1, k. 50.

ta u Srbiji itd. Najverovatnije je da je ministar-predsednik računao da će koliko-toliko sačuvati svoju popularnost kod radnika ako bude bar i formalno na čelu jedne „radničke organizacije”.¹¹⁵ Zato on i koristi tribinu Srpske zajednice rada u propagandne svrhe; obraća se često preko radija i štampe srpskim radnicima pozivajući ih da na radnim mestima izvršavaju naredbe kvislinške vlade i nemačkih okupacionih vlasti; da proizvode maksimalno kako bi dali svoj udeo u pobedi sila osovine nad antifašističkom koalicijom; da se bore protiv komunizma u zemlji; da čuvaju „red, mir i bezbednost Srbije” itd.¹¹⁶ U sličnom tonu Nedić je govorio srpskim radnicima i 8. februara 1942, istakavši da su srpski radnici rodoljubi, a ne komunisti: „Ko je bio među komunistima našim? Na najveću žalost, moram otvoreno da kažem: jedan deo naše dobro tovljene i državnom brigom odnegovane inteligencije — pitomci državnih menzi, đaci skupo plaćenih univerziteta, razni državni blagodeanci, od države plaćeni činovnici; učitelji, profesori, lekari i tome slično. Radnici, znajte, da ćete vi, koji ste ovako zadužili Srbiju i srpski narod u najtežim časovima njenog života, dobiti dostojno mesto. Za vas mora i društvo i država da se pobrinu.”¹¹⁷

Gotovo svi Nedićevi govori bili su slične sadržine, kada se obraćao radničkoj klasi Srbije, a to je činio vrlo često. Tako je u njegovom govoru od 31. maja 1942. pisalo i ovo: „Vama sam u februaru ove godine odao javno priznanje. Tada sam vam još i obećao rešavanje radničkog pitanja — socijalno za vas, korisno za državu i sretno po srpski narod. Vi to zaslužujete kao rabotnici na obnovi Srbije i kao svesni rodoljubi koje komunistička kuga prošle jeseni nije zarazila i koje nikakva propaganda nije skrenula s pravog puta”.¹¹⁸ Nedić je s vremena na vreme pozivao u goste „radničke predstavnike”, slično kao i seljake domaćine i govorio im o ispravnosti puta kojim ide njegova vlada, o

¹¹⁵ 25. V izvesni Ljubomir Mitić javno je protestovao protiv Srpske zajednice rada i njenog vodstva, navodeći da bi Dragiša Cvetković trebao da dođe na čelo SZR. Nedić je na informaciji, koja mu je u vezi s ovim dostavljena, napisao svojom rukom: „Mitića saslušati pa potom predati ga policiji, a sve ovde navedene Hrvate besposličare proterati iz Srbije. Ovo da izvrši Uprava grada Beograda hitno” (AVII, Nča, br. 20/21, k. 58).

na Nedićevoj vladi bila je potrebna podrška ne samo od zarobljenika već i od radnika koji su se nalazili na prinudnom radu u Nemačkoj. Zato su organizovali dopise iz Nemačke, koje su publikovali preko radija i štampe. Jedan takav dopis grupe radnika *Novo vreme* je objavilo u svom listu na prvoj strani 15. I 1942. U njemu je pisalo i ovo: „Poštovani gospodine predsedniče, iz osećaja prema našoj dragoj i miloj otadžbini Srbiji, smatramo za dužnost da vam se i mi pravi Srbi, radnici odavde iz Nemačke javimo i čestitamo za oslobođenje i čišćenje majke nam Srbije od nesretne kuge koja se pojavila u našoj zemlji... Znajući da našu zemlju privodite novom oslobođenju, novom uređenju, to vam i mi odavde iz Nirnberga čestitamo na Vašoj mudroj organizaciji koju ste sproveli u Srbiji.”

¹¹⁷ *Ponedeljak*, 9. II 1942.

¹¹⁸ *Ponedeljak*, 1. VI 1942.

neminovnosti pobeđe fašizma, o opasnosti od komunizma itd.¹¹⁹® Ministar-predsednik „vlade narodnog spasa“ toliko je demagoški nastupao da je u svim ratnim godinama radnicima čestitao Prvi maj, obećavajući im tom prilikom bolje plate, kraće radno vreme, pod uslovom da „predano rade i da se bore protiv komunizma“.¹²⁰

Međutim, obećanja Nedića i njegovih saradnika bila su samo propagandni manevri, i najveći deo radnika nije gajio iluzije da se njihov ekonomski, socijalni i politički položaj može rešiti u okupiranoj Srbiji. Njihov položaj, u svakom pogledu, rapidno se pogoršavao. Posebno su bili teški uslovi rada onog dela radnika koji su bili zaposleni u rudnicima, jer su bili pod neposrednom kontrolom Nemaca. Nemci su preko Ministarstva privrede Nedićeve vlade, zatim, preko sreskih i okružnih načelnika, odabirali uglavnom mlade i zdrave ljude za rad na teškim rudarskim poslovima. Ovo se može zaključiti iz pisma Ministarstva privrede od februara 1943, upućenog okružnim načelnicima, u kome se preporučuje selekcija radnika, kako bi najsnažniji momci bili poslati upravama rudnika radi stupanja na posao.¹²¹

Iz evidencije koju je vodilo Ministarstvo privrede vidi se koliki je broj jamskih i spoljnih radnika bio zaposlen u rudnicima uglja na teritoriji uže Srbije, u februaru 1943. godine.¹²²

¹¹⁹ 20. IX 1942. u Beogradu je održana konferencija „čelnika i predvodnika župskih, okružnih i mesnih poslodavaca Srpske zajednice rada, na kojoj su zastupljeni predstavnici svih radnika iz čitave Srbije i Banata“. Po završetku rada ove konferencije, Nedić ih je primio, ugostio i, razume se, održao govor, rekavši: „Braćo radnici, vi danas prisustvujete jednom svirepom izdajstvu koje je učinila tzv. Sovjetska radnička unija, ona koja je trebalo da štiti radnike svih zemalja. Ona se udružila sa ultrakapitalistima, sa jevrejsko-masonskim kapitalom i najvećim kapitalistima sveta: Engleskom i Amerikom da sruši jedan poredak, da ne da da se obrazuje jedan zdrav poredak u Evropi, nego bi radnički svet došao do izražaja“ (*Novo vreme*, 20. IX 1942).

Nedić je ponovo 1. XII 1942. u svojstvu „starešine srpske zajednice rada“ govorio radnicima preko radija „o radničkom pitanju“. „Boljševizam“, istakao je Nedić, „pod lažnim parolama da želi da stvori raj na zemlji, stvorio je pakao, uvukavši radni svet u revoluciju. Baš od boljševika radnik je uvučen u jedno sramno iskorišćavanje kakvo dotle nije postojalo“ (*Novo vreme*, 2. XII 1942).

im AVII, Nća, reg. br. 33/4, k. 84.

¹²¹ AS, br. 8756/43. — 18. V 1943. Glavna bratinska blagajna uputila je raspis svim bratinskim blagajnama na terenu da im se skrene pažnja da lekari budu liberalniji oko ocene radne sposobnosti jer se oskudeva u radnoj snazi. Raspis je upućen na insistiranje generalnog opunomoćenika za privredu Srbije, i u jednom delu pisalo je: „S obzirom na postojeću oskudicu u radnoj snazi a naročito u rudarskim radnicima, neka ta blagajna u vezi sa prednjim izveštajem nemačkih privrednih vlasti izda odmah raspis svim područnim mesnim bratinskim blagajnama, u kome će skrenuti pažnju, da lekari dotičnih blagajna kod prijema rudarskih radnika u posao ne budu pri vršenju lekarskog pregleda i suviše rigorozni u ocenjivanju radne sposobnosti radnika ukoliko ovo ne ide na uštrb radnika i prometa, pošto današnje prilike pri ocenjivanju radne sposobnosti nisu kao u normalna vremena“ (AS, br. 340/43).

¹²² AS, br. 9736/43, Iz evidencije Ministarstva privrede od februara 1943.

Vrsta rudnika	Broj rudnika	Uposlenih radnika		
		jamskih	spoljnih	svega
Kameni ugalj	8	2.127	1.112	3.239
Mrki ugalj	14	4.244	2.034	6.278
Rudnici lignita	39	2.676	1.835	4.511
S v e g a :	61	9.047	4.981	14.028

Razume se da svih 14.028 radnika nisu bili omladinci, ali na osnovu pomenutog pisma Ministarstva privrede i uvidom u pojedine spiskove koje su dostavljali sreski načelnici upravama rudnika, može se zaključiti da su radnici zaposleni u rudnicima uglja imali u proseku 20—30 godina, što znači da su bili mladi. U rudniku lignita u Kostolcu, na primer, u martu 1943. godine, na 887 jamskih i spoljnih radnika, koliko ih je bilo tada ukupno zaposleno u ugljenokopu, bilo je 248 učenika i 73 pomoćnika, čije su se nadnice kretale od 50 do 80 dinara dnevno. I ovaj podatak govori da je znatan broj radničkog podmlatka bio uposlen na teškim fizičkim poslovima, a da su njihove zarade bile toliko male da sebi nisu mogli obezbediti ni najosnovnije prehrambene artikle.¹²³

Doduše, radnici su dobijali izvesne količine namirnica u rudnicima po maksimiranim cenama, ali pod uslovom da odrade svih 26 nadnica u mesecu. Odsustvo sa posla moglo se pravdati jedino potvrdom koju bi overili lekar i predsednik opštine. Međutim, bežanje sa posla bilo je često gotovo u svim rudnicima na teritoriji Srbije. Zbog toga je nemački generalni opunomoćenik za privredu Srbije početkom aprila 1943. izdao strogo upozorenje svim upravama rudnika. U jednom delu naredbe je pisalo: „Samovoljno napuštanje radnog mesta od strane radnika najstrože se zabranjuje i mora da mi se odmah prijavi. Svi ovi moraju računati s time da će biti uhapšeni i odvedeni u koncentracioni logor”.¹²⁴ U vezi s tim, Ministarstvu privrede i upravama rudnika bio je dostavljen i raspis Ministarstva unutrašnjih poslova Srbije, u kome se zahtevalo da se preduzmu najstrože sankcije protiv svih radnika koji bilo iz kojih razloga budu napustili radna mesta: „Svaki radnik koji posao u rudniku napusti, ima se kazniti u smislu propisa Uredbe o obaveznom radu... kaznom prinudnog rada od godine dana i uputiti u logor za prinudne radnike za Bor.”¹²⁵

Zbog izuzetne potrebe za radnom snagom, tokom 1942, a naročito 1943. godine, Nedićeva kvislinška vlada pribegava „obaveznom radu” tj. prinudnom radu za sve sposobne građane. Na taj način dobar deo radne snage bio je prisilno mobilisan i sproveden u pojedine rudnike.

¹²³ AS, br. 2151/43, Spisak učenika i pomoćnika u rudniku uglja u Kostolcu na dan 10. III 1943.

¹²⁴ AS, br. 9435, 10. IV 1943.

¹²⁵ AS, br. 5489/43, Naredba Ministarstva unutrašnjih poslova, 17. IV 1943.

Međutim, u toku maja, juna, jula i avgusta 1943, a verovatno da je to bila praksa i sledećih meseci, po naređenju Ministarstva privrede, sve direkcije rudnika na teritoriji Srbije bile su obavezne da povremeno šalju 10—20 učenika i pomoćnika rudara na prinudan rad u Nemačku, gde su ostajali 3—6 meseci. Mnogi se nisu ni vratili, već su nastradali u svakodnevnim bombardovanjima Nemačke od strane Saveznika. Slanje radnika na rad u Nemačku, kvislinške vlasti su motivisale kao akt „saradnje i prijateljstva srpskih rudara sa radničkom klasom nemačkog Rajha“, i kao „vid praktične naobrazbe srpskih rudara u nemačkim rudnicima i usavršavanje u rudarskom poslu“.¹²⁶

Razume se da obrazloženje koje je dalo Ministarstvo privrede ne odgovara istini. Slanje radnika na rad u Nemačku vršeno je po naređenju nemačkih okupacionih vlasti, jer je nemačkoj privredi zbog odašiljanja svojih radnika na front, nedostajalo radne snage. Tokom 1942, 1943. i 1944. i iz četa Nacionalne službe rada, radnici su upućivani na prinudan rad u Nemačku. Prva grupa iz sastava seoskih četa Nacionalne službe rada otišla je na rad u Nemačku septembra 1942; četiri nove grupe otišle su u leto 1943. Nove grupe slate su na prinudan rad u Nemačku svakog meseca, mada su se pojedini radnici, javljali dobrovoljno na rad kako bi izbegli prisilnu mobilizaciju u kvislinške vojne formacije i u četničke odrede Draže Mihailovića. Da bi se ovoj akciji dao što veći značaj, general Nedić lično je primao delegacije iz sastava grupa radnika, koje su odlazile na prinudan rad u Nemačku.¹²⁷

Bez obzira na negativan stav koji je imala prema radničkoj klasi Srbije, Nedićeva vlada je, ipak, s vremena na vreme, stvarala pojedine socijalne ustanove za zbrinjavanje radnika i njihovih porodica. Takav je bio, na primer, Glavni odbor za narodnu pomoć radničkoj porodici, koji je izabran na inicijativu Srpske zajednice rada, 29. septembra 1942. Imao je Izvršni odbor, a ovi su osnivali odbore i pododbore u svim većim mestima Srbije, u koje je bilo ušlo 775 počasnih saradnika Srpske zajednice rada.¹²⁸ Prema podacima *Srpskog radnika*, organa Srpske zajednice rada, u toku 1942. godine otvoreno je 111 radničkih kuhinja u preduzećima i fabrikama, u kojima se hranilo 46.000 radnika. „Pored ovih kuhinja postoje u mnogim preduzećima komisije za snabdevanje sastavljene od predstavnika Srpske zajednice rada i preduzeća, koje vrše snabdevanje radnika bilo u vidu radničkih konzuma, bilo u vidu deobe osnovnih životnih namirnica, bilo u vidu zajedničke nabavke, tako da je ovaj sistem snabdevanja raznolik prema mesnim prilikama i broju oženjenih i neoženjenih radnika u preduzeću... Pored toga staranja da se za radnike u samim preduzećima organizuju radničke kuhinje,

¹²⁶ AS, br. 16200, 18. V 1943, i br. 5394, 28. VII 1943. — Naredba Ministarstva privrede Srbije.

¹²⁷ Nedić je, na primer, primio jednu grupu omladinaca koji su otišli na rad u Nemačku 29. II 1944 (*Novo vreme*, 1. III 1944) takođe je primio i grupu starešina, koja je otišla u Nemačku na „specijalizaciju“, 28. VI 1944 (*Novo vreme*, 29. VI 1944).

¹²⁸ *Novo vreme*, 30. IX 1942.

Srpska zajednica rada je preduzimala velike napore da se sa namirnicama pomognu radničke porodice, naročito onih srpskih radnika koji se nalaze na obaveznom radu u Nemačkoj ili u zarobljeništvu", rečeno je u vezi s tim u *Srpskom radniku*, br. 1, od 20. juna 1943. godine.¹²⁹

Ministarstvo rada i Srpska zajednica rada tokom 1943—1944, organizovali su više prihvatilišta po većim gradovima Srbije radi privremenog smeštaja radnika na prolazu za obavezan rad u Nemačku; podizana su kupatila za radnike i radničku omladinu u većim centrima Srbije. Bilo je, iako u manjem broju, obdaništa za decu zaposlenih majki, domova radničke omladine itd. Ali sve je to bilo neznatno, više simbolično, i služilo je kvislinškim vlastima u propagandne svrhe. Koliko je Milanu Nediću i njegovoj vladi bilo stalo da radnike, a posebno radničku omladinu izoluje od uticaja KPJ i njene ideologije, vidi se, između ostalog, i u činjenici što je on sebe prozvao „zaštitnikom radničkog podmlatka". Da bi to i na „delu dokazao", Nedić je 11. juna 1943. doneo odluku da se osnuje fond armijskog generala M. Nedića za srpsku radničku decu. U tom smislu naimenovao je odbor od 3 člana, koji je upravljao fondom. Bila je doneta Uredba i statut o kriterijumu raspodele sredstava iz fonda. U čl. 6. pomenute uredbe pisalo je: „Pomoć će se pružati radničkoj deci, kojoj je ova hitno potrebna; zatim, izbegličkoj radničkoj deci, radničkoj deci i porodici čiji je hranitelj na radu u Nemačkoj i na radovima u Srbiji ili u zarobljeništvu."¹³⁰

Ko je sve dobijao pomoć iz ovog fonda i u kom iznosu nismo mogli utvrditi, ali je ona, pretpostavljamo, bila više simbolična jer je prilikom stvaranja fonda u njemu bilo svega 400.000 dinara. Prema tome, nema ni govora da je Nedić bio okupiran brigama o sudbini radničke klase i njenog podmlatka, već je i stvaranje fonda imalo više propagandni karakter, kako bi se Nedić i njegova vlada predstavili narodu kao zaštitnici siromašnih i nezbrinutih. Naravno, malo je bilo onih koji su verovali da izdajnici srpskog naroda brinu o tom narodu. Uostalom, verno služenje nemačkom okupatoru preko tri godine, pod izgovorom da želi „da spase srpski narod", govori nedvosmisleno ko je bio Nedić i čije je interese zastupao. Zbog toga se nije mogao ni očekivati bolji položaj radnika koji su u fabrikama, preduzećima, rudnicima i drugim objektima radili za okupatora. Težak položaj radničke klase, a posebno radničke omladine, u uslovima okupacije pogoršavao se iz dana u dan. Zato će ona sve masovnije sabotirati na radnim mestima, napuštati preduzeća i uključivati se u akcije oslobodilačkog pokreta.

¹²⁹ *Srpski radnik*, br. 1, 20. VI/1943.

¹³⁰ AS, br. 18858/43.

MOBILISANJE RADNE SNAGE IZ SRBIJE ZA POTREBE NEMAČKE U DRUGOM SVETSKOM RATU

Poznato je da je Nemačka za sve vreme drugog svetskog rata oskudevala u radnoj snazi, jer je znatan deo njenog ljudstva svakodnevno odlazio na front. Radne snage, prema tome, bilo je sve manje, a potrebe za industrijskom i poljoprivrednom proizvodnjom bile su sve veće. Nedostatak u radnoj snazi svih zanimanja, vlada Rajha nadoknađivala je iz okupiranih područja gotovo svih zemalja Evrope, pa, razume se, i iz Jugoslavije. U realizovanju ovog značajnog zadatka okupacione politike, Nemačkoj su obilnu pomoć pružale kvislinške vlade okupiranih zemalja.

Koliko je radne snage mobilisano iz pojedinih delova Jugoslavije u toku rata, nema preciznih podataka. Međutim, na osnovu podataka iz nemačke štampe evidentno je da je do 25. septembra 1941. u Nemačkoj bilo 2,100.000 stranih radnika, od kojih je bilo 108.600 Jugoslovena.¹³¹ Odmah posle okupiranja pojedinih delova Jugoslavije, Nemci su doveli svoje stručnjake za radnu snagu. Razume se, ni Srbija nije bila izuzetak. Pored Berze rada, koja je prikupljala radnu snagu s područja Beograda i bliže okoline, formirani su i biro i za radnu snagu za područje Banata, sa sedištem u Bečkerek (Zrenjanin), i u Nišu za područje južne i jugoistočne Srbije. Na svim berzama, pored službenika koje je određivala kvislinška srpska vlada u Beogradu, bilo je i nemačkih službenika, pod čijom se kontrolom radilo i koji su se uglavnom brinuli o prikupljanju i slanju radne snage u Nemačku.¹³² Kvislinška štampa i propaganda u Srbiji bile su maksimalno angažovane na popularisanju akcija u vezi sa mobilizacijom radne snage. Radio-Beograd, kvislinški listovi: *Novo vreme*, *Obnova*, *Naša borba* i drugi, svakodnevno su donosili informacije o tome kako, navodno, srpske radnike u Nemačkoj očekuju dobre plate, ishrana, smeštaj, da će svi koji tamo odu moći nešto i da nauče itd. Po zidovima zgrada, na vidnim i prometnim mestima gotovo u svim gradovima Srbije, zalepljene su plakate sa primamljivim obećanjima. U vezi s tim interesantan je jedan plakat iz propagandnog odeljenja Nedićeve vlade od 18. oktobra 1941. Na njemu je velikim slovima bila ispisana cifra od 3,135.307.70 dinara, a zatim objašnjenje: „Ovaj

¹³¹ M. Stanarević, *Doprinos Srbije i Banata za povećanje ratnoprivrednog potencijala nacističke Nemačke* (AVII, A-19-2-61).

¹³² *Obnova*, 16. VII 1941.

iznos doznali su srpski radnici koji su zaposleni u Nemačkoj za vreme od 1. IX do 18. X 1941. svojim porodicama u Srbiji. Radnici, ko želi da zbrine svoju porodicu za buduću zimu, javiće se za rad u Nemačku. Niko ne sme u Nemačkoj da gladije i mrzne. Strani radnici uživaju ista prava kao i nemački radnici. Najviše nadnice, izdašna ishrana, prvo-razredno ukonačenje. Javite se upravama za vrbovanje radnika kod javnih berzi rada u: Beogradu, Nišu, Kragujevcu, Sapcu i drugim mestima."¹³³

Formalno, prvih nekoliko meseci posle okupacije istican je „princip dobrovoljnosti“ u prijavljivanju za odlazak na rad u Nemačku. Ali, pošto propaganda okupatora i kvislinških vlasti nije imala većih rezultata na ovom planu, najčešće se primenjivala sila preko Berze rada, opštinskih odbora, sreskih načelstava, uprava banovina; zatim, krajskomandantura i feldkomandantura. Savet komesara Milana Aćimovića češće je u ovoj akciji angažovao Specijalnu policiju ili žandarmeriju. Dovoljno je bilo da neko domaćinstvo pokaže neposlušnost u isporuci žita, mesa, mleka ili nekog drugog proizvoda, pa da bude prinudno sprovedeno u Nemačku na rad od nekoliko meseci. Slična sudbina očekivala je i one građane na koje se sumnjalo da sarađuju ili pomažu narodnooslobodilački pokret.

Većina radnika odbijala je da ide na rad u Nemačku i nalazila za to razne izgovore. Okružni i sreski komiteti KPJ, u svojim proglasima, obraćali su se patriotskim masama da ne odlaze na rad u Nemačku. Isto tako skojevske organizacije, preko svojih rukovodstava i aktiva Skoja, objašnjavale su omladini da treba da bojkotuje ovu okupatorsku meru. U tom smislu, već u maju 1941, na inicijativu Pokrajinskog komiteta Skoja, u Beogradu je izdat proglas sa potpisom „Napredna radna omladina Beograda“, u kome je, pored ostalog, pisalo: „Omladino, u Nemačkoj te ne očekuje bolji život, ni dobre nadnice, ni snošljivi uslovi rada, jer i nemački radnici žive pod uslovima zverske eksploatacije. Ne odlazi, jer to nije u tvom interesu, interesu tvoje budućnosti i oslobodilačke borbe tvoga naroda... Ujedinimo zato svoje snage, stavimo ih u službu oslobođenja, a protiv okupatora i domaćih izdajnika.“ U daljem tekstu proglasa navodi se da će svi oni koji budu otišli na rad u Nemačku biti sprovedeni u radne logore. Zato se apeluje na omladinu Srbije da ne veruje okupatoru i njegovim lažnim obećanjima, već da se sprema za oružanu borbu radi proterivanja okupatora iz naše zemlje.¹³⁴

Akcije na prikupljanju radne snage olakšavale su pojedine uredbe nemačkih okupacionih vlasti, koje su donošene u toku rata. Jednu od njih, pod nazivom „Uredba o obaveznom radu i ograničenju slobode“, donela je vlada Rajha 14. decembra 1941. Po ovoj uredbi je uvedena obavezna služba rada za muškarce od 16 do 65, a za žene od 17 do 45 godina. Izuzetak su bili zemljoradnici uposleni u preduzećima koja su imala poseban značaj za nemačku ratnu privredu. Na osnovu ove uredbe mogla se angažovati radna snaga u svako doba i na bilo koji način.¹³⁵

¹³³ las AVIII Nča> reg br 25/1, k. 87.

¹³⁴ Zb. OPJ, 1-2, 67—68.

¹³⁵ M. Stanarević, n. r., str. 47.

Samo petnaestak dana kasnije, Nedićeva vlada je propisala gotovo identičnu uredbu, sa istovetnim naslovom i sadržajem, s tim što ju je prilagodila na „svoje, mesne, specifične uslove“. Zbog toga što će se kvislinške i okupacione vlasti stalno u toku rata pozivati na sadržinu ovog dokumenta kada budu htele da istaknu ozbiljnost i neophodnost akcije u vezi sa mobilizacijom radne snage za Nemačku, citiraćemo jedan deo ove uredbe. U čl. 1. pisalo je sledeće: „Ministarstvo unutrašnjih poslova na zahtev nadležnog stručnog ministra, a u saglasnosti sa Ministarstvom socijalne politike i narodnog zdravlja može: 1) zabraniti otkazivanje rada ili otpuštanje u određenim preduzećima ili privrednim granama bez odobrenja organa označenim u Ministarstvu socijalne politike i narodnog zdravlja; 2) narediti da se postavljenja u izvesnim preduzećima ili privrednim granama mogu vršiti samo po prethodnom odobrenju pomenutog organa; 3) narediti da se lica od navršene 17 do 45 godine, koja su u poslednje 3 godine, najmanje 4 meseca bila zaposlena u izvesnim preduzećima ili privrednoj grani kao fizički radnici, imaju obavezno prijaviti opštinama ili kojoj drugoj za to određenoj ustanovi, ako su u trenutku poziva zaposlena na kom drugom poslu; 4) narediti da se svi državljani od 17 do 45 godina pozivaju na rad (obavezan rad) u određenim preduzećima ili privrednim granama, bez obzira da li su u trenutku obnarodovanja naredbe zaposleni ili nezaposleni, ili obavljaju slobodan poziv, ili se nalaze u nekom drugom pozivu.“¹³⁶

Vlada Rajha, odnosno nemačke okupacione vlasti u Srbiji donele su i druge naredbe i uredbe u kojima se kvislinškim vlastima imperativno nalagalo da određenu kvotu radne snage moraju svakog meseca slati u Nemačku ili druge objekte važne za nemačku privredu, a koji su se nalazili na teritoriji Srbije. Jedna od njih je bila i Uredba o uvođenju ratnoprivrednih mera Rajha za područje Srbije, od 26. marta 1943. Na osnovu ove, kao i mnogih drugih uredaba i naredaba, na okupiranoj teritoriji Srbije, gotovo svakodnevno je vršen pritisak na ljude da se prijavljuju za rad. Svako suprotstavljanje, bez obzira na motive, povlačilo je rigorozne novčane kazne. Pored toga, vrlo često su primenjivane kazne zatvora, pa i slanje u koncentracione logore.¹³⁷ Na osnovu citirane uredbe, Nedićeva vlada je bila obavezna da sve muškarce čije su kuće spaljene treba poslati na rad u Nemačku ili ih uzeti kao taoce, a nikako ih ne ostaviti kao beskućnike.¹³⁸

Napominjemo da su okupacione vlasti za vreme poterà za partizanima ili insceniranih blokada, hapsili pripadnike NOP-a, stavljali ih u logore i posle „selekcije“ (poznato je da su mnogi stanovnici na ovaj

¹³⁶ *Službene novine*, 6. I 1942; *Novo vreme*, 31. XII 1941. — U članu 2. citirane uredbe rečeno je: „1) Obavezan rad počinje danom dostave poziva na obavezan rad licima pozvanim na rad; 2) ukupno trajanje ovog rada ne srne preči šest meseci; 3) vršenje ovog rada unosi se u ispravu koja se izdaje o službi za nacionalnu obnovu Srbije i uračunava se u tu službu.“ član 3: „Predsednicima opština stavlja se u dužnost da protivu lica koja propuste prijavu, izriču novčane kazne do hiljadu dinara i da odnosna lica putem policijske vlasti prisilno privedu.“

¹³⁷ *Zb. NOR*, 1-4, 90.

¹³⁸ *Zb. NOR*, 1-5, 449.

način bili streljani), jedan deo su slali na prinudan rad u Nemačku. Nacistima i kvislinškim vlastima u Srbiji, u ovom poslu su pomagali i bugarski okupatori. Zabeleženo je, na primer, da su bugarske okupacione jedinice krajem marta 1943. na prepad uhapsili oko 500 muškaraca i predale ih Nemcima. Nešto kasnije (sredinom 1943), nemačke okupacione jedinice izvršile su isti zločin u okolini Kruševca, Zaječara i Negotina, kojom prilikom je oko 1.300 ljudi bez ikakve krivice pohapšeno i poslato na prinudan rad u Nemačku.¹³⁹

Koliko je radnika iz Srbije odvedeno na prinudan rad u Nemačku za vreme drugog svetskog rata, teško je utvrditi. Kvislinška štampa je svakodnevno donosila podatke o slanju novih grupa radnika. Prema saopštenju lista *Novo vreme*, uz pomoć kvislinških vlasti, Nemci su do jula 1941. uspeali da iz Srbije odvedu na rad u Nemačku 11.000 radnika.¹⁴⁰ U istom listu od 29. jula 1941. doneto je obaveštenje kvislinške srpske vlade u Beogradu u kome, pored ostalog, stoji: „Saopštava se nezaposlenim radnicima da se prijave za uposlenje u Nemačkoj vrše i dalje na šalterima 'Javne berze' rada u Beogradu. Potražuju se metalski, industrijski i poljoprivredni radnici, a naročito se traži što veći broj ženske fabričke radne snage.”¹⁴¹ *Novo vreme* je nešto kasnije (12. oktobra 1941) pisalo: „Ovih dana otputovalo je iz Srbije za Nemačku 25.000 radnika. Svi su oni okusili teškoće besposlenosti i gladi, a sada se nadaju u bolju budućnost i bolji život.”¹⁴²

Nemački izvori, takođe, daju dosta podataka o mobilisanju radne snage iz Srbije za rad u Nemačkoj. Na primer, na sastanku od 2. juna 1941, koji je održan u Beogradu u prisustvu Nojhauzena i ostalih referenata odgovornih za ovo pitanje, zaključeno je da do kraja 1941. treba iz Srbije mobilisati za rad u Nemačkoj oko 75.000 radnika, sposobnih i za najteže fizičke poslove.¹⁴³

Po svemu sudeći, ovaj plan nemačke okupacione vlasti u Srbiji nisu mogle realizovati sticajem mnogih okolnosti, a u prvom redu zahvaljujući oružanom ustanku širokih razmera, usled čega su okupatori i kvislinzi bili maksimalno angažovani. Da je to bilo tako, kazuje i izveštaj vojnopravnog štaba komandanta Jugoistoka od 31. decembra 1942. U uvodnom delu ovog dokumenta, govori se o pljački koju su Nemci vršili u Srbiji tokom 1941. godine pa se navode podaci da je samo iz Vojnotehničkog zavoda u Kragujevcu u tom periodu transportovano u Nemačku 108 vagona mašina i alata. Pored toga, iz ostalih preduzeća sa teritorije Srbije poslato je u Nemačku samo u januaru 1942. godine 2.410 mašina alatljika, 24.406 raznih alata, 250 sanduka alata, 562 vagona raznog materijala, 11 vagona građevinskog materijala, 10 vagona hemijskih proizvoda itd. U istom izveštaju se navode podaci da je do kraja 1941. na prinudnom radu u Nemačkoj bilo 33.400 radnika iz Sr-

"» V. Glišić, n. d., 179.

¹⁴⁰ *Novo vreme*, 25. VII 1941.

¹⁴¹ *Novo vreme*, 29. VIII 1941.

¹⁴² *Novo vreme*, 12. X 1941.

¹⁴³ AVII, mf. NAV, T-501/r. 251, s. 420.

bije.¹⁴⁴ U jednom drugom izveštaju komande Jugoistoka nešto ranijeg datuma (od 30. aprila 1942) tvrdi se da je do 31. marta bilo 37.900, a do 30. aprila 1942. — 40.000 radnika iz Srbije na prinudnom radu u Nemačkoj.¹⁴⁵

Međutim, u jednom broju nemačkih dokumenata iz sredine 1942. pominje se cifra od 50.000 srpskih radnika koji su do tada bili poslani na prinudan rad u Nemačku. Interesantno je napomenuti da je u to vreme August Majsner, komandant SS i policije u Srbiji, predlagao vojnoupravnom komandantu Baderu da se u okviru postojećih obaveza za rad, koje su Nemci propisali 1942. godine, uvede i dodatna obaveza za srpske studente Beogradskog univerziteta. Naime, da ne mogu upisati sledeći semestar na fakultetu ukoliko nisu ispunili radnu obavezu. Pored toga, Majsner smatra da bi to bila jedna od mera „vaspitanja srpske omladine u nacionalsocijalističkom duhu.”¹⁴⁶

Feliks Bender, opunomoćenik Ministarstva spoljnih poslova Rajha u Beogradu, redovno je obaveštavao svoje nadležno ministarstvo o svim pitanjima od interesa za nemačku okupacionu politiku u Srbiji, pa i o problemu mobilizacije radne snage i o teškoćama na koje se u vezi s ovim nailazi. To on čini i u izveštaju od 19. oktobra 1942, u kome je rečeno sledeće: „Oko 50.000 srpskih radnika nalazi se u Rajhu, oko 30.000 u Boru. U Rajhu je pored toga preko 200.000 ratnih zarobljenika. Usled toga, javlja se nedostatak radnika za obrađivanje polja. Uprkos tome, oružane snage neprestano postavljaju iznenadne zahteve da se brojni radnici upotrebe za posebne radove (služba prevoza, sečenje drveta itd). Tako je, na primer, u jednom okrugu iznenada zatraženo 800 kola sa zapregama za prevoz drveta za potrebe vojske. Za ta kola moralo se dati vozače i hranu. Ta kola i stoka mobilisani su iz sektora poljoprivrede. Osim toga, nedostaju potkovice, tako da se stoka brzo haba. Posebno teško padaju prekomerne rekvizicije sena i slame od strane Bugara. Seča drveta, naređena za potrebe nemačke vojske, nekoliko puta je veća od seče drveta u doba mira. I za ovo se traži radna snaga, vozila, nadzorni organi Državne straže, te ljudska i stočna hrana za sve ovo itd. U srezu Loznici, na primer, morala su kola s drvetom da se gone preko 50 km, tako da su vozila po 10 dana bila na putu.”¹⁴⁷

Nesumnjivo je da je broj upućenih radnika na prinudni rad u Nemačku neprestano rastao. Ako smo utvrdili na osnovu nemačkih izvora da ih je sredinom 1942. bilo oko 50.000 već na početku 1943, taj broj je bio znatno veći. To se vidi, pored ostalog, i iz izveštaja ministra za

¹⁴⁴ AVII, NAV, N-T-77, f. 1298/000554—000562.

¹⁴⁵ AVII, NAV, N-T-77, mf. 1298/000573—000582.

¹⁴⁶ AVII, NAV, N-T, 501, 266/1101-2.

¹⁴⁷ AVII, Mikroteka, NAV, N-T-312, rol. 780, mf. 998-99. — Harold Turner je 29. IX 1942. pisao komandantu Jugoistoka o problemu radne snage u Srbiji: „U interesu ratne privrede Upravni štab je jako uključen pri sprovođenju socijalnih mera. Raspuštanje sindikata. Službena obaveza srpskih radnika za pogone od značaja za vođenje rata. Stvaranje službe za izgradnju da bi se neiskorišćena radna snaga sklonila s ulice i angažovala na melioracionim i drugim radovima u interesu nemačkih oružanih snaga” (AVII, NA, br. 9/14, k. 27).

socijalnu politiku i narodno zdravlje Nedićeve vlade, od 2. februara 1943, u kome se ističe da je do tog datuma na radu u Nemačkoj bilo oko 60.000 radnika, uglavnom mladih i fizički sposobnih za rad.¹⁴⁸

Generalni opunomoćenik za privredu u Srbiji, Franc Nojhauzen, koji je o tome, nesumnjivo, bio dobro obavešten, u svom izveštaju od 31. decembra, upućenom generalnom opunomoćeniku za rude metala na Jugoistoku, tvrdi da su do kraja 1943. iz Srbije upućene na prinudni rad u Nemačku 63.000 radnika srpske nacionalnosti.¹⁴⁹

I mnoga druga nemačka i kvislinška dokumenta, pa i štampa iz tog perioda, beleže da je na prisilan rad iz Srbije u Nemačku najviše radnika upućeno tokom 1942. i 1943, a znatno manje 1944. To je sasvim razumljivo s obzirom na nepovoljnu vojno-političku situaciju za okupatore i njihove saradnike u poslednjoj godini rata. Pa ipak, u materijalima koje je posle oslobođenja prikupila Jugoslovenska komisija za ratnu štetu, govori se da je krajem 1943. i početkom 1944. bilo na radu u Nemačkoj oko 80.000 ljudi sa područja okupirane Srbije. Oni su ostali najmanje 6 meseci na prinudnom radu, bilo ih je koji su zadržani da rade po godinu dana, pa i više. Znatno broj ih se nije nikada ni vratio svojim kućama usled raznih ozleđa na poslu, bolesti, gladi, bombardovanja i mnogih drugih nezgoda.¹⁵⁰ Ovi podaci, razume se, nisu potpuni. Radnici¹ su upućivani iz Srbije u Nemačku i po mnogim drugim osnovama. Već je bilo o tome reči da je veliki broj seoske omladine, zatim radničke omladine i pripadnika Nacionalne službe rada za obnovu Srbije upućivan na „specijalizaciju“ od jedan mesec do šest meseci, tako da oni nisu uračunati u one koji su upućeni preko Berze rada. Po našoj slobodnoj proceni, u toku drugog svetskog rata bilo je u Nemačkoj ukupno oko 100.000 radnika i oko 200.000 ratnih zarobljenika iz Srbije. Tanasije Dinić, ministar unutrašnjih poslova Nedićeve vlade tokom 1943, a ministar socijalne politike i narodnog zdravlja tokom 1944, izjavio je posle rata na saslušanju u istražnom zatvoru UDB-e u Beogradu da je iz Srbije mobilisano na prinudni rad u Nemačku čak više od 150.000 radnika.¹⁵¹

Dr Nikola Zivković u svojoj studiji „Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u drugom svetskom ratu“, koji je, pored niza pitanja iz oblasti nemačke okupacione politike u Jugoslaviji, istraživao i analizirao i problem mobilizacije radne snage iz Jugoslavije za Nemačku, navodi pored ostalog: „Ako bi se sumirali svi do sada izneseni podaci o angažovanoj radnoj snazi za rad u Nemačku, u toku rata, s područja cele Jugoslavije, čiji je boravak tamo trajao šest meseci, pa i više, dobila bi se cifra od oko 300.000 radnika, ne računajući tu zarobljenike i internirce. Ovaj broj je, verovatno, najbliži stvarnoj cifri. I u zvaničnim razgovorima između predstavnika Jugoslavije i Savezne Republike Nemačke, ovaj broj je uzet kao konačna cifra, s tim što se prilikom

¹⁴⁸ AJ, fond Državne komisije za utvrđivanje zločina, inv. br. 16187.

¹⁴⁹ AVII, NAV, N-T, 75, R-69, s. 75.

¹⁵⁰ AJ, fase. 28, rol. 32, fond Državne komisije za utvrđivanje ratne štete.

¹⁵¹ Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano.

obračuna uzimalo da je svaki od ovih radnika proveo najmanje 6 meseci na radu u Nemačkoj."¹⁵²

Uslovi života srpskih radnika na prinudnom radu u Nemačkoj, bili su veoma teški. Između njih i onih u koncentracionim logorima nije bilo velike razlike. Formalno, status srpskih radnika bio je regulisan na osnovu ugovora Kraljevine Jugoslavije i Nemačke od 1928. godine i ugovora sa Austrijom od 1931, ali se tih klauzula nacistički poslodavci nisu pridržavali. „Postoji još i tzv. 'simultani' ugovor jednak za sve evropske zemlje koje šalju radnu snagu u Nemačku, a tako isto i za Srbiju, što je utvrđeno ugovorom od 1. aprila 1942, a prema naredbi Ministarskog saveta od 1. IX 1941, srpski radnici rade u Nemačkoj pod istim uslovima pod kojima rade i nemački radnici, kao i radnici svih ostalih zemalja."¹⁵³

Tako je pisao 1. septembra 1943. u *Srpskom radniku*, br. 3, Nedićev ministar rada i socijalnog staranja. Međutim, njegovo pisanje je bilo potpuno proizvoljno i predstavljalo je običan propagandni trik. Nema ni govora da su srpski radnici radili pod istim uslovima kao i Nemački. Svi oni su sklopili ugovore na 6 do 12 meseci, s radnom nedeljom od 48 časova. Međutim, radna nedelja je bila mnogo duža, a za radnike koji su radili na poljoprivrednim imanjima, radni dan je iznosio i 16, pa i više sati. O tome ima dosta dokumenata, naročito u materijalima koje je prikupila Jugoslovenska komisija za ratnu štetu.¹⁵⁴ O tome je pisala čak i Nedićeva štampa. Sačuvani su podaci iz prepiske radnika s porodicama i prijateljima u zemlji. Iz njih se vidi da u mnogim granama poslodavci nisu poštovali radno vreme, pa ni vreme za odmor radnika. U poljoprivredi, šumarstvu i nekim drugim granama, gde su poslovi vezani za sezonu i vremenske prilike, radilo se intenzivno. Naročito je bio veliki broj žalbi na postupak poslodavaca, vlasnika poljoprivrednih imanja.

U Nemačkoj je od aprila 1942. postojala i „privredno-iseljenička (radnička) delegacija”,¹⁵⁵ koja je bila smeštena u Berlinu. Nju je dele-

¹⁵² N. Živković, n. d., 171; DA SUP-a, dokumentacija o radnoj snazi (ne[^] registravano). — Nedić je 4. VII 1943. u *Srpskom radniku*, br. 2/1943, veličao ulogu srpskih radnika na prinudnom radu u Nemačkoj, pa je u vezi s tim istakao: „Ali ipak, posebnu i najznačajniju ulogu imaju one hiljade naših radnika i radnica koji su se dobrovoljno javili i otišli u velikim grupama na rad u razne industrije Velikog Nemačkog Rajha. Veliki broj kvalifikovanih i ne-kvalifikovanih srpskih radnika i radnica iz cele zemlje otišao je u Nemačku na višemesečni rad. Mi još ne možemo da sagledamo od kolikog je ogromnog značaja rad srpskih radnika u Nemačkoj. Njihova je uloga velika i raznovrsna.”

¹⁵³ *Srpski radnik*, br. 6/1943.

¹⁵⁴ AJ, fase. br. 5, fond Državne komisije za utvrđivanje ratne štete.

¹⁵⁵ Za ovu Nedićevu ustanovu u tuđini donet je pravilnik o radu 4. XII 1942, u kome je stajalo: čl. 1. Privredno-(radnička) delegacija u Berlinu je izvršni organ Min. nar. privrede, te se po svom radu upravlja po uputstvima i pod nadzorom Min. nar. privrede." O zadacima ove komisije rečeno je: „Sarađuje sa svim službenim ustanovama i zainteresovanim organizacijama i pre-

giralno Ministarstvo privrede Nedićeve vlade, sa zadatkom „da se stara o privrednoj i socijalnoj zaštiti naših radnika u Nemačkoj“. Međutim, pomenuta kvislinška institucija u Berlinu postojala je samo fiktivno, i srpski radnici na prinudnom radu u Nemačkoj nisu od nje imali nikakve koristi. To potvrđuje i Nedićev ministar Tanasije Dinić, koji je 0 svemu bio dobro obavešten, pa je u vezi s tim, posle rata, izjavio sledeće: „Dužnost delegata u Nemačkoj bila je da obilaze naše radnike, da se staraju da njihova radna prava budu obezbeđena i da im budu obezbeđeni što bolji uslovi za život. Ali tu dužnost ti delegati teško su zadovoljavali, jer im Nemci iz naročitih razloga nisu dozvoljavali da obilaze radničke logore. Bojali su se da delegati ne bi ulazili u nemačka preduzeća i time mogli da uoče stvari za Nemce nepoželjne, a verovatno i zbog toga da delegati ne bi videli težak položaj naših radnika u Nemačkoj. Ovo pitanje uopšte nije bilo sređeno, tako da su ti delegati bili više činovnici nemačkog fronta rada nego što su osećali neku podređenost prema meni kao resornom ministru.“¹⁵⁶ Zanimljivo je da se ministar Nezavisne Države Hrvatske (Budak) protivio čak i ovakvom statusu „srpske radničke delegacije“, navodeći da ona vodi propagandu protiv hrvatskih radnika u Nemačkoj, pa je u vezi s ovim preko poslanika Kašea, protestovao kod nemačkog Ministarstva spoljnih poslova.¹⁵⁷

Pored toga što je angažovan veliki broj radnika za rad u Nemačkoj, nemačke okupacione vlasti su nastojale da dobar deo radne snage uključe i u značajnije privredne objekte u Srbiji. U prvom redu, nacisti su bili zainteresovani za rudarstvo, industriju, saobraćaj, poljoprivredu, a zatim i za neke specijalne objekte i ustanove od izuzetnog značaja za nemačku ratnu privredu. Računa se da je svake ratne godine bilo angažovano oko 80.000 radnika na raznim privrednim objektima.¹⁵⁸ Interesantan je podatak da je vojnoupravni komandant Srbije izdao jedno naređenje sredinom 1942. svim feldkomandanturama na teritoriji Srbije, u kome im skreće pažnju da iz krajeva koji su više naklonjeni ustaničkom pokretu, izvlače što više ljudi kao radnu snagu, jer je to, kako je on na jednom mestu naglasio „pogodna forma za suzbijanje pokreta“.¹⁵⁸ Međutim, ceo posao oko mobilisanja radne snage u Srbiji

duzećima u zemlji i Nemačkoj, radi što pravilnijeg regulisanja iseljeničko-radne službe, specijalno pri ugovornom angažovanju, transportu, opskrbi, osiguranju, smeštaju i radu transfera iseljeničko-radničkih ušteta" (*Službene novine*, br. 97, 4. XII 1942).

¹⁵⁶ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano. — Dinić navodi da se na čelu „radničke delegacije u Berlinu nalazio Milan Kečić, a u Beču Aleksandar Milenović, bivši sekretar dvorske kancelarije“.

¹⁵⁷ AVII, ban., 3/349/350.

¹⁵⁸ Iz izveštaja okružnim načelnicima za mart 1943. vidi se da je toga meseca na teritoriji Srbije bilo zaposleno ukupno 81.163 radnika, i to na teritoriji: Požarevca — 12.596, Leskovca — 3.548, moravskog sreza — 3.737, kruševačkog — 4.259, Zaječara — 12.803, Valjeva — 3.647, Kragujevca — 3.884, Beograda — 20.781, Sapca — 16.108 itd. (AVII, br. 11/6, k. 107).

¹⁵⁸ AVII, NAV, N-T-501, 249/55.

bila je dužna da obavi Nedićeva vlada preko sreskih i okružnih načelnika. Ali to nije išlo lako, u prvom redu zbog otpora koji je stanovništvo pružalo represalijama okupatora i njegovih saradnika.

Najviše je radne snage upućeno u Borski rudnik, Trečpu, Kostolac, Mačkaticu, Zajaču i u druge rudnike i radne pogone, koji su bili od posebnog značaja za ratne potrebe okupatora. Delegat Ministarstva unutrašnjih poslova Nedićeve vlade, koji se nalazio u Boru, izvestio je svoje pretpostavljene 9. juna 1943. da tog datuma u ovom rudniku rade 22.790 radnika, od kojih kod organizacije TOT — 13.874 i u rudniku — 8.924 radnika.¹⁶⁰ Međutim, iz jednog nemačkog dokumenta s kraja 1942. saznajemo da je tada u Borskom rudniku bilo zaposleno oko 30.000 radnika.¹⁶¹ Verovatno da su u ovaj broj bili uračunati i strani radnici, a bilo je tamo na radu Italijana, Mađara, Grka, Jevreja itd. U Trepči, Zletovu i drugim obližnjim rudnicima bilo je angažovano prosečno 1941. godine — 4.500; 1942 — 6.000; 1943 — 6.500 i 1944 5.000 radnika.¹⁶² Samo u 61 rudniku uglja na teritoriji Srbije bilo je uposleno februara 1943. 14.028 radnika, od kojih su bili jamski 9.047 i spoljni 4.981.¹⁸³ U istom periodu bilo je u Kostolcu zaposleno 4.770 radnika.¹⁶³³

Najviše se oskudevalo u rudarskim radnicima, pa su Nemci i kvislinzi činili ogromne napore da bi obezbedili dovoljno ove radne snage. To se, pored ostalog, vidi i iz akta Glavne bratinske blagajne Srbije, koji je upućen svim njenim mesnim filijalama 18. januara 1943. U jednom delu ovog dokumenta rečeno je: „Inspektor gosp. generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji, prilikom svoga obilaska rudnika, zapazio je, da lekari Mesnih bratinskih blagajna na pojedinim rudnicima kod prijema novih radnika i suviše rigorozno vrše pregled... S obzirom na postojeću oskudicu u radnoj snazi, a naročito u rudarskim radnicima, neka ta blaganja, u vezi sa prednjim izveštajem nemačkih privrednih vlasti, izda odmah raspis svim područnim mesnim bratinskim blagajnama, u kome će skrenuti pažnju da lekari dotičnih blagajna kod prijema rudarskih radnika u posao ne budu pri vršenju lekarskog pregleda i suviše rigorozni u ocenjivanju radne sposobnosti radnika ukoliko ovo ne ide na uštrb radnika i prometa, pošto današnje prilike ne dopuštaju primenu istog postupka pri ocenjivanju radne sposobnosti kao u normalno vreme.”¹⁶⁴

I mnoga druga kvislinška dokumenta takođe ukazuju da je radne snage u rudnicima nedostajalo za sve vreme rata. Razloga je za to bilo više, ali su, po našem mišljenju, najvažniji sledeći: prvo, što su Nemci insistirali da pogoni rade punim kapacitetom, čak i u više smena; drugo, rudarskih profesionalnih radnika i pre rata nije bilo dovoljno, već su se angažovali sa strane, a u toku okupacije bilo ih je još manje; treće,

no Avil, Nća, br. reg. 23/15, f. 4, k. 107.

¹⁶¹ AVII, mikroteka, NAV, N-T-312, rol. 780, mf. 998-99, Benclerov izveštaj 19. X 1942.

¹⁶² N. Zivković, n. d., 182.

¹⁶³ AS, br. 9736/43, Iz evidencije Ministarstva privrede od februara 1943.

iosa AVII, Nća, br. reg. 26/2 f. 4, k. 107, Izveštaj delegata MUP-a, 1. II 1943.

¹⁶⁴ AS, br. 340/43, neregistrovano.

što su radnici svih zanimanja, a posebno rudarske struke usled surove eksploatacije i maltretiranja bežali sa posla. Razume se da su ovakve pojave rigorozno kažnjavane. Pa ipak, nisu se smanjivale, već povećavale. Ministar privrede Nedićeve vlade dr Miloš Nedeljković, bio je zbog svega ovoga prinuđen da traži intervenciju ministra unutrašnjih poslova. U aktu od 23. februara 1943, u vezi s ovim, on piše između ostalog: „Da ne bi došlo do smanjenja proizvodnje uglja i time do zastoja u privredi, čast mi je zamoliti vas, Gospodine ministre, da preko svojih podređenih organa i ustanova u zemlji, u smislu postojeće uredbe o obaveznom radu i ograničenju slobode uposlenja i njenih naredaba i dopuna, preduzmete potrebne mere i korake i sprečite samovoljno napuštanje rada na rudnicima.”¹⁶⁵

Problem proizvodnje u glavnim rudnicima Srbije uočilo je i nemačko Ministarstvo rada, pa je u vezi s tim 11. marta 1943. održana konferencija u Berlinu, kojoj su prisustvovali svi načelnici ovog Ministarstva i privredni stručnjaci iz okupiranih zemalja Balkana: „Odlučeno je da se Ministarstvo založi za to da se rudarski bataljon iz Rusije stavi na raspolaganje generalnom opunomoćeniku za privredu i premesti u Srbiju. S tim u vezi zamoljen je vođa grupe Nojhouzen da prilikom raspoređivanja bataljona, jedna četa bude prebačena u Trepču, jedna u Bor i Kostolac, još jedna četa u Mačkaticu, a 4-ta u severno-grčki rudnik hromove rude”, kaže se u zaključcima ovog sastanka.¹⁶⁶

Samo nedelju dana kasnije (17. marta), Nojhouzen je uputio pismo svom resornom ministarstvu u Berlin, u kome ga obaveštava da ima najviše teškoća sa proizvodnjom u rudniku bakra Boru. Kao glavni razlog za opadanje proizvodnje u ovom rudniku, ističe se da nema dovoljno kvalifikovane radne snage, a i postojeća se svakodnevno osipa bežeći sa posla. U aktu se navodi da u rudniku ima oko 25.000 radnika, od toga 9.000 jamskih, ali prosečno samo 6.500 dolazi redovno na posao. Da bi se sanirale prilike u proizvodnji rudnika bakra, generalni opunomoćenik za privredu u Srbiji predlaže: „1) da se jedan deo rudarskog bataljona, koji, eventualno, na Istoku može da se oslobodi, premesti u Bor; 2) ako bi to bilo neizvodljivo, da se od rudara koji se uzimaju iz rudnika u Nemačkoj stalnim novim pozivanjem za vojsku, obrazuje novi

¹⁶⁵ AS, pov. br. 9/943, neregistrovano. — Tanasije Dinić je odgovorio svom resornom kolegi 10. III 1943: „Čast mi je izvestiti da je svima radnicima, koji se nalaze na radu u rudnicima, i to kako onim koji su tamo upućeni na obavezan rad, tako i onima koji su na rad stupili po slobodnom ugovoru, na osnovu naredbe moga prethodnika III br. 4310. od 16. marta 1942. godine, kojom je zabranjeno da bez odobrenja nadležne rudarske vlasti vrše otkaze i napuštaju rad u rudniku. Ukoliko bi oni i bez ovoga odobrenja rad napustili, na njih se ima primeniti kazna prinudnog rada u trajanju od 3 meseca do godinu dana... pa Vas molim za naređenje upravama rudarskih preduzeća, da o svim slučajevima samovoljnog napuštanja rada odmah obaveštavaju nadležne prvostepene opšte upravne i državne mesne policijske vlasti, kako bi one preduzele potrebno da se takvi radnici pronađu, osude na kaznu prinudnog rada i upute u logor za prinudne radnike radi izvršenja ove kazne” (AS, III, br. 2755, neregistrovano).

les AVII> NAV> N-T-84, 82/1371482.

rudarski bataljon za Jugoistok (Bor, Trepča, Mačkatice, rudnik hromove rude i rudnik azbesta).¹⁶⁷

Iz jednog drugog, takođe nemačkog izvora koji je nešto kasnijeg datuma (11. decembra 1943), saznajemo da se Milan Nedić žalio vojno-upravnom komandantu Srbije u pismu od 1. XII 1943, da je u školama u Srbiji gotovo prekinuta nastava zato što se nastavnici i učitelji pozivaju na prinudan rad. Iz ovog dokumenta se vidi da su prosvetni radnici bili angažovani za razne fizičke poslove: čuvanje pruga, seču drva, čak i za površinske radove u Borskom rudniku. U istom aktu srpski ministar-predsednik je naveo podatke da su mnoge škole bile rekvirirane od nemačke i bugarske vojske, te su uprave škola obustavile nastavu. O ovom pitanju bio je čak obavešten i komandant Jugoistoka. Međutim, očigledno je da on nije bio zabrinut što srpske škole ne rade. U pismu Baderu od 18. decembra istakao je da celo ovo pitanje treba proveriti; da nemačke vojne potrebe moraju imati prioritet, bez obzira na nastavu u srpskim školama. A za omladinu, koja iz bilo kojih razloga nije obuhvaćena školom, Ler predlaže da se i ona mobiliše na prinudan rad.¹⁶⁸

I ovaj podatak govori kolike su bile potrebe nemačkih okupacionih vlasti za radnom snagom u Srbiji. Očigledno je da one nisu birale sredstva da bi do nje došle, pa su čak i prosvetni radnici angažovani za najteže fizičke poslove, kao što je rad u Borskom rudniku i dr.

Uslovi života radnika na prinudnom radu u Srbiji bili su veoma loši, čak nepodnošljivi. To priznaje i Nedićev ministar za unutrašnje poslove, koji je bio zadužen za mobilizaciju radne snage, pa u vezi s tim ističe: „Po zahtevu Nemaca bio je zaveden obavezan i prinudan rad. Ali to je sprovedeno po čefu, ličnom raspoloženju i tako da je na rad upućivan onaj ko nije imao mogućnosti da se otkupi. Pored ovoga, dok su obveznici bili na radu, nisu im bili obezbeđeni ni najosnovniji životni i higijenski uslovi. Ljudi su ostajali u Borskom rudniku i drugim nemačkim preduzećima, bez obzira na rok obaveze, rđavo hranjeni, bez odela, bez obuće, bez ikakvih higijenskih uslova. A oni koji su bili na prinudnom radu tretirani su bili bezmalo kao divlje zveri.”¹⁶⁹

Tako je posle rata izjavio u istražnom zatvoru Tanasije Dinić, koji je tokom 1943, dakle, u periodu kada je mobilisanje radne snage bilo najintenzivnije, imao posle Nedića najvažniji resor u kvislinškoj srpskoj vladi (resor Ministarstva unutrašnjih poslova). Ovome treba dodati da su on i njegove kolege ministri svojim izdajničkim radom doprineli da položaj radničke klase bude onakav kako ga on uzgredno opisuje. A on je, u stvari, bio još gori, jer su donete takve uredbe i naredbe po kojima bi svaki koji bi pružio i najmanji otpor pozivu na prinudan rad, bio uhapšen, tučen, maltretiran i sproveden u koncentracioni logor.

¹⁶⁷ AVII, NAV, N-T-84, 82/1371481.

us AVII(NAV) N-T-501, 253/982.

¹⁶⁹ Arhiv SUP Srbije, Zapisnik o saslušanju Tanasija Dinića u istražnom zatvoru UDB-e u Beogradu.

Radnici, iz sela i gradova, mobilisani prinudno, bili su smešteni u barakama napravljenim od dasaka, čija je dužina bila oko 40, širina 6—7 metara, najčešće bez plafona i pokrivene terpapirom. Kreveti su bili od slame, sa slabim pokrivačem. Zimi se vatra nije ložila, pa se oko 400 radnika, koji su bili smešteni u ovakvim barakama, smrzavalo. Mnogi su se razboleli od najtežih bolesti, na primer, tuberkuloze i drugih.

Ishrana je bila takođe bedna. Formalno, po kvantitetu (ali ne i po kvalitetu), za radnika je bila propisana tablica sledovanja. Na primer, rudarski radnik u Borskom rudniku dobijao je dnevno 400 grama proje, ali najčešće ubudane. Za doručak se dobijala nezaslađena kafa od ječma, za ručak čorba od pasulja, krompira ili kiselog kupusa, nezapržena, u kojoj je bilo oko 90% vode. Mesa je bilo u 15 dana jednom, i to u simboličnim količinama. Razume se zbog ovakve ishrane, zdravstveno stanje radnika na prinudnom radu naglo se pogoršavalo. Ako se svemu ovome doda da nije bilo ni najosnovnijih higijenskih uslova, onda nije teško shvatiti zbog čega su radnici masovno bežali sa posla.

Nedićeva vlada je bila dobro upoznata sa položajem srpskih radnika u pojedinim rudnicima i preduzećima. Ipak, nije gotovo ništa preduzimala sve do 1943. godine, kada su radnici počeli da masovno beže sa posla. U prvoj polovini 1943. Ministarstvo rada je dalo inicijativu da jedna komisija obiđe glavna radilišta u Trepči, Boru, Kostolcu i nekim drugim objektima. Njihovi izveštaji sa lica mesta, ma koliko to zvučilo paradoksalno, dosta reljefno opisuju pravo stanje i položaj srpskih radnika. Za radnike koji su radili u Borskom rudniku, konstatovano je da su „upola goli, bosi, s par krpa na sebi, smešteni u barakama bez prozora i vrata, pri temperaturi od —10°, pa i nižoj. Ljudi ovde predstavljaju samo brojke, a ne imena i ličnosti i tu su da daju poslednju kap snage od sebe. Nije redak slučaj da od hladnoće i iznemoglosti ljudi umiru”.¹⁷⁰ U izveštaju je takođe podvučeno da nemačke okupacione vlasti brutalno postupaju sa radnicima, pa se u vezi s tim navodi: „Često radnike Srbe nazivaju pogrđnim imenima: srpske svinje, beogradski cigani, a fizički napadi na pojedince, pa čak i javna batinanja su sve češća, od čega neki i umiru.”¹⁷¹

Zbog izuzetne potrebe za radnom snagom, tokom 1942, a naročito 1943, Nedićeva kvislinška vlada pribegava „obaveznom radu”, tj. prinudnom radu za sve sposobne građane. Sa proglašenjem totalnog rata u Rajhu, prinudni rad je postao masovna pojava. Za neodazivanje pozivu na prinudni rad predviđene su novčane kazne i do dve godine prinudnog rada, koje su se mogle zameniti zatvorom. Za radove u Rajhu, prema Uredbi „o uposlenju snage”, dolazili su u obzir muškarci od 18 do 45 godina i neudate žene od 21 do 35 godina. Međutim, kada je reč o radnoj snazi koju je trebalo slati na privredne objekte u Srbiji, onda Nedićeva vlada, zbog velikog broja radnika koji su traženi, nije mogla da mnogo bira. Upućivala je na rad sposobne radnike svih godišta. Tako su, na primer, 7. aprila 1943. preko štampe pozvani obveznici 1908—1911.

¹⁷⁰ AJ, br. 12973, fond Državne komisije za utvrđivanje ratne štete.

¹⁷¹ Isto.

godine; 8. aprila godište 1912, trinaesto i četrnaesto sa teritorije Beograda; a 15. aprila iste godine 1915. i 1916. godište sa teritorije mnogih srezova u Srbiji.¹⁷²

Kolika je potreba bila za radnom snagom u Srbiji vidi se i po tome što je samo jednom prilikom (početkom 1943) generalni opunomoćenik za privredu u Srbiji tražio od Nedićeve vlade novih 5.000 radnika za izgrađivanje postrojenja oko Borskog rudnika, i to da ne budu mladi od 23 godine ni stariji od 30 godina.¹⁷³

Karakteristično je da je početkom 1944. godine, naredbom Nemačke vrhovne komande u Beogradu i Nedićeve vlade, izvršena prinudna mobilizacija i ženske radne snage. Naime, u prethodnim godinama okupacije, okupacione i kvislinške vlasti uvek su se pozivale, bar formalno, na uredbu o obaveznom radu. U poslednjoj godini okupacije Srbije izostajalo je i to, i stajalo je samo: „po naredbi komandanta Jugoistoka”. Tako je komandant Jugoistoka, 18. januara 1944. naredio da se za rad na raznim objektima regrutuje, pored muškaraca koji do tada nisu pozivani na rad (od 17 do 65 godina starosti), pozovu i sve devojke, žene i udovice bez dece.¹⁷⁴ *Novo vreme* je u broju od 19. januara 1944. donelo saopštenje Nemačke komande za Srbiju, u kome se ističe da usled nestašice radne snage treba hitno mobilisati 1.500 devojaka za rad u fabrikama koje imaju poseban značaj za nemačke okupacione vlasti. Posle bombardovanja Beograda 16. i 17. aprila 1944, koje su izvršili anglo-američki avioni, redovno je ženska radna snaga bila mobilisana na raščišćavanju pojedinih delova grada, trgova, bulevara, fabrika i drugih porušenih objekata.¹⁷⁵

Potreba za radnom snagom u nacističkoj Nemačkoj, bila je sve veća. Međutim, kao posledica gladi, loših higijenskih uslova, teškog fizičkog rada i batinanja, koje su vršili Nemci, radnici su masovno bežali sa posla. Bežanja je bilo najviše tokom 1943. godine; dakle, u periodu kada su radnici masovno odvođeni na prinudni rad. Kakve je sve razmere poprimila fluktuacija radne snage u Borskom rudniku, na primer, u prvoj polovini 1943, govori, pored ostalog, i izveštaj delegata Ministarstva unutrašnjih poslova Nedićeve vlade u Boru, od 21. juna 1943, koji je uputio Nedićevoj vladi u Beograd. Iz Izveštaja se vidi da je u februaru sa ovog radilišta pobeglo 3.220 radnika; u martu (1.433); u aprilu (2.018); u maju (2.911); u junu (1.437). Znači da je za nepunih pet meseci sa posla pobeglo 12.019 radnika.¹⁷⁶

Do napuštanja posla koji je bio od značaja za nemačkog okupatora dolazilo je u mnogim slučajevima i zbog toga što radnicima na prinudnom radu nije slata zamena. Naime, postojeće uredbe predviđale su da posle četiri, odnosno šest meseci provedenih na radu, radnik bude pušten

¹⁷¹ N. Zivković, n. d., 172.

¹⁷³ AVII, Nća, br. reg. 1/8, f. 3, k. 107, Pismo ministra socijalne politike ministru unutrašnjih poslova Nedićeve vlade.

¹⁷⁴ *Obnova*, 18. I 1944.

¹⁷⁵ *Novo vreme*, 7. i 8. V 1944.

¹⁷⁶ AVII, Nća, reg. br. 25/5, f. 4, k. 107.

kući. Ali, najčešće, to nije bilo tako. Radnici su ostajali na poslu po godinu dana, pa i više. Prema radnicima koji su napustili posao preduzimate su rigorozne mere: hapšenja, razna maltretiranja i, naposljetku, slanje u koncentracioni logor u Beograd. Sredinom juna 1943. okružni načelnici dostavili su sreskim načelstvima naređenje Ministarstva unutrašnjih poslova Nedićeve vlade, na osnovu kojega im se nalagalo da radnike koji su pobjegli sa obaveznog rada iz Bora, treba da zamene neko iz njihove porodice. Zatim, ako se taj ne javi za mesec dana, trebalo je pohapsiti sve punoletne članove njegove porodice i držati ih u zatvoru dok se odbegli radnik ne javi.¹⁷⁷

Tako su postupale okupacione i kvislinške vlasti prema stanovništvu Srbije, koje je mobilisano za prinudni rad. Čini se da je i Nedićeva vlada došla do zaključka da su represalije nad ovim delom stanovništva premašile svaku meru, pa je lično Milan Nedić u svom memorandumu od 22. februara 1943. ukazao na ovu pojavu: „A kada su u smislu određene kvote u pojedinim srezovima i okruzima policijske vlasti, kojima je dat nalog, pod asistencijom zastupnika nadležnih nemačkih službenih mesta, pristupile provođenju propisanog broja obveznika za radnu službu, nailazili su svugde na najveće teškoće i morali su da pristupe sredstvima koja su samo još pojačala postojeću legendu. Ljudi su bez plana, sa ulica, iz kreveta izvođeni, i oni su, većim delom bez potrebnog odevanja, bez cipela i veša, pa čak i bez zalogaja hleba zadržani i otpremani na put. Oni su tri do četiri dana držani u zatvoru, dok nije moglo da otpočne njihovo otpremanje. Kako bi se radna služba 'popularizirala', odjednom je ultimativno zahtevan jedan mnogo veći broj radnika. Pozivaju se godišta 1915. do 1921, pri tome nisu oslobođeni od poziva ni državni činovnici, kao ni samoupravni činovnici. Na odgovarajuća pitanja: koliko će biti potrebno radnih obveznika, za kakav će rad biti upotrebljavani i gde će se oni upotrebiti — ni do danas nije došao ni odgovor ni objašnjenje.“¹⁷⁸

¹⁷⁷ ACK SKJ, P-II/98.

¹⁷⁸ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano. — U vezi s ovim Nedić je Baderu napisao i sledeće: „Ovo je kod celog stanovništva izazvalo takvu paniku i pometnju da komunističko-engleska propaganda nikada nije imala bolju priliku da ih iskoristi za svoje ciljeve. U slučaju da se ovako nastavi sa privođenjem obveznika za radnu službu, javna bezbednost će od toga samo još više imati da trpi i izgubiće se i poslednji ostatak autoriteta srpske vlade, koji je imala kod svog činovništva i svojih saradnika, bez da time bitno koristi nemačkim interesima i potrebama.“

Kako je postupano pri mobilizaciji radne snage u Srbiji, vidi se i iz pisma koje je T. Dinić, ministar unutrašnjih poslova, uputio okružnim načelnicima 5. maja 1943. U jednom delu toga pisma stajalo je: „Pitanje primene Uredbe o obaveznom radu i ograničenju slobode, pozivanje i upućivanje obveznika obavezne službe rada na radove u mesta i ustanove po traženju nadležnih nemačkih vlasti, jeste jedno vrlo važno i ozbiljno pitanje. Međutim, ovome pitanju nije poklonjena ona potrebna pažnja koju ovaj posao zaslužuje. Naročito je zapaženo, pa su to prigovorile i nemačke vlasti, da su na obavezan rad upućivani isključivo siromašni građani koji su na ove radove odlazili bez odela i skoro bosi i sa uverenjem da idu po kazni i da ih nije nepravda, jer gazde i njihovi sinovi ostaju kod kuća. Bilo je dostava da su pogde bili

Razume se, da Nedićeva sentimentalna izlaganja, i ovom prilikom kao i ranije, nisu imala nikakvog efekta kod vojnoupravnog komandanta Srbije. Dok su Nedić i njegovi savetnici bili gotovo svakodnevno u pre-pisci sa nemačkim okupacionim vlastima, u isto vreme njegovi „organi reda“, jurili su po svim okruzima da bi za Nemce pribavili što više radne snage, pa su hvatali sve one koji su bežali i krili se, sprovodili ih u koncentracioni logor ili ponovo vraćali na prinudan rad. Tako je bilo sve dok je Nedić bio predsednik srpske kvislinške vlade, odnosno dok su Nemci bili okupatori u Srbiji.

pozivani i imućniji građani na rad, ali su obično došli na sreska zborišta te su se zadržali po nekoliko dana pa zatim pušteni da bi na njihova mesta na rad bili upućeni samo siromašni građani. Bila je zavedena i praksa plaćanja zamene od strane imućnijih u novcu i hrani siromašnijim građanima itd. A sve to upućuje na zaključak da je u ovom pitanju bilo nepravde i korupcije, koja je izazivala opravdano nezadovoljstvo; da su oni koji su upućivani na rad osećali da su na rad upućeni po kazni. Posledica svega toga bila je bežanje sa rada i odmetanje dosta njih u šume" (AVII, Nća, br. 2/6-34, k. 59).

STAV KVISLINŠKIH VLASTI U SRBIJI PREMA PROSVETI I KULTURI

Rat i okupacija imali su reperkusije na sve tokove društvenog života pa, razume se, i na prosvetu i kulturu. Okupator je već od prvih dana uz pomoć kvislinških vlasti ulagao maksimalne napore da u ovim institucijama obezbedi svoj isključivi uticaj. Okupacioni *Službeni list* doneo je 22. maja 1941. mnoge uredbe i naredbe u nameri da duhovni život u Srbiji potčini potrebama i politici nacističke Nemačke. Pomenu-tog datuma je objavljena Uredba o štampi na okupiranoj srpskoj teritoriji; zatim, Uredba o vođenju pozorišta, Uredba o radu bioskopa i iznajmljivanju filmova i Uredba o kabareima i varijeteima.¹⁷⁹ Štampa, pozorišta, uključujući operu i balet, bioskopi, kabarei i varijetei, mogli su obavljati svoju dužnost samo s dozvolom komandanta Srbije, odnosno njegovih nadležnih službi.

Školstvo je, takođe, odmah po okupaciji Srbije stavljeno pod kontrolu nemačkih okupacionih vlasti. Već 25. maja vojnoupravni komandant Srbije, naredio je Milanu Aćimoviću da se rad u školama može nastaviti pod uslovom da nastava bude „prožeta idealima Velikog Nemačkog Rajha”. U protivnom, naglašavao je Ferster, rad svih škola biće zabranjen.¹⁸⁰ Banska uprava Moravske banovine, na primer, izvestila je 28. maja 1941. komesara za prosvetu, Ristu Jojića, da je rad u gimnazijama i drugim školama nastavljen „svuda gde su prilike dozvoljavale”.¹⁸¹ Međutim, zbog straha od okupacije i svega onoga što ona donosi, mnogi roditelji su bili u nedoumici da li da decu daju u škole

¹⁷⁹ *Verordnungsblatt*, br. 5, 22. V 1941. — Naredba o zabrani slušanja stranih radio-stanica objavljena je u *Novom vremenu* 1. VI 1941. Ovom naredbom, pored nemačkih, bilo je dozvoljeno slušati još radio-stanice: Beograd, Zemun, Prag, Brno i Moravska Ostrava, „Dunav”, „Višnja”, Luksemburg, „Fritzland”, Varšava, Krakov i Pariz.

¹⁸⁰ AVII, Nća, Ia-1-23.

¹⁸¹ AVII, Nća, br. 19-1-32. — Kasnije, 27. IV 1942, kada su se prilike u školstvu koliko-toliko stabilizovale, ministarstvo prosvete Nedićeve vlade propisalo je izvesne uslove za otvaranje osnovnih škola: „1) Da mesto u kome se želi otvoriti narodna škola ima najmanje 30 dece obavezne da pohađaju školu i da u poluprečniku od 4 km nema škola (čl. 17. Zakona o narodnim školama); 2) da je školska opština osigurala zgradu koja odgovara potrebnim higijenskim i pedagoškim uslovima (čl. 27. Zakona o narodnim školama); 3) da je za školu nabavljen potreban školski nameštaj; 4) da je osiguran stan za upravitelja i nastavnika” (AS, m. str. 18-1/42).

pod okupatorskom vlašću. Stoga je ceo period od kraja aprila do početka jula bio u znaku neredovne nastave gotovo u svim srednjim i osnovnim školama. Na teritoriji uže Srbije postojale su neposredno posle okupacije 84 niže i više gimnazije, 8 trgovačkih akademija, 4 srednje tehničke škole, 2 ženske stručne učiteljske škole, više poljoprivrednih i večernjih stručnih škola, kao i 2.250 osnovnih (narodnih škola).¹⁸² Nije se moglo utvrditi koliko je učenika bilo upisano u svim srednjim školama neposredno posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije da bi se o tome sačinila jedna šira analiza. Jedino se zna iz saopštenja *Novog vremena* da su u Beogradu, početkom juna 1941, u 35 državnih i 5 privatnih narodnih škola, u 553 odeljenja, bila upisana 20.152 đaka i da mnogi iz „neobjašnjivih razloga“ nisu pohađali nastavu.¹⁸³

Iz sledećih tabela može se videti da je samo u 14 srednjih škola sa teritorije Srbije u junu 1941. pohađalo nastavu 12.708 đaka.¹⁸⁴

¹⁸² AS, br. 281, Izveštaj Ministarstva prosvete Nedićeve vlade, 20. X 1941.

¹⁸³ *Novo vreme*, 8, 9. i 10. VI 1941.

¹⁸⁴ Podatke za srednje škole navedene u tabeli zabeležio sam iz upisnica za školsku 1940/41. godinu, koje se čuvaju u arhivi pomenutih škola.

TABELA 1.

Pregled učenika po nacionalnom i socijalnom sastavu školske 1940/41. god. u beogradskim srednjim školama (niži razredi)

Naziv srednje škole	JS Broj upisar učenika	Nacionalni sastav učenika					Zanimanje roditelja												
		Srbi, Ma- kedonci i Crnogorci	Hrvati i Slovenci	Muslimani, Arbanasi i Turci	Jevreji	Radnici	Činovnici	Lekari	Inženjeri	Profesori	Učitelji	Oficiri, podoficiri i žandarmi	Penzioneri i Trgovci i industri- janci	Zemljorad- nici	Domaćice	Zanatlije	Sveštenici	Ostali	
I ženska gimnazija — Beograd	1003	893	90	—	20	60	393	30	25	20	21	30	60	140	20	6	130	13	35
II ženska gimnazija — Beograd	829	739	70	3	17	100	290	38	30	18	25	50	35	73	45	25	50	10	40
I muška gimnazija — Beograd	678	576	55	2	45	32	240	10	17	27	8	30	28	105	32	11	70	13	55
II muška gimnazija — Beograd	501	396	60	3	42	54	222	4	14	9	2	11	12	80	17	6	40	—	30
III muška gimnazija — Beograd	683	41	20	3	18	25	280	35	30	12	10	50	52	112	6	7	50	8	6
IV muška gimnazija — Beograd	542	481	54	2	5	40	200	15	13	18	12	53	18	70	27	6	55	6	9
S v e g a	4236	3126	349	13	147	311	1625	132	129	104	78	224	205	580	147	61	395	50	175

TABELA 2.

Pregled učenika po nacionalnom i socijalnom sastavu u beogradskim srednjim školama (viši razredi) 1940/41. škol. god.

Naziv srednje škole	Broj upisan učenika	Nacionalni sastav učenika					Zanimanje roditelja												
		Srbi, Ma- kedonci i Crnogorci	Hrvati i Slovenci	Muslimani, Arbanasi i Turci	Jevreji	Radnici	Činovnici	Lekari	Inženjeri	Profesori	Učitelji	Oficiri, podoficiri i žandarmi	Penzioneri	Trgovci i industrijal.	Zemljorad- nici	Domaćice	Zanatlije	Sveštenici	Ostali
I ženska gimnazija — Beograd	372	339	23	—	10	20	179	13	10	9	8	12	23	50	10	3	14	6	15
II ženska gimnazija — Beograd	755	683	55	2	15	100	288	30	21	14	17	50	26	65	19	14	63	8	40
I muška gimnazija — Beograd	350	299	25	1	25	14	118	5	10	13	5	25	14	50	12	4	50	5	25
II muška gimnazija — Beograd	153	110	18	1	24	12	46	1	6	4	1	11	5	25	8	2	20	—	12
I trgovačka akademija — Beograd	769	673	61	—	35	41	279	6	20	10	11	38	38	150	35	10	88	4	39
Ženska uči- teljska škola — Beograd	404	277	120	—	7	27	124	10	17	12	30	22	23	46	20	6	60	3	10
Muška uči- teljska škola — Beograd	431	369	50	2	10	11	132	8	10	13	35	27	25	54	22	7	70	2	15
III muška gimnazija — Beograd	516	444	60	—	12	25	190	27	25	12	22	60	45	47	12	5	37	5	4
IV muška gimnazija — Beograd	326	279	42	—	5	11	145	7	5	15	15	35	12	40	11	2	25	3	—
S v e g a	4076	3473	454	6	143	261	1501	107	114	102	144	280	211	527	149	53	427	36	160

TABELA 3.

Pregled učenika po nacionalnom i socijalnom sastavu u pojedinim srednjim školama u unutrašnjosti Srbije (niži razredi)

	A	Nacionalni sastav učenika					Zanimanje roditelja												
Naziv srednje škole	Broj upisan učenika	Srbi, Ma- kedonci i Crnogorci	Hrvati i Slovenci	Muslimani, Arbanasi i Turci	Jevreji	Radnici	Činovnici	Lekari	Inženjeri	Profesori	Učitelji	Oficiri, podoficiri i žandarmi	Penzioneri	Trgovci i industrijal.	Zn- t- ci	Domaćice	Zanatlije	Sveštenoi	Ostali
I muška gimnazija — Kragujevac	666	638	23	1	4	138	156	8	1	12	30	30	30	40	130	12	50	9	20
II muška gimnazija — Kragujevac	556	533	18	2	3	110	128	6	2	8	22	27	22	32	110	8	50	6	25
Muška gimna- zija — Šabac	869	851	15	1	2	45	189	11	3	9	50	30	30	85	280	3	65	15	54
Gimnazija u Prištini	636	611	12	7	6	21	134	6	3	5	30	51	50	63	144	23	63	9	34
Gimnazija u Kosovskoj Mitrovici	396	343	20	28	5	22	130	2	4	—	20	19	23	47	61	3	41	6	18
S v e g a	3123	2976	88	39	20	336	737	33	13	34	152	157	155	267	725	49	269	45	151

TABELA 4.

Pregled učenika po nacionalnom i socijalnom sastavu u pojedinim srednjim školama u unutrašnjosti Srbije (viši razredi) 1940/41. škol. god.

		Nacionalni sastav učenika					Zanimanje roditelja											
Naziv srednje škole	Broj upisan učenika	Srbi, Ma- kedonci i Crnogorci	Hrvati i Slovenci	Muslimani, Arbanasi i Turci	Jevreji	Radnici	činovnici	Lekari	Inženjeri	Profesori	Učitelji, Oficiri, podoficiri i žandarmi	Penzioneri	Trgovci i industrijal.	Zemljorad.	Domaćice	Zanatlije	Sveštenici	Ostali
I muška gimnazija — Kragujevac	333	318	12	1	2	80	100	4	1	6	14	13	15	33	6	31	5	10
II muška gimnazija — Kragujevac	333	318	12	1	2	66	68	4	2	4	15	14	16	70	7	30	4	15
Muška gimna- zija — Sabac	342	332	9		1	10	70	7	1	6	13	18	5	23	2	30	8	19
Gimnazija u Prištini	265	257	4	2	2	9	60	2	2	2	10	20	34	20	13	30	3	10
S v e g a	1273	1225	37	4	7	165	298	17	6	18	52	65	70	283	28	121	20	54

Analiza srednjoškolske omladine veoma je značajna zbog toga što je veliki broj srednjoškolaca iz svih slojeva društva aktivno učestvovao u oružanom ustanku 1941. godine. Nema preciznih podataka u sačuvanim dokumentima srednjih škola koliko je od navedenog broja đaka bilo Srba, Crnogoraca, Makedonaca, Hrvata, Slovenaca i drugih narodnosti, jer je u upisnicama za školsku 1940/41. god., iz kojih smo uzeli ove podatke, za svakog učenika naznačena samo njegova veroispovest: „pravoslavni“, „katolik“, „musliman“ itd. Gotovo je sigurno da su u pravoslavne ubrajani: Srbi, Makedonci i Crnogorci; u katolike: Hrvati i Slovenci; a u muslimane — Albanci, Turci i Muslimani poreklom iz Bosne i Sandžaka. Iz navedenih tabela može se videti da su učenici srednjih škola bili uglavnom deca iz imućnijih porodica: činovnika, oficira, trgovaca i industrijalaca, bogatih zanatlija i drugih slojeva društva. Međutim, iz tih tabela se može zaključiti da je mali broj radnika imao mogućnosti da školuje svoju decu. O tome govori i podatak da je u 6 beogradskih srednjih škola (niži razredi), bilo upisano 4.236 učenika a samo 311 su bili deca radnika. U 9 beogradskih srednjih škola (viši razredi) bilo je upisano 4.076 učenika, od kojih 261 dete radnika, činovnika — 1.501, oficira — 280, trgovaca i industrijalaca — 527, zanatlija — 426 itd.

U unutrašnjosti Srbije, u 5 anektiranih srednjih škola (niži razredi) i u 4 srednje škole (viši razredi) bilo je upisano 4.396 učenika, a svega 501 dete radnika. Najveći procenat radničke dece pohađao je školu u Kragujevcu. U dve gimnazije bilo je upisano 1.886 đaka, od kojih su 394 bila radnička deca ili 21% i deca činovnika 452 ili 24%. Što je nešto veći procenat radničke dece pohađao školu u Kragujevcu, rezultat je velikog broja radnika u Vojnotehničkom zavodu; znatan deo su bili kvalifikovani radnici i, stoga, nešto bolje situirani, te su mogli lakše školovati decu, ali uglavnom u nižim razredima gimnazije.

Takođe je veoma mali broj seoske omladine (u odnosu na broj stanovništva) pohađao srednje škole. Izuzetak je gimnazija u Šapcu, u kojoj su više od jedne trećine srednjoškolaca bila seoska deca čiji su roditelji, po svemu sudeći, bili dobroig imovnog stanja.

Indikativan je podatak sa Kosova, gde su u dve gimnazije (Priština i Kosovska Mitrovica) 1940/41. škol. godine bila upisana 1.032 đaka, od toga svega 37 Albanaca, iako su oni predstavljali više od 80% stanovništva ove pokrajine. Uostalom, to je posledica politike vladajućih krugova Kraljevine Jugoslavije prema ovoj pokrajini, odnosno narodnosti, jer Albanci i nisu imali škola na svom maternjem jeziku, a malo ih je bilo takvog imovnog stanja da bi mogli plaćati školarinu, te su njihova deca, u najboljem slučaju, pohađala osnovnu školu, i to na srpskom jeziku.

Uglavnom, iz tabela, 1, 2, 3. i 4. vidi se da je niže razrede srednjih škola pohađao veći broj učenika, dok se u višim razredima taj broj naglo smanjivao. Dalje školovanje, po svemu sudeći, nastavljala su u najvećem broju deca bogatijih roditelja.

Nedićeve prosvetne vlasti uporno su nastojale da se u školama redovno održava nastava. Gotovo sve osnovne škole i većina gimnazija radile su od jeseni 1941. godine. Prosvetne vlasti insistirale su da deca u školama dobijaju vaspitanje u fašističkom duhu. To nastojanje išlo je tako daleko da su, na primer, u leto 1942. maturanti u gimnazijama na ispitu dobili da obrade temu: „Obnova i njen poredak u Evropi“. Ko nije izradio zadatak u duhu Nedićeve obnove, bio je oboren na godinu dana.¹⁸⁵ Uprkos tome što je Nedićeva vlada insistirala da škole rade po svaku cenu, školsku godinu 1941/42. nije bilo lako početi. Prema nekim podacima na dan 18. septembra 1941. u nemačkim zarobljeničkim logorima nalazilo se preko 1.000 prosvetnih radnika sa teritorije Srbije, mada je do tada jedan manji broj (pretežno bolesnih i iznemoglih) otpušten kući na traženje Nedićeve vlade.¹⁸⁸

Jedan broj prosvetnih radnika nalazio se u partizanskim odredima, a bilo ih je i u kvislinškim vojnim formacijama. Mnogi nisu hteli ni da služe pod okupacijom, već su napuštali mesto boravka, krili se od policije i bavili se drugim zanimanjima kako bi obezbedili životnu egzistenciju sebi i porodici. Uprava policije u Nišu, u svom izveštaju od 24. septembra 1941, koji je uputila Banskoj upravi, pisala je u vezi s tim: „Ukupno je odsutno 42 profesora, nastavnika i učitelja od kojih je izvestan broj u zarobljeništvu.“¹⁸⁷ Poseban problem bili su izbeglice prosvetni radnici i izbeglice deca, koji su neprekidno pristizali u Srbiju. Trebalo ih je smestiti, zbrinuti, učitelje i nastavnike rasporediti, decu upisati u škole itd.

Za vreme kratkotrajnog aprilskog rata mnoge školske zgrade bile su porušene ili delimično oštećene; u znatnom broju bile su smeštene nemačke i bugarske okupacione vlasti, te se nastava izvodila u privatnim zgradama, koje su obezbeđivale opštinske uprave.¹⁸⁸ Pored toga, u

¹⁸⁵ AS, br. 20-260/42, Izveštaj Ministarstva prosvete od avgusta 1942.

¹⁸⁶ AS, br. 20-229/42, Izveštaj Ministarstva prosvete od avgusta 1942. — Gotovo cele 1941. godine, pa i kasnije, Minis, prosvete stalno je tražilo iz srezova i okruga spiskove zarobljenih prosvetnih radnika, na osnovu kojih je traženo od okupatorskih vlasti da se ovi puste iz zarobljenišтва i nastave u zemlji rad. Do 13. VIII 1941. — VI beogradska gimnazija imala je 6 profesora i jednog sulžitelja. U zarobljeništvu, 24. IV 1942. samo iz sreza pocerskog bilo je 15 učitelja u zarobljeništvu (AS, br. 13-70/42); 16. IX 1942. iz jaderskog sreza bilo je u zarobljeništvu 11 učitelja (AS, br. 32-28/42). Početkom marta 1943. iz zarobljenišтва se vratilo u Srbiju 16 nastavnika srednjih škola (AS, br. 6-174/43).

¹⁸⁷ AVII, br. 3/1, k. 28.

¹⁸⁸ AS, br. 18-1/42, 5. V 1942, Izveštaj Odeljenja za narodne škole. — Uprava policije u Nišu u svom izveštaju od 24. IX 1941. Banskoj upravi pisala je pored ostalog: „Nastava u školama otpočela je. Nemačke vojne vlasti zauzele su i još danas drže prostorije u kojima su bile smeštene 3 osnovne škole“ (AVII, Nća, br. 3/1-1, k. 28).

Uprava mešovite građevinske škole u Šapcu izveštava 14. XI 1941: „Prostorije škole bile su zauzete od strane nemačkih vojnih vlasti, ali je škola bila smeštena u privatnoj zgradi“ (AS, br. 63-129/41). — Sresko načelstvo iz Jagodine uputilo je 24. XI 1941. Min. prosvete akt sledeće sadržine: „Učiteljska škola i gimnazije u Jagodini rade, ali sa izvesnim smetnjama. Nastava se izvodi naizmenično ili s vremena na vreme. Razlog ovome je zauzeće zgrade ovih prosvetnih ustanova za potrebe vojske“ (AVII, br. 12/1—3, k. 2).

mnogim školama nameštaj, učila, biblioteke i drugo bili su uništeni. Oskudica ogrevnog materijala i nedostatak udžbenika još su više otežavali rešenje ovog pitanja.

Pored svih navedenih teškoća broj osnovnih škola i odeljenja se povećao, kao i broj đaka. Tako je 1. septembra 1941. bilo na području vojnog zapovednika Srbije 2.112 škola sa 6.236 odeljenja, koje je pohađalo 365.583 đaka (204.461 muških i 161.122 ženskih). U isto vreme, u 62 „državne“ gimnazije, sa 1.175 razrednih odeljenja, bilo je 50.319 đaka; u 11 „samoupravnih“ gimnazija, sa 74 razredna odeljenja, bilo je 3.064 đaka.¹⁸⁹

Cim su počele da rade škole u okupiranoj Srbiji, kvislinške vlasti su favorizovale nemački jezik u svakom pogledu. Već 12. juna 1941. pri Komesarijatu za prosvetu bilo je obrazovano posebno odeljenje za nemačku nastavu, a za načelnika ovog odeljenja postavljen je Fridrih šnajder, dotadašnji nastavnik Nemačke učiteljske škole u Novom Vrbasu.¹⁹⁰ Dvadesetog avgusta 1941, Savet komesara Milana Aćimovića doneo je odluku da nastavnici srednjih, učiteljskih i građanskih škola, čija je glavna ili sporedna struka bio nemački jezik, ili oni koji su sa uspehom završili ferijalni tečaj za nastavnike nemačkog jezika (održan u julu i avgustu 1941) dobiju posebne privilegije, a to su: da neće biti mobilisani za prinudne radove na bilo kojim objektima u Srbiji, niti će biti premeštani bez odobrenja nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji itd.¹⁹¹

Pod stalnom prismotrom policije bilo je nastavno osoblje srpske nacionalnosti, naročito oni nastavnici za koje se pretpostavljalo da pomažu, sarađuju ili simpatišu narodnooslobodilački pokret. Kvislinške vlasti, kako iz perioda Saveta komesara, tako i za vreme Nedićeve vlade, stalno su naglašavale da treba „očistiti nastavničke redove od nacionalno neispravnih elemenata“. I ne samo to, imperativno su nalagale da svi prosvetni radnici sami u svojim sredinama pronalaze komuniste i da ih prijavljuju nadležnim organima. U vezi s tim je i raspis komesara za prosvetu od 16. jula 1941, upućen svim upravama škole: „Od gospodina komesara Ministarstva za unutrašnje poslove obavešten sam da su nastavnici srednjih i narodnih škola potpuno pasivni prema akciji koju upravne vlasti vode protiv rada destruktivnih elemenata. Svima službenicima Ministarstva prosvete na tom području, ma u kom svojstvu oni bili, saopštite na potpis da su dužni da sreske načelnike, kao prve

¹⁸⁸ *Prosvetni glasnik*, br. 11—12, XI—XII—1943. — Iz ovog dokumenta vidi se da je krajem 1943. broj škola povećan za 42, broj odeljenja za 575, a broj đaka za 25.132.

^{1,0} AS, m. pr. br. 62—25/41, rešenje komesara za prosvetu.

¹⁸¹ *Prosvetni glasnik*, br. 11—12, XI—XII/1943.

pretpostavljene centralne vlasti, pomažu u ovim poslovima opšteg značaja i koristi za narodno dobro."¹⁹²

Otpuštanja iz službe profesora, nastavnika, učitelja, službenika iz prosvetnih ustanova, kao i pomoćnog osoblja, bilo je svakodnevno. Na njih je primenjivana najdrastičnija uredba o otpuštanju iz službe „nacionalno nepouzdanih“. S tim u vezi je i raspis Ministarstva prosvete od 26. novembra 1941, upućen svim banskim upravama i direktorima škola. U jednom delu ovog dokumenta stoji pored ostalog: „U smislu čl. 1. Uredbe o uklanjanju nacionalno nepouzdanih službenika iz javne službe, ne mogu ostati u službi niti se koristiti stečenim pravima: 1) svi oni službenici koji pripadaju internacionalnim organizacijama — komunisti i masoni, kao i oni koji ispunjavaju svoje simpatije za njih, saraduju sa njima ili ih pomažu; 2) svi oni službenici koji rasprostiru lažne vesti ili uopšte rečju ili delom unose zabunu i remete normalan razvoj nacionalnog osećanja naroda... 5) svi oni koji su svojim delima doprineli da zemlju i narod gurnu u nesrećni ubilački rat s Nemačkim Rajhom."¹⁹³ Ministarstvo prosvete je takođe 1. februara 1942. donelo novu uredbu, prema kojoj na teritoriji kraljevačkog, užičkog, čačanskog, valjevskog i šabačkog okruga, dakle, na teritoriji koja je 1941. godine bila velika partizanska slobodna teritorija, u službi mogu ostati jedino oni „službenici koji su se za vreme komunističke akcije istakli u borbi protiv komunista“. Za sve ostale prosvetne radnike odlučeno je da se premeste, a „nacionalno nepouzdanici“ da se otpuste iz službe, a „organima Specijalne policije predložiti da ih gone".¹⁹⁴

Nema preciznih podataka koliko je bilo otpuštenih prosvetnih radnika u toku drugog svetskog rata zbog toga što su bili aktivni saradnici NOP-a ili njegovi simpatizeri ili što se nisu solidarizali sa nemačkom okupacijom i što nisu podržavali vladu Saveta komesara i Nedićevu „vladu narodnog spasa“. Ali je evidentno, da su prosvetni radnici-antifašisti napuštali svoja radna mesta, stupali u partizanske odrede, sklanjali se u izbegličke zbegove da ne bi bili stalno na udaru Specijalne policije i drugih okupacionih i kvislinških organa. Tako se iz jednog spiska Ministarstva prosvete Nedićeve vlade od 1. maja 1942. vidi da je samo od februara do maja „nestalo“ 165 učitelja i da se pretpostavlja da su u ilegalstvu, u partizanskim redovima, pohapšeni ili da

¹⁹² U daljem tekstu ovog akta rečeno je i ovo: „Ko se ovom pozivu ne bude odazvao, biće smesta uklonjen sa dužnosti i iz državne službe uopšte. Pored toga na njega će se primeniti stroge kazne kao na sabotera. Starešinama prosvetnih nadležnosti, skreće se pažnja da su oni lično odgovorni za rad područnih službenika. Svako ogrešenje pojedinca, starešine su dužne odmah da najhitnije dostave upravnim vlastima i da o tome izveste Min. prosvete“ (AVII, Nča, reg. br. 1/3, f. 3, k. 165).

¹⁹³ AS, M. prosvete br. 53—127/41.

¹⁹⁴ AS, br. 3—161, 2. II 1942, Uredba Ministarstva prosvete.

su napustili teritoriju Srbije.¹⁹⁵ Tanasije Dinić, koji je 1941. i 1942. godine bio izvanredni komesar za personalne poslove u Nedićevoj vladi, tvrdi da je u tom periodu otpušteno ukupno oko 10.000 službenika „kao nacionalno nepouzdanih“, ne navodeći koliko je među njima bilo prosvetnih radnika.¹⁹⁶ Iz jednog pregleda „stanja osoblja u resoru Ministarstva prosvete na dan 1. VI/41, sa podacima o docnijim promenama“, sastavljenog na traženje izvanrednog komesara za personalne poslove br. 180, od 11. IV 1942, vidi se da je od ukupnog broja (14.339), koliko je bilo službenika u Ministarstvu prosvete, beogradskim višim i visokim školama, bibliotekama, muzejima i drugim srodnim ustanovama, zatim srednjim i osnovnim školama na teritoriji Srbije, otpušteno iz službe 3.958, shodno Uredbi o uklanjanju nacionalno nepouzdanih. Iz istog dokumenta vidi se da ih je najviše otpušteno: iz Ministarstva prosvete (154), Državne štamparije (221), sa Beogradskog univerziteta (203), iz škola iz područja odeljenja za srednje škole (852), iz škola iz područja odeljenja za narodne (osnovne) škole 2.435.¹⁹⁷

Kao što vidimo, prosvetni i kulturni radnici su masovno otpušteni iz službe. Mnogi su shodno postojećim uredbama i naredbama kvislinških vlasti hapšeni, slati u koncentracione logore ili streljani. Taj broj se, vidi se, naglo povećava. Na primer, iz jednog akta Ministarstva prosvete od 18. septembra 1942. saznaje se da je do ovog datuma po raznim odlukama udaljeno iz službe samo iz srednjih i osnovnih škola 2.615 prosvetnih radnika. A tada je, na osnovu naređenja izvanrednog komesara za personalne poslove, br. 1923 od 11. IX/42, pomenuto Ministarstvo bilo dužno da otpusti još 257 „nacionalno nepouzdanih“ učitelja, nastavnika i profesora svih škola. Ako se uzme u obzir da je tada u osnovnim (narodnim) školama bilo ukupno 6.830 prosvetnih radnika, proizlazi da je do tada svaki četvrti otpušten iz službe jer se nije slagao sa stavom Nedića i njegove vlade „o obnovi nove Srbije u okviru Velikog Nemačkog Rajha“.¹⁹⁸

Pošto mnoge mere Ministarstva prosvete i ostalih organa Nedićeve vlade tokom 1941. i 1942. godine nisu doprinele da se „saniraju“ prilike u kulturno-prosvetnoj struci u pogledu nacionalne „pouzdanosti“, tokom 1943. okupacione i kvislinške vlasti preduzimaju nove sankcije. Jedna od mnogih administrativnih mera bila je, na primer, naredba da svaki prosvetni radnik da izjavu kojom se obavezuje da će biti veran ciljevima i politici koju sprovodi Nedićeva vlada u okupiranoj

¹⁹⁵ AS, M. pr. br. 18—72/42. — Ministarstvo prosvete u vezi s ovim uputilo je pismo načelniku Opšteg odeljenja: „Primetio sam da izvesni nastavnici, kada po potrebi službe bivaju premešteni ili dodeljivani na rad iz jednog mesta u drugo, pokušavaju da pomoću odsustva i traženjem bolovanja putem lekarskih uverenja ili komisijskih pregleda, izbegnu odlazanje na novu dužnost. Saopštite svima nastavnicima na potpis da ovakvim svojim postupcima izlažu sebe opasnosti da se na njih primeni tač. 2. čl. 1. Uredbe o uklanjanju nepouzdanih službenika iz državne službe, koja odredba povlači ne samo gubitak službe već i svih stečenih prava“ (AS, M. pr. br. 14—46/42).

¹⁹⁶ AS, cit. saslušanje T. Dinića, neregistrovano.

¹⁹⁷ AS, M. pr. 16—52/42.

¹⁹⁸ AS, M. pr. br. 41—57/42.

Srbiji. Zbog interesantne sadržine teksta ove izjave koja je davana na potpis tokom februara 1942, citiraćemo je u celini: „Ja (*ime i prezime*), prožet najiskrenijim pobudama za što skorije ozdravljenje i obnovu Srbije, a ubeđen da će se tome cilju najviše doprineti svesnom i predanom službom kao i izdržanjem reda, mira i poretka u zemlji, ovim — *izjavljujem*: da ću interesima službe uvek predan biti i sve dodeljene mi zadatke od strane pretpostavljenog mi starešine najsavesnije izvršavati; da ću svaku akciju, sprovedenu delom ili reči, koja ide za tim da se unosi zabuna i poremeti red i mir u zemlji suzbijati i protiv svih nosilaca rušilačke akcije najodlučnije se boriti, ma ko oni bili i ma iz kojih pobuda oni to činili; da ću svaki rad i tendencije komunističke onemogućavati, a negovati i u narod širiti samo srpska nacionalna osećanja i rad za što skorije ozdravljenje i obnovu Srbije u duhu intencija, odluka i naređenja Vlade narodnog spasa.”¹⁹⁹

Kada prosvetne vlasti i Specijalna policija tokom 1943. i 1944. nisu imale nikakvih „dokaza” da bi mnoge prosvetne radnike mogle goniti kao političke krivce, a sumnjale su u njih, doneta su rešenja o njihovom prinudnom penzionisanju, iako za to nisu ispunjavali uslove prema tadašnjim propisima. Samo na jednom spisku Ministarstva prosvete od 18. avgusta 1943. bila su 82 prosvetna radnika, za koje je pečeno da ih „po sili zakona hitno treba penzionisati”.²⁰⁰ U jednom drugom kvislinškom dokumentu od 24. februara 1944. pisalo je da je za 54 prosvetna radnika doneto rešenje za penzionisanje na osnovu insistiranja Specijalne policije u Beogradu.²⁰¹

Celokupnu prosvetnu i kulturnu politiku u Srbiji kreiralo je Ministarstvo prosvete Nedićeve vlade. Razume se, na osnovu uputstava koja je on dobijao od nemačkih okupacionih vlasti. Na čelu ovog ministarstva nalazio se Velibor Jonić, jedan od najbližih Nedićevih saradnika, inače član Ljotićevog „Zbora”, ogorčeni protivnik komunizma. On je imao svoga pomoćnika; zatim odeljenje za osnovno obrazovanje, odeljenje za srednje škole, odeljenje za visoke škole, kancelarije za verska pitanja, odeljenja za nastavu na nemačkom jeziku, a pored toga bio je obrazovan nemački naučni institut. Savetodavni organ Ministarstva prosvete bio je Glavni prosvetni savet, čije su kompetencije uglavnom bile u pregledanju i odabiranju udžbenika.²⁰² Kada je reč o udžbenicima

¹⁹⁹ AS, Nća, br. reg. 1/1, f. 9, k. 165. — Nedićeva vlada nije imala obzira ni prema ženama za koje se smatralo da su „nacionalno nepouzđane”. Samo 29. juna 1941. Komesarijat za prosvetu doneo je rešenje za 30 žena da im se smanji plata; za 4 da se prinudno penzionišu, a za 6 da se otpuste iz službe (AS, M. pr. 35—137/41).

²⁰⁰ AS, M. prosvete, br. 20—120/43.

²⁰¹ AS, M. prosvete br. 4075/44.

²⁰² *Novo vreme*, 22. V 1942. — Glavni prosvetni savet je reorganizovan sredinom maja. *Novo vreme* je 22. V 1942. u vezi s tim pisalo: „Novi Glavni prosvetni savet biće nekoliko puta veći od negdašnjeg. U njega su ranije mahom ulazili profesori univerziteta i po koji prosvetni stručnjak van njegovih redova. U Veliko veće novog Glavnog prosvetnog saveta, između ostalog, ulaze i predstavnici Industrijske, Trgovačke, Zanatske, Lekarske komore, saveza trgovačkih udruženja, Saveza zanatlija, Srpske zajednice rada, Glavnog združnog saveza, Glavnog saveza srpskih zem. zadruga” itd.

svih škola, treba naglasiti da su iz upotrebe bili izbačeni svi predratni i odobreni novi udžbenici. Na tome je insistirao lično general Dankelman, vojnoupravni komandant Srbije. U vezi s tim, Ministarstvo prosvete uputilo mu je pismo 14. oktobra 1941, u kome je, pored ostalog, rečeno: „Načela pri pregledu udžbenika, uopšte, bila su ova: da se uklone potpuno iz upotrebe svi oni udžbenici koji sadrže ma šta što bi moglo da poremeti dobar odnos srpskog naroda i nemačkog naroda, odnosno što bi moglo da škodi ma u čemu ugledu nemačkog naroda. Isto tako da se postupi i sa svim onim udžbenicima koji bi svojim duhom i sastavom mogli pojačati liberalističke i marksističke tendencije. Zamena udžbenika novim treba da je takva da u punoj meri zadovolji zahteve novog vremena i novog poretka.”²⁰³

Osmog oktobra 1943. doneta je uredba o zabrani svih knjiga „koje mogu neposredno uticati na nacionalno i moralno vaspitanje srpske omladine i naroda”. Na osnovu ove uredbe Ministarstvo prosvete je bilo dužno da Ministarskom savetu predloži knjige koje treba zabraniti, a ovaj je donosio rešenje i slao ga Ministarstvu unutrašnjih poslova na izvršenje.²⁰⁴ Posle kraćeg vremena, po naređenju nemačkih okupacionih vlasti (30. oktobra), Nedićeva vlada je donela Uredbu o osnivanju fonda za izdavanje udžbenika.²⁰⁵

Iz svega izloženog može se zaključiti da je Ministarstvo prosvete bilo dužno da obezbedi takve udžbenike i takvu nastavu u školama, koji će veličati fašističku Nemačku i kvislinšku Nedićevu vladu. U svim osnovnim i srednjim školama masovno su održavana antikomunistička predavanja. U tom pogledu bila je angažovana i Srpska pravoslavna crkva, odnosno njeni najreakcionarniji krugovi. U vezi s tim, Velibor Jonić je na jednom predavanju na Kolarčevom narodnom univerzitetu, 16. januara 1943, izjavio: „Kako ceo ovaj duhovni preporod nije moguć bez vere i boga, to je i moralnom obrazovanju omladine posvećena osobita pažnja. Naređeno je obrazovanje crkvenih horova i obavezno posećivanje službe božje. U cilju praktikovanja hrišćanskih vrlina ustanovljene su školske kuhinje za siromašne učenike, organizovano odašiljanje paketa zarobljenicima itd.”²⁰⁶

Devetog februara 1943. Nedićeva vlada je donela Uredbu o uređenju Ministarstva prosvete i vera. Na osnovu ove uredbe, u nadležnost Ministarstva prosvete i vera spadali su sledeći poslovi: 1. vođenje državne prosvetne politike, izrada i sprovođenje državnog prosvetnog plana; 2. organizovanje državnih prosvetnih vlasti i ustanova; 3. uprava i nadzor nad školama i nastavnim zavodima; 4. utvrđivanje i odobravanje nastavnog plana i programa; 5. odobravanje rada i nadzor nad radom književnih, umetničkih i kulturno-prosvetnih ustanova i društava; 6. uprava i nadzor nad prosvetno-naučnim ustanovama; 7. organizacija državne izdavačke delatnosti i nadzor nad privatnom izdavač-

²⁰³ AS, M. pr. br. 52—199/41.

²⁰⁴ AVII, Nća, k. 18; *Službene novine*, br. 79/1943.

²⁰⁵ AS, M. pr. 20—273/43.

²⁰⁶ AVII, Nća, br. reg. 1, f. 2, k. 165.

kom delatnošću; staranje o izdavanju službenih novina i ostalih zvaničnih publikacija.²⁰⁷

Sem navedenih zadataka, posebno ističemo da je Ministarstvo prosvete i vera najuže sarađivalo sa organima Specijalne policije. Ono je donelo i Uredbu o osnivanju zavoda za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci, o čemu je već bilo reči. Ministarstvo prosvete je takođe 19. novembra 1943. donelo pravilnik o dužnostima i pravilima komesara u privatnim školama i tečajevima. „Komesar“ je formalno bio izaslanik Ministarstva prosvete i vera, a praktično policijski organ, i kontrolisao je ceo nastavno-vaspitni proces u privatnim školama.²⁰⁸

U takvim uslovima, kada su prosveta, kultura, nauka i, ostala društvena nadgradnja bile podređene nemačkoj okupacionoj politici, najteže je bilo, razume se, učenicima, a posebno onima koji su pohađali srednje škole, jer su svakodnevno morali da prate nastavu kroz koju je provejavala fašistička ideologija. Pored toga, veliki broj srednjoškolaca bio je uključen u akcije oslobodilačkog pokreta, naročito 1941. godine, kada je oružani ustanak poprimio masovni karakter u mnogim krajevima Srbije. Napredna srednjoškolska omladina nije prekidala akcije ni sledećih godina okupacije, zbog čega su prosvetne vlasti i policijski organi sprovodili stalne represalije. Mnogi srednjoškolci su izbacivani iz škole, hapšeni ili odvođeni na prinudni rad ili u koncentracioni logor. Po prirodi posla, srednjoškolska omladina je bila grupisana u većim centrima, u određenim institucijama, i bila je stalno na udaru fašističke propagande, koju su sprovodile reakcionarne prosvetne vlasti

²⁰⁷ *Službene novine*, br. 11, 9. II 1943. — U čl. 5. citirane uredbe kaže se sledeće: „Ministar prosvete u svom sastavu ima Kabinet ministrov, radne jedinice i savetodavne odbore. Radne jedinice su: Sekretarijat Glavnog prosvetnog odbora, odeljenja, odseci i odeljci. Savetodavni organi Ministarstva prosvete i vere su: Glavni prosvetni odbor, Verski savet, Umetnički savet i Državni sportski odbor.“ Čl. 9: „Sekretarijat Glavnog prosvetnog odbora deli se na odseke: 1) Odsek za vođenje i vaspitanje narodne omladine; 2) Odsek za opštu prosvetnu politiku; 3) Odsek za prosvetno-kulturnu propagandu; 4) Odsek za kulturnu politiku.“ Čl. 10. Ministarstvo prosvete i vere deli se na 6 odeljenja: „1) Opšte odeljenje; 2) Odeljenje za osnovno obrazovanje; 3) Odeljenje za srednje obrazovanje; 4) Odeljenje za visoko obrazovanje i narodnu kulturu; 5) Odeljenje za verske poslove; 6) Odeljenje za nemačku nastavu.“

²⁰⁸ AVII, Nća, k. 18, br. 26/21; *Službene novine*, br. 91. — U čl. 3. citiranog pravilnika rečeno je: „Komesar je dužan da vodi računa da se nastava u dotičnoj školi ili dotičnom tečaju izvodi saobrazno nastavnom planu i programu; da se učenici služe samo odobrenim udžbenicima... On ima pravo da prisustvuje časovima i da preduzima sve potrebne mere za postignuće gornjeg cilja. Nijedan nastavnik u dotičnoj privatnoj školi ili tečaju ne može biti postavljen bez saglasnosti komesara.“

6. I 1943. Nedićeva vlada je donela „Uredbu o kontroli kulturno-prosvetnih ustanova“ i postavljanju komesarskih uprava u njima. U čl. 1. pisalo je: „Sva privatna kulturno-prosvetna udruženja i ustanove, kao i sve prosvetne staleške organizacije, stavljaju se pod neposrednu kontrolu Ministarstva prosvete.“ Čl. 2: „Ministar prosvete može postaviti u njima komesare, koji će upravljati njihovim radom i imovinom i podneti mu o tome izveštaje“ (*Službene novine*, br. 2, 6. I 1942).

Nedićeve vlade. Zato ne iznenađuje činjenica što su na jedan manji deo srednjoškolske omladine uticali Nedić i Ljotićeva fašistička organizacija „Zbor”. Naravno, svoja uporišta u srednjim školama imao je i četnički pokret Draže Mihailovića.

O hrabrosti srednjoškolaca u akcijama, sabotажama i u partizanskim odredima i o junačkom držanju pred klasnim neprijateljem postoje mnogi dokumenti ne samo u arhivama narodnooslobodilačkog pokreta već i u neprijateljskim izvorima. Mnoge akcije i sabotажe koje su izvodile omladinske diverzantske grupe tokom 1941, nagoveštavale su da u njima učestvuje veliki broj učenika srednjih škola. Isto tako bilo je indikacija da je jedan broj srednjoškolaca otišao od kuće, pa se pretpostavljalo da su u partizanskim odredima. S vremena na vreme, Gestapou i kvislinškim policijskim organima polazilo je za rukom da uhapsu pojedine sumnjive srednjoškolce, članove Skoja. Sve je ovo okupatore i policijske organe navodilo na zaključak da u srednjim školama Partija i Skoj organizovano deluju i da treba preduzeti energične mere protiv toga. Posle izdaje Ratka Mitrovića, člana CK Skoja, septembra 1941, oni su za ovo imali još više razloga.

O aktivnosti srednjoškolaca u raznim akcijama koje je Partija organizovala i o hapšenju koja su nastupala krajem 1941, u jednom izveštaju beogradske Specijalne policije od februara 1942. pisalo je sledeće: „Osećalo se, međutim, da je organizacija u srednjim školama dosta jaka i da je srednjoškolska omladina, koja je pod vidom angažovanja za 'legalne' akcije srednjoškolskog pokreta, na vrlo vešt način učlanjena u Skoj, često puta predstavljen joj kao nacionalna organizacija — uzimala učešća u mnogim političkim, nedozvoljenim akcijama, pa čak i u ubistvima... Uprava grada Beograda uspela je da otkrije organizacije Skoja u svim srednjim i njima ravnim stručnim školama i da pohapsi najveći broj odgovornih rukovodilaca.”²⁰⁹

Prema saopštenju lista *Novo vreme*, tokom celog decembra 1941. bila su sistematski organizovana antikomunistička predavanja u svim krajevima Srbije. Bila su namenjena, u prvom redu, đacima i đачkim roditeljima. Međutim, održavani su i posebni roditeljski sastanci, na kojima je roditeljima tumačeno kako da štite svoju decu od tobožnjeg štetnog uticaja komunizma. Bila je to, u stvari, pretnja roditeljima da moraju kontrolisati decu i izolovati ih od antifašističke borbe, koja je bila poprimila masovni karakter gotovo u svim srednjim školama.²¹⁰

U vezi sa opasnošću od daljeg širenja oslobodilačkog pokreta u srednjim školama Ministarstvo prosvete Nedićeve vlade uputilo je 22. decembra 1941. raspis banovinskim upravama i direktorima svih srednjih škola na teritoriji Srbije. U tom raspisu je, pored ostalog, stajalo: „Izvo-

²⁰⁹ AIRPS, SP, 17, 2. — Samo u Beogradu do jula 1942. organima Specijalne policije pošlo je za rukom da uhapsu tri člana MK SKOJ-a; dva kurira MK SKOJ-a, četiri člana Centralnog školskog aktiva; 17 rukovodilaca pojedinih srednjih škola. Svi pohapšeni bili su srednjoškolci.

²¹⁰ *Novo vreme*, 17. XII 1941.

lite odmah preduzeti potrebne mere da se učenici-ce područne vam škole podvrgnu kritičnom pregledu u pogledu nacionalne pouzdanosti. U saradnji sa razrednim starešinama i svim nastavnicima, u roku od mesec dana po prijemu ovog raspisa, imaju se učenici kategorisati: a) u nacionalno pouzdane bezuslovno, b) u komuniste organizovane, ili neorganizovane, simpatizere i saradnike, voljne i nevoljne komunizmu, v) u one koji lako podležu sugestijama i uticajima bilo pod uplivom svojih domova, bilo pod uplivom propagande, koja šteti interesima srpske državne uprave u ovim momentima i koja ometa konstruktivni nacionalni srpski posao u odbrani zemlje. Kategoriju b) svrstati u spisak i predložiti za isključenje iz škole bez prava na polaganje ispita i poslati takav spisak ovom odeljenju... Kategoriju v) staviti pod stalni strogi nadzor i neprekidno uticati na te učenike u cilju popravljjanja."²¹¹

Iz citiranog raspisa možemo zaključiti da je Jonićevo Ministarstvo prosvete bilo zabrinuto i, tako reći, nemoćno da uguši oslobodilački duh srednjoškolske omladine. Zbog toga se i Jonić obraća banovinskim upravama i direktorima srednjih škola da lično intervenišu i srednjoškolsku omladinu „podvrgnu kritičnom pregledu u pogledu nacionalne pouzdanosti". Pomenuto Ministarstvo je htelo da se odlučno obračuna sa svim „komunistima, organizovanim i neorganizovanim", u srednjim školama, s tim što će ih, pošto se njihova imena utvrde, „isključiti iz škola bez prava na polaganje ispita".

Pošto je naređenje Ministarstva prosvete slepo izvršavano, stotine nevinih učenika isključene su iz škola. Mnoge je na dostavu reakcionarnih uprava škola Specijalna policija uhapsila i zatvorila u koncentracione logore. Isto tako, Nedićeve prosvetne vlasti trudile su se da po svaku cenu obezbede nastavu u srednjim školama, bez obzira na organizovan rad skojevskih organizacija i opasnost koja je režimu pretila sa te strane. Gotovo sve osnovne škole i većina gimnazija u Srbiji radile su krajem 1941. godine. Ovo je okupatorskim vlastima bilo potrebno da bi omladinu imale na okupu; da bi mogle kontrolisati njen rad i vaspitavati je u fašističkom duhu.

Da napomenemo da su u proleće 1942. na teritoriji Srbije radile 83 srednje škole i 2.250 narodnih (osnovnih) škola. Mnoge školske zgrade i nadalje su bile zauzete od okupacionih vlasti, a jedan broj škola još je bio u lošem stanju, te se nastava izvodila u privatnim zgradama.²¹²

²¹¹ AS, neregistrovano, Raspis Ministarstva prosvete, pov. br. 322 od 22. XII 1941. — U raspisu se dalje ističe: „Ako se, posle toga roka ispostavi da su u školi ostali nepouzđani elementi i to se činjenički potvrdi, odgovoran je direktor, na prvom mestu, i celokupan nastavnički zbor. U tom slučaju odgovaraće i školskim i upravnim vlastima. Direktor i nastavnici dužni su neumorno i predano raditi na prevaspitavanju labilnih učenika, na istrebljenju komunista, na održavanju nacionalno-srpskog duha kod pouzdanih učenika i na stalnom organizovanju povremenih sastanaka sa roditeljima učeničkim, na kojima će zajednički preduzimati mere."

²¹² AS, Nća, br. 18-1/42, 5. V 1942, Izveštaj odeljenja za narodne škole.

Upoređujući upisnice pojedinih srednjih škola za školsku god. 1940/41. i izveštaje uprava škola o brojnom stanju učenika u 1942. godini vidi se da ih je te godine upisan znatno manji broj. Iz sledeće tabele vidimo brojno stanje učenika i odeljenja juna 1942. u 10 srednjih škola sa teritorije Srbije.²¹³

Red. broj	NAZIV ŠKOLE	Broj učenika	Broj odeljenja
1	I ženska gimnazija — Beograd	900	24
2	I muška gimnazija — Beograd	632	16
3	IV muška gimnazija — Beograd	692	17
4	VII ženska gimnazija — Beograd	950	25
5	IX muška gimnazija — Beograd	767	18
6	I muška gimnazija — Kragujevac	1.047	25
7	Realna gimnazija — Zaječar	1.061	23
8	I muška gimnazija — Niš	961	22
9	Muška gimnazija — Valjevo	1.137	24
10	Realna gimnazija — Čuprija	1.022	23

Gotovo svaka od navedenih beogradskih srednjih škola imala je školske god. 1940/41. više od 1.000 učenika. Na primer, Prva ženska je imala 1941. godine 1.373, a 1942. je bilo 900 učenica; Prva muška 1941. — 1.028 đaka a 1942. svega 632. Verovatno da je jedan od glavnih uzroka smanjenog broja srednjoškolaca to što su ih stalno kažnjavali i izbacivali iz škola, što potvrđuju i mesečni izveštaji direktora srednjih škola koje su slali Ministarstvu prosvete. Sem toga, bilo je neuporedivo manje seoske omladine u odnosu na 1941. godinu, a mnogi roditelji, prema sećanju savremenika, namerno nisu slali svoju decu u školu, bojeći se da ih ne snađe sudbina srednjoškolaca koji su bili pohapšeni.

Mnogi učenici su bili kompromitovani kao simpatizeri narodnooslobodilačkog pokreta pa su se ispisivali i odlazili u druge škole gde ih policijski agenti nisu poznavali. Zbog toga je Ministarstvo prosvete 24. februara 1942. uputilo novi raspis svim srednjim školama, u kome je, između ostalog, rečeno: „Povodom pojave da se izvesni učenici koji su obeleženi kao nacionalno nepouzđani, počinju u većem broju ispisivati iz škola, naređuje se školskim starešinama da ne odobravaju ispisivanje ako imaju osnovanih sumnji u ovom smislu.“²¹⁴

Zato što je sve veći broj učenika, naročito viših razreda, počeo da menja mesto školovanja, bilo je naređeno svim srednjim školama da se održavaju specijalni roditeljski sastanci da bi se osujetila delatnost napredne srednjoškolske omladine: „Da se ne bi desila nesreća, po-

²¹³ AS, Nća, br. 22—341, od 2. VII 1942.

²¹⁴ AS, Nća, br. 4—491, 24. II 1942. — U Beloj Palanci je 7. III 1942, Specijalna policija uhapsila tri učenika gimnazije: VI, VII i VII razreda, kao pripadnike NOP-a i sprovele ih u Niš u zatvor (AS, Nća, br. 7—27/42).

trebno je da budno pazite na kretanje svoje dece, na njihove izlaske, na to s kim se druže, šta čitaju... Ako su skrenuli s puta spasavajte ih dok ne bude dockan i za njih i za sve nas", govorio je 15. marta 1942. direktor VII beogradske gimnazije roditeljima učenika te škole.²¹⁵

Svi učenici morali su stanovati u mestu gde se nalazila srednja škola, jer su se prosvetne vlasti bojale da bi stalnim putovanjem vozom, kolima, biciklom, pa i pešice, mogli doći u dodir sa organizatorima skolejske organizacije. Da bi posetio roditelje, ako su stanovali podalje od škole, učenik je morao dobiti prethodno odobrenje starešine škole. „Ove će se dozvole davati samo učenicima odličnog vladanja, nacionalno pouzdani i za koje starešina škole jamči", pisalo je u vezi s tim u raspisu Ministarstva prosvete.²¹⁸

Prosvetne vlasti Nedićeve kvislinške vlade nisu mogle same kontrolisati i sprečiti komunističku aktivnost u srednjim školama, pa su redovno pozivali u pomoć agente Specijalne policije. Iz mnogih izvora saznajemo da je Specijalna policija Uprave grada Beograda bila najsurovija, pa je hapsila svakog učenika za koga bi se posumnjalo da deluje u nekoj komunističkoj organizaciji. Tako je Uprava grada Beograda izvestila Ministarstvo prosvete 27. marta 1942. da je utvrdila da se u svim beogradskim školama rasturaju leci komunističkog sadržaja, te je tražila da se preduzmu hitne represivne mere „kako bi se ova destruktivna aktivnost među školskom omladinom sprečila". Specijalna policija je zbog toga tražila od Ministarstva prosvete da naredi upravama škola da obrazuju obaveštajnu službu među đacima kako bi na vreme bile obaveštene o učesnicima i inicijatorima komunističkih akcija.²¹⁷

Da bi se sprečila napredna stremljenja učenika srednjih škola, u Svim školama na teritoriji Srbije održavani su posebni časovi sa učenicima i njihovim roditeljima. Nastavničko veće gimnazije, na primer, u Arandelovcu na sednici od 25. marta 1942. godine donelo je odluku da svaki nastavnik mora deo časa posvetiti „nacionalnim temama". Isto veće donelo je odluku da svaki roditelj učenika od IV do VIII razreda potpiše izjavu o „lojalnosti" svog deteta. Tekst ove izjave glasi: „Jamčim svojim životom da moj sin (kći), učenik (—) razreda je nacionalno ispravan i da će takav i ubuduće ostati; da neće održavati nikakve veze niti potpomagati ni ličnosti ni organizacije, koje rade protiv mira i rada u zemlji."²¹⁸

Uprkos svim represalijama nad učenicima i njihovim roditeljima, napredna srednjoškolska omladina nije prekidala ilegalni rad, čak ni u slučajevima kada su pojedini srednjoškolci znali da će pasti policijskim agentima u ruke. Jer 1942. godine teško je bilo uspostaviti vezu sa nekim partizanskim odredom u Srbiji da bi se izbeglo hapšenje policije.

²¹⁵ *Novo vreme*, 17. III 1942.

²¹⁶ AS, Nča, br. 12—82/42, Raspis Ministarstva prosvete okružnim načelnicima i direktorima srednjih škola, 25. III 1942.

²¹⁷ AS, Nča, br. 9—383, Naređenje Specijalne policije Uprave grada Beograda Ministarstvu prosvete, 27. III 1942.

²¹⁸ AS, Nča, br. 9—321/42, 28. III 1942, Izveštaj direktora škole.

Tokom 1942. i 1943. godine nije bilo nijednog mesečnog izveštaja direktora srednje škole i načelnika okruga a da nisu izneti podaci o isteranim iz škole ili uhapšenim učenicima.²¹⁹

Srednja škola je zadavala velike brige ne samo Ministarstvu prosvete i upravama škola već i Milanu Nediću kao predsedniku „vlade“, te je ovaj odlučio da i sam „doprinese“ akciji za ugušivanje komunističke delatnosti među srednjoškolskom omladinom. I ne samo to, Nedić je stalno u svojim govorima isticao da su glavni „vinovnici“ oružanog ustanka širih razmera tokom 1941. godine poticali iz redova inteligencije, srednjoškolaca i studenata. Takvo stanovište on je i nadalje zastupao. Predsednik „vlade narodnog spasa“ je zbog svega toga 22. maja 1942. izdao naređenje ministru prosvete da se u učionicama i hodnicima svih srednjih škola postave natpisi: „Mir, red, rad i sloga to je spas Srbije“, „Samo sloga Srbina spasava“, „Sve za srpstvo“ i niz drugih parola.²²⁰

Po naređenju Milana Nedića, Ministarstvo prosvete organizovalo je krajem juna 1942. jednomesečni tečaj za „nacionalnu propagandu“ za sve nastavnike srednjih, srednjih stručnih, učiteljskih i osnovnih škola sa teritorije grada Beograda koji nisu stariji od 42 godine. Cilj ovog tečaja bio je da se prosvetni radnici „naoružaju“ ideologijom predsednika vlade Nedića kako bi mogli savladati i onemogućiti komunističku delatnost među srednjoškolskom omladinom.²²¹ Po Nedićevom naređenju takođe je propisana uredba po kojoj se od početka školske god. 1942/43. potpuno uvodilo obavezno učenje italijanskog umesto francuskog jezika, jer, kako je u uredbi istaknuto, francuski jezik je blizak komunističkom (ruskom), te ga kao takvog treba eliminisati iz srednjoškolske nastave.²²²

Kako su učenici svakodnevno hapšeni zbog ilegalnog rada u organizacijama Skoja, Ministarstvo prosvete i Specijalna policija bili su u nedoumici šta da rade sa tako velikim brojem pohapšenih. Zavod za prinudno vaspitanje u Smederevskoj Palanci bio je osnovan, ali nije mogao da primi sve pohapšene učenike i učenice srednjih škola. Zbog toga se ministar prosvete Velibor Jonić obratio pismom lično predsedniku Nediću da naredi da se osnovna škola u Smederevskoj Palanci, kao najpogodnija, rekvirira radi proširenja prostorija omladinskog logora. Posebno je naglašeno da zabrinjava situacija u srednjim školama i da se komunistička organizacija širi ne samo među muškom već i među žen-

²¹⁹ Ministarstvo prosvete, Rešenjem br. 5704 od 29. III 1942, odlučilo je da se kazne izgnanstvom iz svih srednjih škola na teritoriji vojnog zapovednika Srbije bez prava na polaganje privatnih ispita šest učenika Učiteljske škole u Užicu; jedan iz gimnazije u Valjevu i jedan iz gimnazije u Kragujevcu (AS, Nća, br. 9—106/42).

²²⁰ AS, Nća, br. 19—83/42, Naredba Ministarskog saveta, 22. V 1942.

²²¹ AS, Nća, br. 2—120, 25. VI 1942.

²²² AS, Nća, br. 42—83/42/19. VIII 1942. — Ministar prosvete Velibor Jonić izdao je 9. IX 1942. naredbu po kojoj su osnovne, srednje i srednje stručne škole bile obavezne da svakog meseca u toku školske godine organizuju „srpska posela“ da bi se učenici i roditelji vaspitavali u „zdravom nacionalnom duhu“. (AS, Nća, br. 31—141/42, 9. IX 1942).

skom omladinom, tako da u logoru moraju organizovati poseban internat za žensku srednjoškolsku omladinu.²²³

Samo na jednom spisku Ministarstva prosvete od 17. decembra 1942. godine nalazila su se imena 35 srednjih škola i 330 učenika za koje je bilo doneto rešenje da se sprovedu u omladinski logor u Smederevsku Palanku. Najviše je tada pohapšeno učenika iz sledećih srednjih škola: iz gimnazije u Leskovcu (14); VIII beogradske gimnazije (13); gimnazije u Gornjem Milanovcu i Kraljevu po (12); gimnazije u Arandelovcu (10) itd.²²⁴ Takvi spiskovi su gotovo svakog meseca sastavljani i na osnovu njih su učenici srednjih škola slati u logor u Smederevsku Palanku sve do raspuštanja logora u septembru 1944. godine, a mnogi su upućivani u logor na Banjicu, Crveni krst u Nišu i u mnoge druge zatvore i ka-
znonice.

Na osnovu ovih podataka lako je zaključiti da je Specijalna policija imala „neraščišćene račune“ iz 1941. godine sa mnogim učenicima srednjih škola, tako da su ovi pohvatani kasnije tokom 1942. godine. Reč je o okruzima gde su u leto i u jesen 1941. godine veliki deo teritorije oslobodili partizanski odredi u kojima je tada srednjoškolska omladina, zajedno sa radničkom i seoskom omladinom, aktivno učestvovala, a i kasnije je nastavila intenzivni rad u mnogo težim uslovima, tako da je usled provala i izdaja dolazilo do masovnog hapšenja.

Tokom 1943. i 1944. godine Ministarstvo prosvete je po nalogu Specijalne policije više puta izdavalo naređenja direktorima srednjih škola u Beogradu da se učenicima zabrani posećivanje predstava humorističkog pozorišta „Razbibriga“, pod motivacijom da takve predstave mogu negativno da deluju „na nacionalno pouzdane srednjoškolce“ i da bi od takvih predstava koristi mogli imati jedino učenici komunistički ori-

²²³ AS, Nća, br. 32—166/42, Pismo ministra prosvete predsedniku Nediću, 1. X 1942. — 19. X 1942. Nedić je izdao naređenje Ministarstvu prosvete da sve škole u Beogradu organizuju kolektivnu posetu antikomunističke izložbe u Garašaninovoj ulici, br. 8, kako bi daci videli „prave zločine komunista“ (AS, br. 34—71/42).

²²⁴ AS, Nća, br. 41—535/42, Rešenje Ministarstva prosvete br. 26677, 17. XII 1942. — Kakvu su kulturno-prosvetnu politiku vodile kvislinške vlasti u Srbiji vidi se i na primeru popunjavanja knjigama Narodne biblioteke u Beogradu, koja je izgorela 6. odnosno 7. aprila 1941. usled bombardovanja. U pismu upravnika Narodne biblioteke, 21. V 1941, Ministarstvu prosvete rečeno je: „Čast mi je zamoliti Ministarstvo da za Narodnu biblioteku izvoli tražiti odobrenje od nadležnih nemačkih vlasti Feldkomandanture da se od zaplenjenih knjiga iz jevrejskih knjižara u Beogradu uzmu sva izdanja po dva primerka za Narodnu biblioteku.“ 27. maja u aktu Ministarstva prosvete koji je upućen vojnom zapovedniku Srbije rečeno je sledeće: „Narodna biblioteka u Beogradu prilikom bombardovanja izgorela je i tom prilikom su propale gotovo sve knjige. Sada se pristupilo njenom obnavljanju, koje će se najpre vršiti, uglavnom, putem poklona u knjigama. Čast mi je umoliti za odobrenje da se N. biblioteoi u Beogradu za njeno obnavljanje izdaju po dva primerka od svih zaplenjenih knjiga po jevrejskim knjižarama u Beogradu“ (AVII, M. pr. br. 40—31/41).

jentisani.²²⁵ Zabranjeni su mnogi filmovi i razni pozorišni komadi, ukoliko bi se utvrdilo da obrađuju socijalne motive koji bi mogli izazvati antiokupatorsko raspoloženje srednjoškolske omladine i prezir prema Nediću i njegovoj vladi kao slugama okupatora.²²⁸

U nizu propagandnih mera preko srednjoškolske nastave, Ministarstvo prosvete je s vremena na vreme obrađivalo pojedine teme sa antikomunističkim sadržajem koje su davane kao pismeni zadaci učenicima srednjih škola. Jedna takva tema bila je data učenicima novembra 1943: „Zašto Srbin ne može biti komunista”. Evidentno je da su mnogi učenici odbijali da rade ovakve i slične teme, zbog čega su ih direktori kažnjavali isključenjem iz škola ili su ih prijavljivali organima Specijalne policije radi gonjenja.²²⁷

Razne mere prinude neće prestajati sve do završetka rata. Svi učenici koji se nisu pokoravali naređenjima prosvetnih vlasti ili se sumnjalo 'da simpatišu ili pomažu oslobodilački pokret slati su u Zavod za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci, a ako se i u Zavodu ne bi „popravili”, sprovodili su ih u zloglasni logor na Banjici, iz koga se mnogi nisu nikad ni vratili. Isto tako, učitelji, nastavnici, profesori i drugo nastavno vaspitno osoblje, ukoliko se nisu pokoravali uredbama i naredbama okupatorsko-kvislinških vlasti, hapšeni su, proganjani, a mnogi i streljani, ili su (ako su bili starijih godišta) penzionisani po sili zakona. Tako je bilo sve do kraja drugog svetskog rata, odnosno do oslobođenja Srbije kada su kontrarevolucionarne snage, zajedno sa okupatorom, bile definitivno poražene.

²²⁵ 6. X 1942. Nedićeva vlada donela je Uredbu o oblasnim narodnim pozorištima, naime, Dunavskom narodnom pozorištu, sa glavnim sedištem u Požarevcu, i Moravskom narodnom pozorištu, sa glavnim sedištem u Nišu (*Službene novine*, br. 80, 6. X 1942).

²²⁸ AS, Nča, br. 1—95/43, 4. 1/43. — U naređenju Ministarstva prosvete srednjim školama od 27. VIII 1943. rečeno je između ostalog: „Da se školskoj omladini zabrani posećivanje predstava beogradskih veselih pozorišta: „Centrala za humor”, „Razbibriga”, „Acino smešno pozorište”, kao i svih sličnih pozorišta koja budu osnovana u Beogradu i u unutrašnjosti” (AS, br. 19—108/44).

²²⁷ AS, Nča, br. 21—61/43, Naređenje Ministarstva prosvete direktorima srednjih škola. Prema izveštaju okružnog načelnika za niški okrug, krajem maja uhapšena su četiri učenika, za koje je utvrđeno da su bili članovi SKOJ-a. 19. decembra okružni načelnik je izvestio da je devet učenika uhapšeno, a da ih je osam „odbeglo” u partizanske odrede (AS, br. 22—52 i 6—156/43).

NAPORI NEDIĆEVE VLADE U VEZI SA OTVARANJEM BEOGRADSKOG UNIVERZITETA

Redovna nastava na Beogradskom univerzitetu za vreme okupacije nije održavana, ali su studenti po specijalnim odobrenjima nemačkih okupacionih vlasti polagali ispite u svim ispitnim rokovima počev od juna 1941. sve do februara 1944. godine.²²⁸ Iako nije bilo uslova za normalan rad Univerziteta, jer su u najvećem delu univerzitetskih prostorija bili smešteni nemački vojnici, a bila je oskudica i u nastavnom kadru, Savet komesara, a kasnije Nedićeva kvislinška vlada, uporno su insistirali kod nemačkih okupacionih vlasti da se odobri redovna nastava na Beogradskom univerzitetu. Zbog toga je komesar prosvete u vladi Milana Aćimovića, još 2. maja 1941. hitno tražio od Rektorata izveštaj o broju studenata na fakultetima, koji su bili upisani u letnjem semestru školske god. 1940/41. i o tome podneo izveštaj Upravnom štabu vojnog zapovednika u Srbiji.²²⁹

Nedićeva vlada je računala da bi otvaranjem Univerziteta njen ugled u narodu mogao porasti i da bi to predstavljalo izvesnu samostalnost u odnosu na okupatore. Međutim, i Nemci su isto tako gledali svoju računicu i smatrali su da bi bilo opasno sakupiti na jedno mesto desetinu hiljada ili više mladih ljudi, koji bi u svakom trenutku mogli postati opasnost za „red i mir“ u okupiranom delu Srbije. Zbog toga su stalno odugovlačili sa odobrenjem na osnovu koga bi mogla početi redovna nastava na Univerzitetu.

Nismo mogli pronaći podatke o broju studenata koji su polagali ispite u junskoj sesiji 1941, ali je evidentno da su ispiti polagani na svim fakultetima Beogradskog univerziteta. Zna se jedino da se u junu za polaganje ispita na Poljoprivrednom fakultetu bio prijavio 81 kandidat, sa 357 prijava, a u oktobru 1941. 72 studenta istog fakulteta polo-

²²⁸ prvi značajniji prilog o radu Beogradskog univerziteta u uslovima okupacije podneo je dr Jovan Marjanović maja 1967, na simpozijumu povodom 100-godišnjice oslobođenja gradova u Srbiji. Međutim, jedan duži pregled u kome ima vrlo malo podataka o radu Univerziteta za vreme okupacije, napisao je dr Božidar Dorđević, *Univerzitet u Beogradu 1863—1963*, GGB, knj. IX—X, 1962/63, str. 5—81.

²²⁹ AS, Nća, 40—114/41, Pismo Ministarstva prosvete, maja 1941, Rektoratu Beogradskog univerziteta.

žila su 321 ispit.²³⁰ Da napomenemo da je na 6 beogradskih fakulteta bilo upisano i 185 studenata Jevreja, ali njih je zadesila ista sudbina kao i ostale Jevreje u Srbiji, te im nije bilo dozvoljeno ni da izađu na ispit shodno čl. 4. „Naredbe Vojnog zapovednika u Srbiji od 30. maja t.g. koja se odnosi na Jevreje i Cigane“. Na osnovu iste Uredbe otpušteni su iz službe svi profesori Jevreji, a na osnovu specijalnih naređenja dat je otkaz velikom broju profesora srpske i drugih nacionalnosti za koje se smatralo da nisu „nacionalno pouzdani“.²³¹

U nizu drugih mera radi „sređivanja“ stanja na Beogradskom univerzitetu treba istaći da je 29. maja 1941. doneta odluka da se i formalno zabrani rad svim studentskim udruženjima na Beogradskom univerzitetu. „Cast mi je izvestiti“, pisao je rektor Univerziteta komesaru za prosvetu, „da je univerzitetski senat na sednici od 29. maja 1941. doneo odluku da se ukinu sva studentska udruženja i da njihovu imovinu preuzme Univerzitet.“²³²

Pitanje je kakva je i kolika bila imovina studentskih udruženja. Pitanje je da li je uopšte postojala, jer su Nemci još od prvih dana okupacije najveći deo univerzitetskih zgrada zauzeli a inventar opljačkali. Uostalom, veći broj gimnazija i osnovnih škola ne samo u Beogradu već i u unutrašnjosti bio je pretvoren u nemačke kasarne. Zato se tokom cele 1941. godine, pa i kasnije, vodila prepiska između direktora srednjih i osnovnih škola, Rektorata i Ministarstva prosvete, s jedne, i nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji, s druge strane.²³³

Sve do septembra 1942, prema odluci šefa Upravnog štaba vojnog zapovednika Srbije, DN. br. 1306/41, pravo na polaganje ispita na fakultetima imali su isključivo studenti koji su imali 8 overenih semestara. Dakle, polagani su uglavnom završni ispiti. Izuzetak od ove uredbe bili

²³⁰ AS, Nća, br. 22—355/41, Izveštaj Rektorata za jul 1941; Naredbom ministarskog saveta Nedićeve vlade, br. 541 od 9. II 1942, svi profesori Poljoprivredno-šumarskog fakulteta (njih oko 30) i studenti ovog fakulteta koji su živeli u Beogradu i unutrašnjosti Srbije, bili su mobilisani i stavljeni na raspoloženje Ministarstvu poljoprivrede „na sprovođenju plana o poljoprivrednoj proizvodnji“. Studenti su bili upućeni u unutrašnjost Srbije, gde su bili raspoređeni na rad u pojedina poljoprivredna gazdinstva da rade fizičke poslove „za stan i hranu, a eventualno još i neku malu nagradu, ukoliko se pokažu marljivi na poslu“, s tim što im se ovo vreme priznavalo kao uspunjenje obaveze u smislu Uredbe o uvođenju nacionalne službe za obnovu Srbije (AS, br. 37—306/42, rešenjem Ministarstva prosvete od 9. II 1942).

²³¹ AS, Nća, br. 26-1/41, izveštaj Rektorata, 1. VII 1941. — 7. VI otpušteno je iz službe 5 profesora, 23. VI — 11 profesora i 5. VII takođe 11 profesora itd.

²³² AS, Nća, br. 3878, pismo Rektorata, od 10. VI 1941, Ministarstvu prosvete. — Komesar za prosvetu R. Jonić, u aktu, br. 12176, od 19. juna, izvestio je rektora da se u svemu slaže sa odlukom univerzitetskog senata „da se ukinu sva studentska udruženja“ (isto).

²³³ Rektor univerziteta u vezi s tim pisao je pismo 6. VI 1941. Komesaru za prosvetu. Tekst tog pisma glasi: „Kako izvesne univerzitetske zgrade i prostorije još drže nemačke vlasti i u njih ne puštaju nikoga, i kako se još uvek vrši stalno oduzimanje imovine, tako da današnje stanje ne odgovara onom od juče, to mi je čast izvestiti vas da Univerzitet iz istih razloga nije u stanju odgovoriti na akt Komesarijata ministarstva prosvete (AS, Nća, br. 3878/41).

su studenti nemačkog jezika, koji su mogli polagati ispite ako su imali šest overenih semestara.²³⁴

Jedan broj građana, opet po odobrenju nemačkih okupacionih vlasti, polagao je i doktorske disertacije. To se radilo paralelno sa polaganjem ispita na fakultetima. Međutim, prema postojećoj uredbi „reorganizovanog Univerziteta“, kao uslov za polaganje doktorskih ispita trebalo je da kandidat redovno pohađa dva semestra nastave. Ali, pošto redovan rad na Univerzitetu još nije počeo, uprava Rektorata tražila je odobrenje da fakulteti budu otvoreni bar u toku letnjih meseci kako bi se moglo raditi sa doktorantima. Šestog jula 1942. Ministarstvo prosvete dobilo je od Upravnog štaba opunomoćenog generala u Srbiji akt sledeće sadržine: „Ovlašćujem vas da odredite jedan termin za apsolvante svih fakulteta da bi se održali diplomski ispiti, završni ispiti, kao i doktorski ispiti. Ukoliko je za tu stvar potreban rad u biblioteci, ne postoji ništa protiv toga.“²³⁵

Bez obzira na specijalna odobrenja za polaganje ispita i doktorata, Ministarstvo prosvete i Rektorat Univerziteta intenzivno su se pripremali za početak redovne nastave na „reorganizovanom Univerzitetu“. S tim u vezi tražena su rešenja da se Univerzitetske zgrade, zauzete od nemačkih vojnih vlasti, oslobode. Ali svi pokušaji na tom planu bili su bezuspešni. Bile su donete uredbe za pojedine fakultete, postavljeni su profesori i doneti mnogi drugi akti kako bi što pre počela redovna nastava. Na šest beogradskih fakulteta: Filozofskom, Pravnom, Teološkom, Tehničkom, Medicinskom i Poljoprivrednom fakultetu u oktobru 1942. godine prijavilo je završne ispite 728 studenata. Tabela pregled ispita po fakultetima je sledeći:²³⁶

Fakultet	Prijavljeno		Položilo ispite	Nije položilo	Odustali	Nije položilo ispite zbog neisp. uslova	Diplomiralo kandidata
	AS 45 AS U	I 23					
Filozofski	73	73	47	5	8	13	47
Pravni	253	519	364	68	65	22	165
Teološki	40	196	173	13	10	–	21
Tehnički	181	412	315	67	30	–	15
Medicinski	123	164	73	25	66	–	8
Poljoprivredni	58	169	99	22	36	12	9
S v e g a :	728	1.533	1.071	200	215	47	265

²³⁴ AS, Nća, br. 35—103/41, Naredba Upravnog štaba vojnog zapovednika Srbije, maja 1941.

²³⁵ AS, Nća, br. 35—103/42.

²³⁶ AS, Nća, br. 35—103/42, Pismo Rektorata Beogradskog univerziteta Ministarstvu prosvete, 24. XI 1942.

Da napomenemo da su u oktobarskom ispitnom roku branjena i tri doktorata na Pravnom fakultetu, a kasnije doktorske disertacije prijavljivane su i branjene na drugim fakultetima Beogradskog univerziteta.

Iz prethodne tabele može se videti da je 728 prijavljenih studenata u oktobarskom ispitnom roku položilo 1071 ispit, a da 47 studenata nije polagalo „zbog neispunjenja uslova". U obrazloženju Rektorata se kaže da su to „sumnjivi elementi" i da bi njihovo prisustvo na ispitima moglo negativno uticati na ostale kandidate. Sem toga, rečeno je da jedan broj studenata nije mogao izaći na ispite jer su se nalazili u nacionalnoj službi rada, Ljotićevim dobrovoljcima ili u četničkim redovima Koste Pećanca.

Sem studenata koji su se školovali na Beogradskom univerzitetu, od februara 1942. sve do juna 1944. Ministarstvo prosvete izdavalo je specijalna odobrenja studentima koji su tražili da se školuju na univerzitetima fašističke Nemačke. Preko hiljadu studenata iz Beograda i unutrašnjosti Srbije odlazilo je da studira na fakultete u Gracu, Beču, Berlinu, Hajdelbergu, Hamburgu i drugim nemačkim gradovima. Reč je svakako o onima koji su bili organizovani u kvislinške vojne i omladinske organizacije, u prvom redu u Ljotićeve dobrovoljce kojima je fašistički režim imponovao, te je mnogima od njih Nedićeva vlada obezbeđivala i stipendije za školovanje, koje su se kretale u proseku od 4.000—5.000 dinara. Ministarski savet je, na primer, aktom broj 3093 od 5. marta 1942. godine, odlučio da na jednogodišnje studije u Nemačku pošalje 20 studenata Srba, koji su se istakli u redovima dobrovoljaca i u Nacionalnoj službi za obnovu Srbije.²³⁷

Kasnije su redovno slate nove grupe na studiranje u Nemačku, ali je ipak najveći broj onih koji su podnosili pojedinačne molbe i odlazili da se školuju o svom trošku.

Iz ovog dokumenta se može zaključiti da su ovi studenti bili uglavnom deca imućnijih roditelja, jer su njihovi roditelji morali dobro zarađivati u vreme fašističke okupacije da bi mogli školovati decu u inostranstvu. Interesantno je da je svaki student pre odlaska iz zemlje morao dati izjavu pred organima Specijalne policije Uprave grada Beograda. Tekst te izjave glasi: „Obavezujem se da ću u Rajhu proći kroz specijalne kurseve radi upoznavanja sa radom tamošnjih omladinskih organizacija."²³⁸

I sama ova izjava i njena sadržina dovoljno govore ko su bili ti studenti i kakva su bila njihova ideološka shvatanja. U svakom slučaju, oni su uzimali krupne obaveze i morali su se pre toga dobro afirmisati kod okupatorskih i kvislinških vlasti kao borci protiv komunizma da bi dobili odobrenje za studiranje na nemačkim fakultetima.

Godine 1943. povećao se broj studenata koji su polagali ispite na beogradskim fakultetima, u poređenju sa prijavljenim ispitima i ranijim rokovima. Od decembra 1942, rešenjem Upravnog štaba opunomoće-

²³⁷ AS, Nća, br. 14296, Rešenje Ministarskog saveta, 5. III 1942.

²³⁸ AS, Nća, br. 31—284/42.

nog komandujućeg generala u Srbiji, odobreno je da, pored apslovenata, ispite mogu polagati i studenti koji imaju bar četiri upisana i overena semestra.²³⁹ U februarском ispitnom roku 1943. godine izašla su na ispit 1.344 studenta, što je gotovo dvostruko veći broj u odnosu na prijavljene ispite u oktobru 1942. Rezultat ovih ispita vide se iz sledeće tabele.²⁴⁰

Fakultet	Prijavljeno		Položilo	Palo	Odustalo	Nema uslova	Diplomiralo
	uj 8 xs	1 13					
Filozofski	114	114	66	9	20	13	60
Pravni	447	905	595	109	115	86	260
Teološki	57	246	214	15	17	–	30
Tehnički	325	728	551	106	71	–	26
Medicinski	298	234	88	40	120	–	14
Poljoprivredni	103	313	177	36	76	24	16
Svega:	1.344	2.540	1.691	315	419	123	406

Pored diplomskih ispita, u februarском ispitnom roku odbranjeno je 7 doktorskih disertacija: 3 na Filozofskom, 3 na Pravnom i 1 na Tehničkom fakultetu.²⁴¹

Krajni rok koji je odredila Nedićeva kvislinška vlada za početak redovne nastave na Beogradskom univerzitetu, bio je 31. decembar 1943. Do tog datuma trebalo je da se izvrše sve pripreme, jer se taj datum u oficijelnim krugovima Nedićeve vlade očekivao kao „datum stoleća". Na šest fakulteta, na kojima su i do tada polagani ispiti, bilo je početkom avgusta 40 redovnih, 52 vanredna profesora, 63 docenta, 136 asistentata i 31 honorarni nastavnik. „Pitanju izbora univerzitetskih nastavnika, Univerzitetski senat posvetio je naročitu pažnju", pisalo je u izveštaju Rektorata, „ali pored toga, Univerzitetski senat je u pogledu izbora nastavnog osoblja nailazio na teškoće. Jedna od teškoća leži u Uredbi čl. 28. Uredbe o Univerzitetu, koja predviđa da broj redovnih

²³⁹ AS, Nća, br. 1—18/43, Rešenje Upravnog štaba nemačkog komandanta u Srbiji.

²⁴⁰ AS, Nća, br. 5073/43, Izveštaj Rektorata Beogradskog univerziteta, 7. avgusta 1943, Ministarstvu prosvete.

²⁴¹ Jedna od teza na Filozofskom fakultetu bila je: „Školstvo Nemaca u Jugoslaviji". Na Pravnom fakultetu branjene su sledeće teze: 1. „Nacionalso-cijalizam i razvitak pravnog položaja vanbračne dece u Nemačkoj", „Pravni položaj narodnih škola" i „Ministarska odgovornost po ustavu iz 1931. godine" (AS, Nća, br. 5073, Izveštaj Rektorata, 17. VIII 1943).

profesora jednog fakulteta, ne može biti veća od polovine katedara na njemu."²⁴² Uglavnom, sve do kraja 1943. godine izvršena su postavljenja nastavnog i administrativnog osoblja na svim fakultetima.

U junskom i oktobarskom ispitnom roku 1943. takođe se nastavilo sa polaganjem ispita na fakultetima Beogradskog univerziteta. Evo tabele prijavljenih i položenih ispita u pomenutim ispitnim rokovima.²⁴³

Fakultet	Prijavljeno		Položilo	Nije položilo	Odustalo	Diplomiralo
	kandidata	ispita				
Filozofski	189	153	121	28	30	24
Pravni	707	1.093	640	197	262	97
Teološki	89	216	133	25	58	6
Tehnički	165	347	255	51	44	13
Medicinski	87	96	74	19	45	8
Poljoprivredni	58	180	117	6	35	7
Svega :	1.295	2.085	1.340	326	474	155

Od septembra 1943. godine počinje prvi put pod okupacijom da se za jedan broj studenata Filozofskog, Medicinskog i Poljoprivrednog fakulteta izvodi redovna nastava, ali po skraćenom programu. Uredba o skraćenoj nastavi odobrena je od nemačkih okupacionih vlasti i objavljena je u *Službenim novinama*, br. 63, od 10. avgusta 1943. To je bila neka forma probnog rada redovne nastave. Redovan upis za ove tečajeve bio je od 20—30. avgusta, a naknadni od 1—10. septembra. Ministarstvo prosvete je mnogo očekivalo od ove nastave i računalo je da će se javiti bar hiljadu studenata.²⁴⁴ Međutim, na sva tri fakulteta upisalo se svega 75 slušalaca: 42 na Medicinskom, 24 na Filozofskom i 9 na Poljoprivrednom fakultetu.²⁴⁵ U vezi s tim pisao je dekan Poljoprivrednog fakulteta da su na Odseku za poljoprivredu bila upisana samo tri slušaoca i da ima izgleda da će broj angažovanih nastavnika biti nekoliko puta veći od broja slušalaca. Zbog toga se smatralo da će se Univerzitet kompromitovati ne samo u očima studenata i naroda već i u očima Nemaca. Uzaludno su Ministarstvo prosvete i Rektorat reklamirali preko štampe uvođenje redovne nastave na Univerzitetu. Novi slu-

²⁴² AS, Nća, br. 5073, Izveštaj Rektorata, 7. avgusta 1943.

²⁴³ » AS, Nća, br. 6171/43 i 54/44, Izveštaj Rektorata, 15. IX 1943. i 3. I 1944, Ministarstvu prosvete.

²⁴⁴ AS, Nća, br. 6171/43, Izveštaj Rektorata, 15. IX 1943.

²⁴⁵ AS, Nća, br. 6900, Izveštaj Rektorata, 15. X 1943.

šaoci se nisu javljali. Zbog toga su bile određene posebne grupe profesora koje su odlazile u unutrašnjost Srbije da vrše agitaciju u četama dobrovoljaca i jedinicama Nacionalne službe rada, ali ni ovo nije pomagalo. Konačno je nastava počela 10. septembra 1943. i trajala za studente Filozofskog i Poljoprivrednog fakulteta do februara 1944, a za studente medicine do maja 1944. godine.²⁴⁶

Decembra 1943. godine aktom nemačkog vojnog zapovednika okupirane Srbije, Dn. br. 2776/43, zvanično je odobreno otvaranje Beogradskog univerziteta, i to samo za katedre Filozofskog, Medicinskog, Poljoprivrednog i Tehničkog fakulteta. „Svečanosti“, koja je tim povodom održana 10. januara 1944. u sali Beogradskog univerziteta, prisustvovao je i Nedić i svi ministri njegovog kabineta. O značaju uvođenja redovne nastave na Univerzitetu govorio je Velibor Jonić, ministar prosvete, koji je, ujedno, istakao da treba svi „pravi Srbi da se ujedine“ kako bi se odbranili od komunizma.²⁴⁷

Prema evidenciji, koja je sačinjena u januaru, brojno stanje prijavljenih kandidata za upis na Univerzitet po fakultetima bio je sledeći:²⁴⁸

Fakulteti	Stari slušaoci	Novi slušaoci	U k u p n o
Pravni	1.408	1.347	2.755
Filozofski	424	501	925
Teološki	83	42	125
Medicinski	463	1.978	2.441
Tehnički	421	1.415	1.836
Poljoprivredni	65	614	679
S v e g a :	2.864	5.897	8.761

Prosto je neverovatno da se 8.761 student odlučio da nastavi studije prvih meseci 1944, dakle, u periodu kada su i laici mogli oceniti da neće proći mnogo vremena, a nemački okupatori moraću da napuste Jugoslaviju a s njima i kvislinzi: Nedić, Ljotić i Jonić, glavni pobornici otvaranja Beogradskog univerziteta. Najverovatnije je da su to bile prijave informativnog karaktera, kako bi se nemačkim okupacionim vlastima izneo ubedljiv broj studenata, mada za ozbiljne namere u pogledu dolaska na studije, nije bilo toliko ljudi. To potvrđuje i izveštaj Rektorata za mart 1944. godine, iz koga se vidi da je do tada bilo prijavljeno svega 414 studenata.²⁴⁹ Ovo je ozbiljno pokolebalo sve bliske saradnike

²⁴⁶ AS, Nća, br. 7883/43, Izveštaj Rektorata, 15. XI 1943.

²⁴⁷ AS, Nća, br. 384/44, Izveštaj Rektorata, 15. I 1944.

²⁴⁸ Isto.

²⁴⁹ AS, Nća, br. 1808/44, Izveštaj Rektorata, 6. IV 1944.

Nedića i njegovih ministara, tako da redovna nastava na Univerzitetu za vreme okupacije praktično neće ni početi. Mnogi profesori, pa i studenti, naročito posle bombardovanja Beograda, 16. aprila 1944. godine, pobjegli su iz grada. Nemci su najveći broj univerzitetskih zgrada i dalje koristili za svoje potrebe. Prema tome, za početak redovne nastave na Univerzitetu nije bilo nikakvih uslova. Sve veći broj stanovništva bežao je iz grada. U okolnim selima bile su smeštene gotovo sve „državne“ ustanove, bolnice, izbeglički domovi, a pošto su srednje škole usled bombardovanja prekinule nastavu pre završetka školske godine, u pojedinim zgradama na periferiji Beograda održavani su ispiti za učenike srednjih škola.²⁵⁰

To bi bila, ukratko, istorija Beogradskog univerziteta za vreme kvilinga Milana Nedića i njegove „vlade narodnog spasa“, odnosno rad Univerziteta u periodu fašističke okupacije.

Nesumnjivo je da Nedića ni njegove saradnike nisu rukovodili nikakvi humani motivi da se za sve vreme okupacije neprekidno zalažu kod nemačkih okupacionih vlasti, kako bi ovi odobrili redovnu nastavu na Beogradskom univerzitetu. Po sredi je bila sasvim druga računica. Naime, Nedić je za sve vreme uobražavao da se nalazi na čelu jedne „države“ koja ima vojsku, policiju, žandarmeriju, činovnički aparat i ministarstva sa ministrima i niz drugih organa, te je računao da bi ugled njegove „vlade“ bio još veći i kod Nemaca i kod narodnih masa ukoliko bi se izborio za redovnu nastavu na Beogradskom univerzitetu. Smatrao je, takođe, da bi to bilo izvesno osamostaljenje u odnosu na Nemce kao okupatore.

Međutim, postavlja se u vezi s tim jedno drugo pitanje. Upravo, ko su bili ti omladinci koji su u svim ispitnim rokovima za vreme okupacije podnosili prijave i polagali ispite na Beogradskom univerzitetu. Iz kojih slojeva društva su poticali ti studenti i kakva su bila njihova politička i ideološka shvatanja, veoma je teško objasniti. Međutim, na osnovu izveštaja Rektorata, može se videti da je sastav studenata bio heterogen. Po svemu sudeći, u najvećem broju to su bili ljudi koji se još nisu bili čvrsto politički opredelili. Ali dobar deo studenata, pouzdano se zna, bili su ljotićeveci, simpatizeri Nedića i njegove vlade, pa i saradnici četničkog pokreta Draže Mihailovića. Iz izveštaja Rektorata takođe saznajemo da je među ovim grupama studenata bilo i pripadnika oslobodilačkog pokreta, a prijave onih, za koje se sumnjalo da pripadaju bilo kojoj komunističkoj organizaciji, odbijane su i nije im bilo dozvoljeno da polažu ispite na Univerzitetu.

²⁵⁰ AS, Nća, br. 2209/44, Izveštaj Rektorata, 7. VII 1944.

RAD KVISLINGA U SRBIJI NA OBNAVLJANJU PRIVREDE I NJENO EKSPLOATISANJE OD NEMAČKOG OKUPATORA

Posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, nemačke okupacione vlasti u Srbiji postavile su sebi dva osnovna zadatka: prvo, zavođenje reda i mira u ovom delu okupirane Evrope i, drugo, obnavljanje privrede i njenog uključivanja u ratnoprivredni četvorogodišnji plan Nemačkog Rajha. Sve ovo, razume se, moglo se ostvariti jedino obrazovanjem kvislinške srpske vlade, obnavljanjem starog upravnog aparata i njegovo stavljanje u službu okupatora, o čemu je bilo reči u prvoj knjizi ove naše studije. U mnogim nemačkim dokumentima, u nemačkoj istorijskoj literaturi i štampi može se naći mnoštvo potvrda za to da su Nemci u Srbiji posebno bili zainteresovani, pre svega, za obojene metale; zatim, za komunikacije Moravskom dolinom i Dunavom i najzad, za izvoz iz Srbije prehrambenih proizvoda, naročito masnoća. U vezi s ovim pisalo je u jednom dokumentu nemačkog Ministarstva inostranih poslova, od 31. decembra 1941, i sledeće: „S privrednog stanovišta imamo velikog interesa da u Srbiji vlada mir. Obnova nesmetanog korišćenja najvećeg evropskog bakarnog nalazišta (rudnik bakra Bor sa mesečnom proizvodnjom od 5 do 6 hiljada tona) od izvanrednog je značaja za održavanje našeg ratnog naoružanja u dosadašnjem obimu. A i druge liferacije iz oblasti današnje države Srbije su važne u ratno-privrednom pogledu. Dalje ometanje saobraćaja u Srbiji, a pre svega na pruzi Beograd—Niš—Sofija, imaće ekonomskih posledica. Sve dok Crno more ne bude dovoljno očišćeno, ova komunikacija predstavljaće našu jedinu sigurnu vezu sa Turskom... Od velikog je značaja i pruga Beograd—Niš—Solun za snabdevanje naših trupa u Grčkoj i za transport izvesnih sirovina iz Grčke.”²⁵¹

O privrednoj eksploataciji Srbije brinuo se Stab generalnog opunomoćenika za privredu, čije je sedište bilo u Zemunu. Njime je rukovodio Franc Nojhauzen, predratni nemački generalni konzul u Beogradu. On je bio pridodat vojnoupornom komandantu Srbije, ali je ostao direktno povezan sa Berlinom, sa Geringom, koji je kontrolisao sprovođenje nemačkog četvorogodišnjeg privrednog plana.²⁵² Pomoćnik Nojhauzenov bio je dr Berman Genter, predratni šef nemačke trgovačke delegacije u Beogradu. On je u odsustvu Nojhauzena vodio i generalno opunomoć-

²⁵¹ AVII, Mikroteka, NAV, N-T-501, rol. 256, mf. 1189.

²⁵² AVII, NA, reg. br. 10/5, k. 27, Izjava dr Georgi Kisela.

stvo za privredu, a pored toga, vodio je i odeljenje sektora opšta privreda, a ujedno je bio i član nadzornog odbora rudnika Bor.²⁵³

Zadatak generalnog opunomoćenika za privredu bio je da do maksimuma iskoristi privredu Srbije i da je uključi u nemački četvorogodišnji plan; da osigura ishranu nemačkih trupa i nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji i da obezbedi određenu količinu dobara za izvoz. U tom smislu bila je podešena i njegova organizacija. Pododsek rudarstva obuhvatao je organizaciju rudnika, mogućnosti njihove proizvodnje i raspodelu dobivenih ruda.²⁵⁴ Pored generalnog opunomoćenika za privredu, na ovom planu su bili angažovani i vojnoupравни komandant i komandant posadnih trupa. Da bi se obezbedila realizacija nemačkog četvorogodišnjeg plana, u rudnicima i važnijim preduzećima su postavljeni specijalni komesari, koji su po Nojhauzenovim uputstvima rukovodili i kontrolisali rad ovih preduzeća.²⁵⁵

Pored toga, pri svakoj feld i krajskomandanturi u Srbiji postojale su ekipe koje su izvršavale zadatke Generalnog opunomoćenika za privredu na sektoru dirigovane privrede. Upravna grupa feld, odnosno krajskomandantura, bila je zadužena da vodi računa o izvršenju planova setve i žetve i prikupljanju plodova na osnovu razreza, što je sprovodilo generalno opunomoćstvo za privredu po okruzima i srezovima. Razrezane količine žitarica i drugih proizvoda morale su se bezuslovno predati. U protivnom, feld i krajskomandanture su upotrebljavale policijske jedinice, zatim, kvislinške oružane odrede — Srpsku državnu stražu, poljsku stražu i četnike Koste Pećanca tokom 1941. i 1942. godine, koji su nasilno oduzimali razrezanu količinu proizvoda. Međutim, u takvim i sličnim situacijama pljačkane su i poslednje količine proizvoda, koje su seljacima bile potrebne za egzistenciju porodice i za ishranu stoke. I ne samo to, oružane okupatorsko-kvislinške jedinice za najmanji otpor su hapsile, a ne retko i streljale nedužne stanovnike Srbije.²⁵⁶

Postavlja se pitanje kakva je bila saradnja kvislinških srpskih vlada sa Štabom generalnog opunomoćenika za privredu Srbije? Na ovo pitanje dao je delimičan odgovor Milan Nedić na saslušanju u istražnom zatvoru UDB-e u Beogradu, 30. januara 1946. godine. On je izjavio: „Kao što sam ranije rekao, kod glavnog opunomoćenika za privredu, tj. GBV, postojali su referenti koji su bili na vezi sa Ministarstvom privrede i poljoprivrede, predstavljali njihovu nadzornu vlast i, davali im upute za rad. Ovu dužnost vršio je prvi pomoćnik Nojhauzena Betner. Pod njim su bile centrale za tekstil, špiritus, šećer, drvo, Ugalj, metal, hemijski proizvodi itd. Drugi pomoćnik Nojhauzena bio je Kajzer, i on je držao rudnike i privredna preduzeća.“²⁵⁷

²⁵³ AVII, NA, br. 16587, Zapisnik o saslušanju F. Nojhauzena, 27. I 1947, u zatvoru UDB-e u Beogradu.

²⁵⁴ Isto.

²⁵⁵ Kao nap. 252.

²⁵⁶ Kao nap. 253.

²⁵⁷ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju Milana Nedića.

Na istom mestu Nedić izjavljuje da je na osnovu uputstava koja je dobijala od Nemaca, njegova prva rekonstruisana vlada donela plan o dirigovanoj privredi, koji je, uz pomoć grupe stručnjaka, izradio dr Miloš Nedeljković, ministar privrede, i plan o dirigovanoj poljoprivredi, koji je sačinilo Ministarstvo poljoprivrede, sa resornim ministrom inž. Radoslavom Veselinovićem. „Da bi regulisala privredni život, vlada je stvorila plan o dirigovanju privredi, odnosno donela odluku da se cela privreda i planovi privredni usredotoče u jednom centru, a to je u Ministarstvu privrede.”²⁵⁸

Kad je reč o privredi Srbije, treba istaći da je u njoj industrija pre rata, a to znači i za vreme okupacije bila vrlo slabo razvijena. I ono malo industrije koju je imala, bilo je koncentrisano u nekoliko većih gradova. Međutim, pošto Srbija tada nije uopšte imala teške industrije, Nemci nisu bili ni naročito zainteresovani za ovaj deo okupirane Jugoslavije. Više ih je interesovala eksploatacija rudnika, a posebno obojenih metala. Dovoljno je navesti podatak da je proizvodnja bakra u Jugoslaviji 1941. godine bila na prvom mestu u Evropi zahvaljujući, u prvom redu, svom najvećem rudniku bakra Boru. Za okupatora su bili interesantni i drugi rudnici u Srbiji, na primer: Trepča, Kopaonik, Avala, Ajvalija, Janjevo, Lece, Novo brdo i Rudnik, gde su postojala znatna nalazišta olova. Zatim, rudnici antimona: Krupanj, Zajača, Lisa i Bujanovac, koji su davali 40% evropske proizvodnje ovog metala. Ako se tome doda da je uoči drugog svetskog rata Jugoslavija, odnosno Srbija, bila na drugom mestu u Evropi po proizvodnji srebra zahvaljujući nalazištima u Trepči i Boru, nije teško shvatiti zbog čega su Nemci ove rudnike i sve rudnike uglja, kao strateški neobično važne, stavili odmah pod svoju jurisdikciju.²⁵⁹

Međutim, veliki broj preduzeća u Srbiji bio je uništen i oštećen u aprilskom ratu 1941. godine. Mada rat nije bio širih razmera niti je dugo trajao, došao je ipak iznenada. Nalet nemačke avijacije bez objave rata naneo je ogromne štete jugoslovenskoj, pa i srpskoj industriji. Porušen je veći broj industrijskih postrojenja, a jedan deo bio je dezorganizovan i onеспособljen za proizvodnju usled pogibije velikog broja radnika, prekida električnih vodova i drugih uslova potrebnih za rad. U nemačkim niti, pak, kvislinškim izvorima, a ni u posleratnoj istorijskoj literaturi, nismo mogli naći podatke o tome koliko je takvih preduzeća na teritoriji Srbije obustavilo rad.

²⁵⁸ Isto.

²⁵⁹ J. Marjanović, *Ustanak*, 24; *Proizvodne snage NRS*, 329, 333, 340. — Vishaupt u navedenom elaboratu, str. 68, u vezi sa značajem rudnika u Srbiji za Nemce navodi sledeće: „16. novembra predala je Vrhovna komanda oružanih sila osnove jednog naređenja o privredi potrebnoj za naoružanje u staroj Srbiji. Prema tome, bila je zaštita najvažnijih rudnika metala i uglja označena kao najvažniji zadatak. Radi se o pojačanju zaštite rudnika bakra u Boru, rudnika olova i cinka u Trepči, rudnika antimona kod Krupnja i Ivanjice (rudnik antimona jugozapadno od Loznice); rudnika magnezita kod Uzića, rudnika pirita kod D. Milanovca i rudnika uglja u istočnoj Srbiji, kao i pojačanju osiguranja transportnih komunikacija od i ka ovim rudnicima.”

Jedan broj preduzeća, odnosno fabrika obustavio je rad zbog toga što su Nemci odmah po okupaciji Srbije demontirali postrojenja i transportovali ih u Nemačku. To su radili i sledećih ratnih godina. Kakvih je razmera bila ova pljačka, najbolje govore nemačka dokumenta. Iz Vojnotehničkog zavoda u Kragujevcu, na primer, samo u toku 1941. godine odvučeno je 268 vagona sa 4.488 mašina; u decembru 1942. odvezeno je 59 tona čelika i 172 tone čeličnih otpadaka. U martu 1943: 43 vagona mašina, 11 vagona raznih materijala za mašine, 17 vagona materijala za poljske železnice, a u aprilu 37 vagona raznih mašina. Iz valjevske fabrike „Vistad“ odvezena su 3 vagona raznih mašina.²⁶⁰ U drugoj polovini 1943. Nemci su iz Srbije naročito opljačkali znatne količine mašina i raznih postrojenja. Tako je iz Kragujevca odvezeno 94 vagona mašina, iz Vojnotehničkog zavoda u Čačku 96 vagona; iz Zavoda za proizvodnju baruta i eksploziva u Obiliću 88 vagona; iz Zavoda za izradu eksploziva i gas-maski u Ravnjaku kod Kruševca 140 vagona; iz Vojnotehničkog zavoda u Lazarevcu 75 vagona; iz fabrike „Vistad“ 84 vagona itd.²⁶¹

Ovo su samo neki drastični primeri pljačke koju su nacisti izvršili u Srbiji. O tome ima mnogo dokumenata pa bi se mogla napisati obimna studija. Okupacione vlasti su gotovo svakodnevno izvlačile i razne druge materijale: opremu, sirovine, ogromne količine poljoprivrednih proizvoda: žito, brašno, suhomesnate proizvode, razne konzerve itd. Dakle, bila je to najorganizovanija pljačka tuđe imovine do sada zabeležena u istoriji. Nemci, kao pobedioci u aprilskom ratu 1941, ni u ovom slučaju, kao ni u mnogim drugim, nisu se obazirali ni na kakve propise međunarodnog prava niti su poštovali bilo kakvo pravo pobeđenog. Jednostavno, sa stanovništvom Srbije postupali su kao sa najobičnijim robljem.

Jedan broj industrijskih preduzeća u Srbiji, nije radio zbog toga što nije bilo sirovina za rad. Znatno broj fabrika u predratnom periodu radio je na osnovu sirovina koje su bile uvezene iz raznih evropskih zemalja. Zbog novonastale situacije (rat i okupacija) uvoz je sveden na najmanju meru, bio je samo simboličan i uvoženi su jedino artikli koje su Nemci odobrili. Međutim, nema sačuvanih podataka o tome koliko je preduzeća u Srbiji radilo 1941. godine. Ali u nemačkoj štampi iz tog perioda govori se da je industrija u Srbiji tokom 1942. bila na usponu i da je tada u užoj Srbiji i Banatu radilo oko 1.000 industrijskih preduzeća.²⁶² Iz ekspozea ministra privrede Nedićeve vlade od 22. oktobra 1941, uz predlog budžeta državnih rashoda i prihoda za 1942. godinu, nalaze se podaci da je Kraljevina Jugoslavija 1938. godine imala 4.257 fabrika, a da ih je oktobra 1941. na teritoriji Srbije i Banata bilo 983. Prema tome, oni se približno poklapaju sa podacima koje je tokom 1942. beležila nemačka štampa. U istom dokumentu se tvrdi da je kra-

²⁶⁰ AVII, NAV, N-T-77, R-1298, s. 900—905, Dnevnik vojnoupravnog štaba za Jugoistok.

²⁶¹ AVII, NAV, N-T-77, r. 1298, s. 466—521; N. Zivković, n. d., 287.

²⁶² M. Stanarević, n. r., 32.

jem 1938. godine na teritoriji Jugoslavije bilo 155.000 zanatskih radnika, a 45.000 krajem 1941. godine.²⁶³

O radu pojedinih preduzeća u prvoj godini okupacije Srbije sačuvani su izveštaji od pojedinih banovinskih institucija iz tog perioda. Na primer, u izveštaju Predstojništva gradske policije u Kragujevcu od 25. jula 1941. navodi da ovaj grad ima 45.000 stanovnika, da radi smanjenim kapacitetom oko 50 industrijskih preduzeća; da je u Vojnotehničkom zavodu tada radilo samo 2.000 radnika, dok ih je pre rata bilo 12.000, i da postoji nekoliko hiljada nezaposlenih: „Mahom su to siromašni ljudi, koji svojom zaradom ishranjuju članove svojih porodica. Približava se jesen i zima. Isti su bez sredstava za život, pa je potrebno što pre rešiti pitanje njihove nezaposlenosti. Time bi oni uvideli da država i o njima vodi računa, a pored toga izbegla bi se evidentna opasnost da zbog bezizlaznog položaja i teškog stanja ne ugroze javni mir i poredak.”²⁶⁴ Izveštaj sličnog sadržaja poslala je i Uprava policije u Nišu banu Moravske banovine 24. septembra 1941. U njemu se ističe da je tada u gradu Nišu bilo 28 industrijskih preduzeća i u njima 7.000 radnika.²⁶⁵ Predstojništvo gradske policije u Leskovcu u svom izveštaju od 24. oktobra 1941. navodi podatke da je tada u ovom gradu radilo 16 industrijskih preduzeća u kojima je bilo zaposleno oko 1.300 radnika. „Ovako mali broj zaposlenih objašnjava se nedostatkom sirovina. Sirovine svakim danom sve više i više nedostaju i ako se ne bude našlo načina i mogućnosti da se sirovine pribave, veliki broj industrijskih preduzeća obustaviće svaki rad.”²⁶⁶

Navedeni podaci govore da je relativno mali broj preduzeća radio u Srbiji ili da je radio smanjenim kapacitetom u toku leta i jeseni 1941, čak i u najvećim industrijskim centrima ove pokrajine (Nišu, Beogradu, Kragujevcu, Leskovcu i drugim). Međutim, uz pomoć kvislinških vlasti, Nemci su nastojali da što brže stave u pogon sva veća i važnija industrijska preduzeća koja su smatrana neophodnim za nemačku ratnu industriju. Među njima su bila najvažnija u grani metalne industrije, industrije kože, tekstila, prehrambene industrije; celokupna agrarna industrija (na primer, fabrike testa, šećera, štirka, ulja; zatim, klanice, fabrike konzervi) itd.

Radi efikasnije eksploatacije privrednih bogatstava, nemačke i kvislinške vlasti donele su niz naredaba i uredaba, u kojima se upravnim organima i stanovništvu imperativno nalagalo da se sve privredne grane što pre osposobe i stave u službu četvorogodišnjeg ratnog plana Nemačkog Rajha. Takva je bila, na primer, *Lista uredaba zapovednika Srbije*, sa nizom naredaba i propisa koji su regulisali razna privredna pitanja na tlu okupirane Srbije i Banata. Već početkom maja vojnoupravni komandant je izdao naredbu kojom se nalagalo vladi — Savetu komesara

²⁶³ AS, Nča, br. 283, neregistrovano.
²⁶⁴ AVII, Nča, br. 18/3-I, k. 28.

²⁶⁵ AVII, Nča, br. 3/1-I, k. 28.

²⁶⁶ AVII, Nča, br. 4/1-I, k. 28. — Tada je grad Leskovac imao 24.876 stanovnika i 3.350 izbeglica.

Milana Aćimovića — da sve fabrike, radionice i radnje moraju biti otvorene i stavljene u pogon. Naredbe i uredbe sličnog sadržaja donosile su kvislinške srpske vlade i one su tek onda dobijale „pravnu snagu“ kada su bile objavljene u kvislinškim *Službenim novinama*.

U Srbiji su neposredno posle okupacije bila osposobljena za rad sledeća preduzeća, odnosno fabrike: „Sartid“ u Smederevu sa 1.000 radnika; Jasenica u Smederevskoj Palanci — 315, a kada je kapacitet proizvodnje povećan tokom 1943. godine, radilo je oko 1.000 radnika;²⁶⁷ zatim, Fabrika sapuna u Kruševcu imala je u svom pogonu 350 radnika; Fabrika avionskih motora u Rakovici — 775, Rogožarski u Beogradu — 120; Fabrika obuće u Beogradu — 250, Tekstilna fabrika u Leskovcu — 120, tekstilna fabrika „Milan Ristić i sinovi“ u Nišu — 160, Vojnotehnički zavod u Kragujevcu — 2.000, Fabrika Vistad-Barič — 80, Zavodi u Čačku, Fabrika oružja i municije u Užicu, Državna fabrika aviona u Kraljevu — 920, fabrika za izradu zavrtnja za cevovode pod visokim pritiskom za avione u Beogradu — 50, „Mikron“ — preduzeće za preciznu mehaniku, optiku i elektrotehniku, Beograd — 130, „Nestor“ — fabrika za preciznu mehaniku, Beograd — 70, „Signal AD“, Beograd — 25, „Sartid“ — visoka peć Majdanpek — 20, Zeleznički remontni zavod — Kraljevo — 630, Fabrika vagona — Kruševac — 220, „Zorka“, S. abac — 730, fabrike za preradu sirove kože u Nišu, Beogradu, Knjaževcu i Zaječaru ukupno — 960, fabrike za preradu drveta i drugog građevinskog materijala (860); fabrike cementa u Popovcu i Ralji — 320, Fabrika štofova u Paraćinu — 120, Srpska fabrika stakla u Paraćinu — 96, fabrika šećera u Beogradu i Zrenjaninu — 145 i mnoga druga preduzeća koja zbog ograničenog prostora ovde nećemo navoditi.²⁶⁸

Sva ova industrijska postrojenja, na području okupirane Srbije bila su obuhvaćena u 29 velikih nemačkih firmi, čiji je zadatak uglavnom bio identičan sa ciljevima nemačkog okupacionog aparata. Sam Nojhauzen tvrdi da je celokupna njihova proizvodnja bila namenjena „isključivo za vojsku, policiju, fabričku zaštitu, rudare i seosko stanovništvo, pre svega, u Banatu, kao i za izvoz u Rajh. Za potrebe Srbije i srpskog stanovništva nije ostajalo skoro ništa.“²⁶⁹ Evidentno je da navedena preduzeća kao i mnoga druga koja nismo spomenuli, usled ratnih oštećenja, nedostatka sirovina i opšteg meteža izazvanog ratom, tokom 1941. nisu radila ili su radila smanjenim kapacitetom. Međutim, krajem 1941. i početkom 1942. mnoga postrojenja su stavljena u pogon. I u drugoj polovini 1942. i u prvoj polovini 1943. radilo se i proizvodilo, razume se, u prvom redu za okupatora, sa zapaženim intenzitetom. Druga polovina 1943. i prva polovina 1944. je karakteristična po tome što se više nego u prethodnom periodu oskudevalo u radnoj snazi, uglju i električnoj energiji, pa je, analogno tome, i kapacitet proizvodnje osetno smanjivan. Sve je ovo bilo povezano sa pogoršanjem vojnopoliitičke situacije okupatora na svim frontovima u zemlji i u svetu, što je demoralizovalo ne samo okupatore već i njegove saradnike.

²⁶⁷ AVII, NAV, N-T-77, r. 1298, s. 994; N. Zivković, n. d., 290.

²⁶⁸ AVII, NAV, N-T-77, r. 1298, s. 466—521, N. Zivković, n. d., 280—291.

²⁶⁹ AVII, NA, br. 16587, Zapisnik o saslušanju Franca Nojhauzena.

Kakva je bila uloga Saveta komesara Milana Aćimovića i Nedićeve vlade u obnavljanju i osposobljavanju privrede; kakvu su, uopšte, privrednu politiku oni vodili, već smo delimično objasnili u prethodnim poglavljima. Međutim, neophodno je istaći da su u sastavu Nedićeve vlade postojala dva važna ministarstva — privrede i poljoprivrede, sa ogromnim činovničkim aparatom (svako ministarstvo imalo je prosečno po 2.000 službenika); ona su bila pod neposrednom kontrolom generalnog opunomoćenika za privredu.²⁷⁰ Njihov glavni zadatak bio je da za preduzeća, koja su bila od posebnog interesa za okupatore, obezbede radnu snagu, a Nemci su ih postavljali za svoje komesare, koji su rukovodili proizvodnjom. Drugi deo sitnijih preduzeća, za koja Nemci nisu bili naročito zainteresovani, bila su pod neposrednom kontrolom Nedićeve vlade, odnosno njenih nadležnih ministarstava. Ovde su u prvom redu spadala uslužna, zanatska, komunalna preduzeća, za snabdevanje itd. Ukratko, u nadležnosti Nedićeve vlade bili su takozvani sekundarni privredni objekti. Ovde je spadala i opravka puteva, mostova, železnica, podizanje i opravka stambenih zgrada i sve drugo što je bilo u nadležnosti Ministarstva građevina.

U periodu od 14—19. jula 1941, u Beogradu je, pod predsedništvom komesara za građevine Srbislava Josifovića, održana konferencija svih stručnjaka za građevinsko-arhitektonska pitanja iz okupirane Srbije. Na njoj je usvojen plan i program javnih radova. Rečeno je da će odmah početi građenje i opravka puteva, regulacija reka i bujica; opravka vodovoda i kanalizacije itd. Za ove radove, Komesarijat za finansije odobrio je skromnu sumu — svega jednu milijardu dinara.²⁷¹ Samo nekoliko dana kasnije (23. jula) Savet komesara u vezi s ovim propisao je Uredbu na osnovu koje je komesar građevina bio ovlašćen da pristupi izvođenju javnih radova, a komesar Ministarstva za finansije da izdvajanjem blagajničkih bonova obezbedi vanredni kredit. U članu 2. pomenute Uredbe rečeno je između ostalog: „Vanredni kredit iz čl. 1. ima se upotrebiti za izvršenje sledećih javnih radova: a) za obnovu i građenje državnih, banovinskih i opštinskih puteva i mostova 700,000.000 dinara; b) za izvršenje radova na melioraciji i sanaciji zemljišta i regulaciji reka 170,000.000; v) za snabdevanje naselja vodom 20,000.000 dinara; g) za opravku, obnovu i dovršenje javnih građevina i davanje pripomoći seoskim opštinama za dovršenje osnovnih škola i zadružnih poljoprivrednih objekata, kao i za elektrifikaciju sela 110,000.000 dinara.”²⁷²

Slične uredbe i naredbe o izvođenju javnih radova, donosila je i Nedićeva vlada u svim godinama okupacije, s tim što je favorizovana opravka pojedinih gradova koji su, sticajem mnogih okolnosti, bili više

²⁷⁰ Ministarstvo privrede 1941. imalo je 2.200 službenika; 1942. — 2.000; 1943. — 1.800 i 1944. — 1.700 (AS, br. 11264/43. i AS, br. 9101/44).

²⁷¹ *Novo vreme*, 19. VII 1941.

²⁷² *Novo vreme*, 24. VII 1941; *Službene novine*, 30. VII 1941. Na početku 1942. godine (18. I), *Novo vreme* donelo je informaciju da je u toku 1941. godine podignuto 146 novih zgrada.

oštećeni nego drugi gradovi u Srbiji.²⁷³ Takvi su bili, na primer, Beograd, Smederevo, Krupanj i drugi. Smederevo je posebno nastradalo od eksplozije 5. juna 1941. Međutim, ipak je ovom gradu poklanjana veća pažnja nego drugim u Srbiji i moglo bi se reći da je to „zasluga“, u prvom redu, Dimitrija Ljotića, koji je bio komesar za obnovu Smedereva. Na njegovu inicijativu Nedićeva vlada je donela dve Uredbe o obnovi ovog grada: prva, 20. marta 1942, kada je odobreno 60 miliona dinara, i druga 29. maja 1943, kada je dodeljen zajam od 75 miliona za obnovu Smedereva. Pored toga, na „saniranju“ ovog grada učestvovala su specijalne radne jedinice, sastavljene od ideoloških pripadnika Ljotićevog „Zbora“, koje su radile od maja do septembra 1941. Samo dva meseca kasnije (26. jula), Nedićeva vlada je donela uredbu o obnovi Krupnja. U članu 1. pisalo je u vezi s tim: „Propisi ove uredbe odnose se na obnovu Krupnja, pod kojim se podrazumeva pripremanje i izvršenje svih radova koji su potrebni, da se porušene ili inače oštećene državne i nedržavne zgrade i objekti u Krupnju obnove ili dovedu u prvobitno stanje“.²⁷⁴ Da napomenemo i to da je „vlada narodnog spasa“ deo sredstava za „javne radove“ podmirivala i od imovine Jevreja koji su ranije stanovali u Srbiji. U vezi s ovim 28. avgusta 1942. doneta je uredba u kojoj je naglašeno da imovina onih Jevreja koji su 15. aprila 1941. bili državljani bivše Kraljevine Jugoslavije ili bili bez državljanstva, pripada Srbiji bez ikakve naknade. Od ovog je bila izuzeta jedino imovina onih Jevreja — bivših pripadnika Nemačkog Rajha, koji su tada bili bez državljanstva.²⁷⁵

Međutim, kasa Ministarstva finansija Nedićeve vlade bila je uvek deficitarna, jer su kontribucije, koje su davale nemačkim okupacionim vlastima, bile umnogome iznad stvarnih ekonomskih mogućnosti srpske privrede. Stoga je Nedićeva vlada, radi finansiranja pojedinih privrednih objekata i obezbeđenje sredstava za izvođenje „javnih radova“ bila prinuđena da raspisuje zajmove. Uredba o jednom takvom zajmu bila je doneta 23. juna 1943. U njoj je istaknuto da je ministar finansija ovlašćen da izvrši emisiju obaveznica državnog zajma do iznosa od 2 milijarde dinara; da će se prinos zajma upotrebiti za obnovu „domaće na-

²⁷³ *Službene novine*, br. 23, 20. III 1942, i br. 50, 29. V 1943. — Naredbu za izvođenje javnih radova u 1942. godini Nedićeva vlada donela je 14. IV 1942 (*Službene novine* br. 30, 14. IV 1942).

²⁷⁴ *Službene novine* br. 42, 26. VII 1943. — *Novo vreme* pisalo je u broju od 6. VIII 1942. koji su građevinski radovi obavljani u Beogradu u prvoj polovini 1942: „Kako u samom centru, tako i na periferiji, nastavlja se podizanje zgrada i javnih i privatnih. Isto tako i u okolini Beograda, vrše se veliki javni radovi. Treba, pre svega, da se pomene istrajan rad na građenju novog savskog pristaništa, zatim zimovnika za brodove kod Ade Huje, potom mnogi vodovodski radovi na Banovom brdu, u Košutnjaku, Dedinju i Rakovici, dok je već ranije pisano o uklanjanju podvodnog naselja na Makišu, gde se sada preduzimaju radovi na isušivanju velikog kompleksa plodne zemlje. Isto tako, radi se na isušivanju svih baruština duž obala Topčiderske reke, Save i Dunava, što će doprineti otklanjanju opasnosti od malarije, koja je ranije toliko pretila zdravlju Beograđana.“

²⁷⁵ *Službene novine*, br. 69, 28. VIII 1942.

rodne privrede i druge državne potrebe po programu, koji će utvrditi Ministarski savet".²⁷⁶ Ali, čak i na takozvanim drugorazrednim objektima koje je Nedićeva vlada izvodila ili su bili pod njenom neposrednom kontrolom, morala je za svaki preduzeti posao tražiti odobrenje od vojnoupravnog komandanta Srbije. Na primer, kada je krajem 1943. godine trebalo izvesti radove na lokalnom putu Radalj—Krupanj, Nemci su obustavili poslove na ovom objektu s obrazloženjem da nije pribavljeno odobrenje od njihovih nadležnih službi u Beogradu.²⁷⁷

O ograničenim ovlašćenjima Nedićeve vlade na sektoru vođenja privredne politike govori i pismo koje je Ribentrop uputio 2. decembra 1942. Bencleru, u kome ga upozorava da je za izvršenje četvorogodišnjeg plana za Srbiju podjednako odgovoran i generalni opunomoćenik za privredu Njehauzen i opunomoćenik Ministarstva poslova Bencler. Jer, kako ističe Ribentrop, Nedićevu vladu treba stalno kontrolisati i ne dati joj određene ruke bilo na kom sektoru privredne politike, ukoliko Nemci imaju tamo svoje interese.²⁷⁸ Sličnog sadržaja je i izveštaj od kraja decembra 1942. koji je Njehauzen uputio Geringu. U njemu ga obaveštava da privreda Srbije dobro napreduje; da su kvislinške vlasti na ovom planu maksimalno angažovane, i to ne kao naredbodavci, već kao izvršioc i odluka nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji. Posebno Njehauzen naglašava da su se Nemci, radi privrednog iskorišćavanja Srbije za svoj ratni potencijal u toku ove godine, najviše angažovali na povećanju proizvodnje u rudniku Bor; da se domaća radna snaga maksimalno koristi na površinskim i na podzemnim radovima; da je izgrađen put Kostolac—Bor, elektrovod Kostolac—Bor, Dunavsko pristanište i električna centrala u Kostolcu itd.²⁷⁹

U nadležnosti Nedićeve vlade bilo je i snabdevanje gradova u Srbiji. To je, međutim, bio poseban problem. Gradsko stanovništvo je redovno oskudevalo u svim prehrambenim artiklima. Jer je prvenstveno trebalo izdvojiti kontigente za snabdevanje nemačke okupacione vojske i drugih njihovih institucija. Stanovništvo Srbije je bilo tek u drugom planu. Na tržište je dopremalo malo proizvoda. Crna berza i druge vrste spekulacija poprimale su neviđene razmere. Da bi se ovom problemu kolikotoliko stalo na kraj, Nedićeva vlada je donela Uredbu o maksimiranim cenama za sve artikle široke potrošnje. Prehrambeni artikli svih vrsta izdavani su preko potrošačkih karata, ali neredovno i u simboličnim količinama. U vezi sa problemom snabdevanja okupirane Srbije i Banata održana je već 15. oktobra 1941. konferencija predstavnika nemačkih okupacionih vlasti (Turner, Njehauzen i feldkomandant u Beogradu pukovnik fon Kajzenberg, sa svojim štabovima i stručnim referentima) i kvislinške srpske vlade u Beogradu (M. Nedić, ministar poljoprivrede i ishrane dr Miloš Radosavljević, ministar privrede Mihailo Oljčan, predsednik grada Beograda Dragomir Jovanović sa svojim stručnim referen-

²⁷⁶ *Službene novine*, 24. VI 1943.

²⁷⁷ AS, Nća, br. 22846, 13. XII 1943.

²⁷⁸ AVII, NAV, N-T-120, 200/153746-47.

²⁷⁹ AVII, NA, k-44, f. 1, rol. 1/20.

tima i direktorima „Dirisa“). „Na ovoj Konferenciji je konstatovano da sve teškoće oko ishrane i ogreva Beograda, dolaze prvenstveno usled toga, što anacionalna i defetistička akcija odmetnika svojim aktima sabotaze, ugrožava pravilno snabdevanje Beograda, kao i snabdevanje životnih namirnica celog srpskog naroda“, pisalo je u vezi s ovim *Novo vreme* u broju od 16. oktobra 1941. godine.²⁸⁰

Kao što vidimo, kvislinzi i okupatori su za sve nevolje koje su ih pritiskivale, optuživali pripadnike oslobodilačkog pokreta, odnosno oružani ustanak koji se tada širio kao buktinja gotovo po svim gradovima i selima Srbije. Faktor rata i okupacije, kao glavnih uzročnika svih zala, oni nisu videli ili to nisu hteli da priznaju. „Diris“ — Direkcija za snabdevanje, bio je najveće trgovinsko preduzeće u Beogradu, koje se tokom celog rata bavilo snabdevanjem beogradskog stanovništva osnovnim životnim namirnicama i potrebama. Ali celokupan njegov činovnički aparat bio je korumpiran i sprovodio je politiku isključivo u interesu Nemaca i samog vrha „vlade narodnog spasa“.²⁸¹ Naredbom od 20. oktobra 1941, Nedićeva vlada je odredila izvanredne komesare (Stevan Pešić, intendantski general, i Mališa Janković, sudski general) da kontrolišu rad trgovačkih preduzeća. Ali ovim se ništa nije promenilo. Situacija na planu snabdevanja stanovništva bila je svakog dana sve gora.²⁸² Meso je deljeno samo jednom nedeljno, preko potrošačkih karata, po 100 grama na jednog stanovnika, ali ga nije bilo u dovoljnim količinama. Tekstil je deljen na sličan način: osobe do 14 godina starosti dobijale su kupon u vrednosti od 600, a za odrasle do 1.200 dinara mesečno. Snabdevanje ogrevom nije bilo bolje. Drva i uglja nikada nije bilo na stovarištu. U jednom periodu tokom 1943. godine, drva su deljena čak na kilogram.²⁸³

Kakvo je bilo snabdevanje gradskog stanovništva tokom 1941. i prvih meseci 1942. godine donekle se može sagledati iz izveštaja Komesarijata za cene i nadnice Ministarstva privrede Nedićeve vlade od 11. marta 1942: „O potpunom otkazu snabdevanja u Beogradu izveštavaju kontrolori ovog Komesarijata koji rade na terenu. Pregledanjem pekarskih radnji ustanovilo se je da je srednja cifra izdavanja hleba u decembru 1941. bila oko 15 dana u mesecu, a u mesecu januaru ta se je cifra jedva popela na 10 dana i isto je stanje bilo i u mesecu februaru 1942. godine. Kako u pogledu hleba, tako i u pogledu ostalih namirnica,

²⁸⁰ *Novo vreme*, 16. X 1941.

²⁸¹ *Novo vreme*, 18. X 1941.

²⁸² AVII, Nća, reg. br. 46/1-1, k. 80.

²⁸³ *Novo vreme*, 29. X; 30. XI; 9. XII 1941. — O problemu snabdevanja ogrevom stanovništva Srbije, Ministarstvo poljoprivrede Nedićeve vlade pisalo je 5. maja 1943. generalnom opunomoćeniku za privredu sledeće: „Izuzetne prilike, koje imaju odjeka i u privredi, izazvale su potrebu daljeg reduciranja ogrevnog drveta u domaćinstvima Beograda. Ovo opet izaziva potrebu da se metarska mera zameni sa merom po težini. Da bi se ovo moglo u celini da privede, Odsek za snabdevanje ogrevnim drvetom treba da instalira na drvari motorne testere za rezanje drveta“ (AS, Nća, br. 14614/43).

snabdevanje Beograda potpuno je otkazalo i nije nikakva tajna da Beograđani moraju kupovati u unutrašnjosti po crnoberzijanskim cenama i uz životnu opasnost (vozeći se na lokomotivama) voze ih za Beograd. Pored toga, događa im se da im radi lokalnih naređenja o zabrani izvoza bude sva roba oduzeta."²⁸⁴

O problemu snabdevanja, Nedić je redovno obaveštavao vojnoupravnog komandanta Srbije. On to čini i u svom memorandumu od 12. avgusta 1942. „Najbolnije pitanje ishrana gradskog stanovništva, istina o čemu se govorilo, ali do sada još nije ništa rešeno. Čitavi srezovi u zemlji ovih dana traže namirnice. I u Beogradu, koji ima preko 300.000 stanovnika, više od jednog meseca nije izdat ni jedan hieb."²⁸⁵ Samo petnaest dana kasnije (29. avgusta 1942) došlo je do sastanka Milana Nedića i komandanta jugoistoka Lera. Jedan deo razgovora odnosio se na ishranu stanovništva Srbije, a posebno gradova. U jednom delu zapisnika s ovog sastanka rečeno je: „Stanje u gradu (Beogradu) je nesigurno i povremeno nije bilo hleba mesec i po dana. Narod bi bio skroman i zadovoljan hlebom i povrćem. Ne treba se čuditi da je raspoloženje stanovništva očajno i zbog ovog razloga."²⁸⁶

Nedićeva vlada, bez obzira na svoja ograničena ovlašćenja, trgovala je sa pojedinim evropskim zemljama. Razume se da je za ovo bilo potrebno odobrenje Generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji i da se trgovalo pod njegovom kontrolom. Nijhauzen, odnosno njegov štab, strogo su odredili koje proizvode treba uvoziti, odnosno izvoziti i u koju evropsku zemlju. I ne samo to, uvoz i izvoz u Srbiji za vreme okupacije vršila su uglavnom preduzeća čiji su vlasnici bili Nemci, Italijani, Mađari i drugi saradnici okupatora. Oni su mogli slobodno da se kreću i da izvoze, odnosno uvoze robu na kojoj su najbolje zarađivali. Nema podataka za sve ratne godine koliko je u Srbiju uvezeno i kojih artikala. Oskudni su podaci i o izvozu. Međutim, sačuvani su delimični podaci u arhivi Nedićevog ministarstva za privredu o obimu trgovine za 1941. i 1942. godinu, koju su obavljali Savet komesara Milana Aćimovića i Nedićeva vlada²⁸⁷ (vidi o tome tabelu br. 1 i tabelu br. 2 na sledećoj stranici).

²⁸⁴ AS, Nća, br. 3685/42, neregistrovano.

²⁸⁵ Arhiv SUP Srbije, BDS, br. 27527/124, Dosje Nedića.

AVII, NAV, N-T-501, 248/572-75. — U jednom delu citiranog zapisnika, rečeno je i ovo: „Predsednik vlade Nedić prelazi da govori i o potištenom raspoloženju stanovništva zbog stanja u ishrani, i napominje da je svojevremeno Beograd sa 80.000 stanovnika, uprkos tadašnjih državnih granica, raspolagao preko Zemuna i Pančeva sa Sremom i Banatom kao rezervoarom za životne namirnice. Promet tom robom, a naročito svežim povrćem, voćem i tome slično, bio je slobodan. Tuži se na to da današnji Beograd, sa svojih 300.000 stanovnika, nema više baš nikakve mogućnosti da dobije namirnice iz pomenutih krajeva pa čak ni iz same zemlje, pošto lokalne vojne vlasti sprečavaju isporuku hrane za Beograd."

²⁸⁷ AS, Nća, Min. privrede, neregistrovano.

Tabela 1.

P R E G L E D IZVOZA SA TERITORIJE SRBIJE ZA I i II POLUGODIŠTE 1941.				
Red. br.	Zemlja u koju je izvezena roba	I polugode tona	dinara	II polugode tona dinara
1	Nemačka	1.716	48,125.000	109.526 495,399.000
2	Grčka	135	1,791.000	8.948 35,217.000
3	SSSR	4.692	16,948.000	– –
4	Turska	364	14,184.000	– –
5	Rumunija	4.847	10,535.000	367 3,098.000
6	Mađarska	67	1,421.000	17.493 12,158.000
7	Nezavisna Država Hrvatska	–	–	752 9,406.000
8	Slovačka	313	8.705	– –
9	Češko-Moravski Protektorat	2.671	6,810.000	1.109 1,125.000
10	Bugarska	–	18.000	705 7,878.000
11	Italija	212	5,737.000	108 1,164.000
12	Švajcarska	645	6,016.000	12 20.000
13	Švedska	37	2,155.000	– –
14	Danska	3	470.000	– –
15	SAD	14	212.600	– –
16	Crna Gora	–	–	1.000 73.000
17	Nizozemska	1	35.000	– –
S v e g a :		15.717	123,162.000	193.021 565,538.000
U K U P N O za celu godinu		154.738	688,700.000	

Tabela 2.

P R E G L E D UVOZA ZA 1942. GODINU IZ POJEDINIH EVROPSKIH ZEMALJA U OKUPIRANU SRBIJU			
Red. br.	Odakle je artikal uvezen	Količina tona	Vrednost dinara %
1	Nemačka	101.147	776,387.558 56,76
2	Nezavisna Država Hrvatska	80.820	208,399.088 15,24
3	Rumunija	53.099	143,114.139 10,46
4	Italija	72.929	110,905.424 8,11
5	Bugarska	45.285	52,937.774 3,87
6	Češko-Moravski Protektorat	8.592	34,901.530 2,52
7	Mađarska	7.130	14,790.872 1,08
8	Grčka	481	13,518.718 0,99
9	Slovačka	2.348	5,860.968 0,43
10	Nizozemska	15	4,534.644 0,33
11	Švajcarska	4	1,022.364 0,08
12	Belgija	34	793.152 0,06
13	Norveška	130	320.200 0,02
14	Francuska	29	227.119 0,02
15	Danska	2	202.834 0,01
16	Turska	31	153.450 0,01
17	Švedska	1	146.888 0,01
U K U P N O :		372.077	1.367,776.722 100%

Iz navedenih tabela može se izvesti nekoliko zaključaka: prvo, iz tabele 1, na primer, vidi se da je u celoj 1941. godini izvezeno iz Srbije u 17 evropskih zemalja raznih roba (nema podataka koje su te robe) 154.738 tona, u vrednosti od 688,700.000 dinara; drugo, među prikazanim zemljama-izvoznicama nalazi se i Sovjetski Savez. Po ovome moglo bi se zaključiti da je u pregledu dat prikaz trgovine vlade Kraljevine Jugoslavije, za prvo tromesečje 1941, sa SSSR-om. Međutim, nije tako. Reč je o izvozu iz Srbije u okupirane delove Sovjetskog Saveza, u prvom redu u Ukrajinu; treće, vidi se da je najviše izvezeno u Nemačku, što je i razumljivo, jer su Nemci uvozili, bolje rečeno, pljačkali u Srbiji koliko su oni želeli, a ne po volji Nedićeve vlade. Četvrto, kad je reč o uvozu za 1942. godinu, Nemačka je opet u prvom planu, a potom njeni saveznici i sateliti: Italija, Nezavisna Država Hrvatska, Rumunija, Bugarska itd. Zanimljivi su i sledeći podaci: na primer, limun je uvožen u Srbiju najvećim delom iz Italije, odakle su ovim artiklom snabdevane i mnoge druge zemlje okupirane Evrope. Cene nisu bile fiksirane, već su određivane od jednog do drugog uvezenog kontingenta. Kao posledica toga, napici od limuna u javnim lokalima bili su veoma skupi. Iz rešenja Komesarijata za cene Ministarstva privrede Nedićeve vlade od 4. januara 1943. godine vidi se da je jedna šolja čaja sa limunom stajala 8 dinara, a jedna šolja crne kafe 5 dinara. Radi poređenja, zanimljive su cene i nekih drugih napitaka u Srbiji u to vreme: čaša limunade 12 dinara; kisele vode 4, sode 4, čaša piva 6, vina 2 dl — 16, konjaka 0,021 — 8 i čaša rakije 0,021 ljute — 6 dinara.²⁸⁸

Iz Bugarske, za koju smo konstatovali da je razmena sa Srbijom u toku drugog svetskog rata bila zapažena, evidentno je da su uvožene znatne količine: kupusa, kelja, paprike mlevene, kreča, kamenog uglja, mrkog uglja, lignita i dr. Samo u periodu od 1. januara do 31. avgusta 1942. uvezeno je raznih sirovina 29.709 tona, u vrednosti od 33,951.000 dinara.²⁸⁹ U prvom kvartalu 1943. iz Bugarske je uvezeno 18.790 tona raznih roba u vrednosti od 57,153.000 dinara.²⁹⁰ Za prvih osam meseci 1943. iz Srbije je izvezeno u Bugarsku 1.905 tona raznih sirovina u vrednosti od 6,890.000 dinara. To su bili uglavnom sledeći proizvodi: drvo za rudnike, sumporna kiselina, gvožđe, izrađevine od lima, generatori

²⁸⁸ AS, Nća, br. 161/11, 4. I 1943.

²⁸⁹ AS, Min. privrede, bez broja, neregistrovano. — *Novo vreme*, u broju od 13. IX 1941, donelo je članak o platnom prometu između okupirane Srbije i Bugarske. Deo tog članka glasi: „U vezi postignutog sporazuma o platnom prometu između Srbije, sa Banatom i Zemunom sa okolinom i Bugarske, daju se sledeća uputstva i objašnjenja: Sva plaćanja između Srbije i Bugarske vrše se u Srbiji preko Srpske narodne banke, koje će položeni iznos doznačiti jedna drugoj putem centralnog kliringa, u Berlinu... Pod srpskom i bugarskom robom u smislu ovog naređenja podrazumeva se roba, koja je u Srbiji ili Bugarskoj proizvedena, ili pak bitno obrađena ili preradena. Obaveze domaćih uvoznika koje glase na levove, izmirivaće se po kursu od 61 dinar za 100 leva. Međutim, ukoliko obaveze domaćih glase na rajhsmarke, to će se uplate u kliring vršiti po postojećem kursu rajhsmarke, tj. 20 dinara za 1 marku.”

²⁹⁰ AS, Nća, Min. privrede, neregistrovano.

za proizvodnju plinova, elektrode za akumulatore, vagoneti itd.²⁹¹ Da napomenemo i to da je bila zapažena razmena između kvislinške vlade u Srbiji i NDH, bez obzira na to što su politički odnosi između ovih „vlada“ bili gotovo nepodnošljivi. Ali, Nemci su tu igrali glavnu ulogu i Nedićeva vlada u Beogradu, kao i Pavelićeva u Zagrebu, morala je da radi onako kako su to nitalagali interesi okupatora. Na primer, samo u prvoj polovini 1942. iz NDH je uvezeno u Srbiju 35.475 tona robe u vrednosti od 73,553.000 dinara.²⁹² Znatne količine pamuka kvislinška vlada u Srbiji uvozila je iz Turske, i to naročito u prvoj polovini 1944. godine.²⁹³

Kada je reč o privrednoj politici koju je vodila Nedićeva vlada, treba istaći da je njena uloga bila naročito teška u pogledu sakupljanja raznih količina žitarica i drugih proizvoda. Razrez je izvršio generalni opunomoćenik za privredu Srbije, odnosno njegov stručni štab. Međutim, realizaciju razreza bila je dužna da sprovede Nedićeva vlada, odnosno njene nadležne službe.²⁹⁴ Razrez je izveden prethodno za celu Srbiju, potom je razbijen na okruge, srezove, opštine, za svako domaćinstvo posebno. Nemačke firme koje su tu bile osnovane imale su da izvrše jedino isplatu po maksimiranim cenama, i to od novca koji su uzimale iz Srpske narodne banke. Za svaku vršalicu, Nedićeva vlada je odredila svog poverenika čiji je zadatak bio da u posebne knjige, uvede količinu ovršenog žita po svakom domaćinstvu. Predstavnici nemačkih okupacionih vlasti strogo su nadgledali i kontrolisali rad kvislinških organa. Srpska državna straža, Poljska straža i organi predstojništva policije po gradovima uvek su bili prisutni da u slučaju potrebe intervenišu protiv svih onih koji bi pružili bilo kakav otpor. Nisu bili retki slučajevi da su proizvođači, zbog aktivnog ili pasivnog otpora, hapšeni, zlostavljani, izvođeni pred nemački ratni sud, pred Nedićev preki sud,

²⁹¹ Isto.

²⁹² Isto.

²⁹³ AS, Nća, Min. privrede, br. 543/44, neregistrovano.

²⁹⁴ Procedura oko otkupa žitarica u Srbiji bila je, prema izjavi T. Dinića na saslušanju 27. II 1946, sledeća: „U nemačkom privrednom odeljenju prvo se je vodila diskusija o tome koliki je godišnji prinos žitarica u našoj zemlji. I tu je bilo nagađanja između naših predstavnika i Nemaca. Kada su došli do jednog sporazuma u pogledu iznosa prinosa, onda je sledovala odluka da se jedan procenat ustupi Nemcima, koji su oni imali da otkupe po maksimiranim cenama. Taj procenat bio je razdeljen na sve srezove koliko je koji srez imao da dà; obrazovane su mahom nemačke firme, koje su vršile samo isplatu, jer su, defakto, upravni organi bili ti koji su prikupljali određenu kvotu žitarica za svaki srez. Nemačke firme za otkup žitarica povlačile su iz Narodne banke (srpske) novac i samo zbog toga što su one vršile isplatu, dobijali su kao zaradu 1 dinar po kilogramu. Ako je bilo, npr., 10.000 vagona žitarica za otkup, što iznosi 100 miliona kilograma, znači da su nemačke firme samo zbog toga što se preko njih vršila isplata otkupa, zaradile 100 miliona dinara. Ali, nije samo na ovome ostajalo, već su nemačke firme liferovale brašno od tih otkupljenih žitarica i po svakom kilogramu brašna zaradivale daljih 5 dinara, što znači da su nemačke firme, ne ulažući nikakav kapital, otkupom žitarica u iznosu od samo 10 hiljada vagona zaradivale 600 miliona dinara“ (Arhiv SUP Srbije, neregistrovano).

upućivani na prinudni rad u Nemačku ili neku drugu evropsku zemlju, a bilo ih je koji su slati u Koncentracioni logor Banjicu i u druge zatvore kaznionice u Srbiji.²⁹⁵

U svemu ovome najgore su prolazili poljoprivredni proizvođači. Veliki broj domaćinstava nije dobijao od godišnje žetve ni onoliko koliko ton je bilo potrebno za ishranu svojih članova, a morali su da predaju razrezane količine žitarica i drugih proizvoda. Kvislinške vlasti u Srbiji, bojeći se da neće ispuniti obaveze koje je propisao generalni opunomoćenik za privredu, donosile su u većini slučajeva rešenja o prinudnom otkupu još pre nego što su dobile izveštaj od svog poverenika sa vršidbe. Međutim, nema preciznih podataka koliko je za koju godinu okupacije žita i drugih proizvoda opljačkano od stanovništva Srbije. Evidentno je da su na tom planu za okupatore i kvislinge najslabiji rezultati bili 1941. godine zbog partizanskog oružanog ustanka u ovoj pokrajini. *Novo vreme* je već 19. juna 1941. pisalo da Savet komesara, po naređenju Nemaca, organizuje otkup žitarica iz roda 1940/41; da je doneta naredba da se poljoprivrednim proizvođačima ostavi po 30 kg pšenice ili 60 kg kukuruza, a sve ostalo treba predati u nemačke magacine.²⁹⁸ Komesarijat za cene pri Komesarijatu za privredu Srbije pisao je u svom izveštaju od 23. avgusta 1941. da je otkup koža od „izuzetnog značaja za Nemce“ te se ovom zadatku mora pokloniti više pažnje s obzirom na to da proizvođači „ne ispunjavaju svoje obaveze zbog niskih cena“. U vezi s tim tražio je od generalnog opunomoćenika za privredu Srbije saglasnost da se cene nešto povećaju i da se prema onima koji viškove ne predaju, preduzmu oštre sankcije.²⁹⁷

Većina izveštaja koji su pristizali sa terena u Ministarstvo privrede i poljoprivrede Nedićeve vlade govorila je da se razrez otkupa sprovodio bez ikakvih kriterija i da su seljacima morali oduzimati celokupne količine žitarica da bi podmirili obaveze prema nemačkim okupacionim vlastima. S tim u vezi je i izveštaj okružnog načelnika u Leskovcu od 1. decembra 1942. koji je uputio šefu Srpske državne bezbednosti Dragomiru — Dragom Jovanoviću. U ovom dokumentu rečeno je pored ostalog i sledeće: „Ekonomske prilike u okrugu i nadalje ostaju vrlo teške. One su takođe jedan od uzroka što je partizanska akcija u ovom okrugu bila zahvatila tolikog maha i ugrožavala teritoriju celog okruga leskovačkog. Razrez otkupa pšenice i suviše je veliki, zbog čega otkup ni do danas nije u potpunosti izvršen. U izvesnim srezovima taj otkup nije dostigao ni 50%. Predviđeni razrez kukuruza dostiže ogromnu cifru, tako da se unapred može sa sigurnošću predvideti da se otkup u predviđenom iznosu neće moći izvršiti. Berba kukuruza bila je veoma slaba, i podbacila su sva očekivanja. Otuda postoji jedna tendencija stanovništva da se sa potrebnim količinama namirnica blagovremeno snabde, bojeći se da će

²⁹⁵ Zb. NOR, 1-4, 271; N. Zivković, n. d., 392.

²⁹⁸ *Novo vreme*, 19. VI 1941.

²⁹⁷ AS, Nća, Min. privrede br. 2800, neregistrovano.

posle otkupa biti nemoguće nabaviti, i uz najviše cene, artikle potrebne za ishranu."²⁹⁸

Područje okupirane Srbije sa Banatom bilo je podeljeno na 14 okruga. U toku 1941. trebalo je da se prinudno otkupe 34.000 vagona pšenice i kukuruza.²⁹⁹ Koliko je taj plan realizovan nema preciznih podataka. Izvesno je da je 1942. godine, za Nemačku i njen okupacioni aparat na teritoriji Srbije i Banata, trebalo prinudnim putem otkupiti 320.000 tona pšenice, 600.000 tona kukuruza i 90.000 tona ovsa, raži i ječma.³⁰⁰ Međutim, na osnovu jednog Nojhauzenovog izveštaja koji je uputio opunomoćeniku za privredu za Jugoistok, čije je sedište bilo u Beču, naglašava se da je plan otkupa za Srbiju sticajem mnogih okolnosti podbacio i da je ostvarena svega jedna trećina od planiranog — 111.829 tona pšenice. Posebno se ističe da je od otkupljene količine: 39.943 tona izvezeno u Nemačku; 17.027 tona utrošeno za izdržavanje nemačke vojske; 19.247 za druge nemačke institucije na okupiranom području i 35.608 tona za ishranu gradskog stanovništva. Pored otkupljenih količina pšenice, Nojhauzen podvlači da je otkupljeno i izvezeno 659 tona raži; 96.743 tone kukuruza, 1.794 tone ječma i 9.924 tone ovsa.³⁰¹

Nojhauzen daje podatke o pljački žitarica sa teritorije Srbije i Banata i za 1943. godinu. Prema njegovom izveštaju od kraja te godine, u toku jula, avgusta, septembra i oktobra prinudno je oduzeto 196.000 tona pšenice, 220 tona kukuruza, 1.184 tone raži, 7.700 tona ječma, 18.000 tona zobi i da je sve to upotrebljeno za izvoz u Nemačku, za izdržavanje nemačkog vojnog i civilnog aparata u Srbiji i za ishranu radništva zaposlenog u preduzećima koja su proizvodila za Nemačku.³⁰² Za 1944. godinu u nemačkim izvorima nema podataka koliko je prinudno oduzeto žitarica iz Srbije i Banata. Jedino se vidi da je štab Generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji planirao da sa ovog područja prinudno oduzme 38.000 vagona žita.³⁰³ Ali, ratna sreća, počela je tada da okreće leđa nemačkim okupatorima na svim frontovima: istoku, zapadu pa i u Jugoslaviji. Oružani ustanak, i više od toga: narodnooslobodilačka borba i revolucija u Srbiji buktala je još većim intenzitetom nego 1941. godine. Stvoreni su novi partizanski odredi, brigade i divizije NOVJ te je neprijatelj stalno napadan i nije imao mnogo

²⁹⁸ AVII, Nća, br. 7/7-1, k. 21; Zb. NOR, 1-21, 343. — U citiranom izveštaju rečeno je i ovo: „Neproizvođačko stanovništvo snabdeva se potrebnim namirnicama putem trampe. Prednosti trampe predstavljaju ponekad i najnužniji artikali domaćinstva. Tako pored raznih ćilimova, odela, posuda, trampise i za posteljne čaršafe, jastuke pa čak i jorgane. Ovo najbolje ukazuje na psihozu kod naroda u odnosu na mogućnost ishrane.”

^{2,9} N. Zivković, n. d., 389.

³⁰⁰ AVII, NAV, N-T-75, r. 256, s. 996, Dnevnik komandanta Vojnoupravnog štaba za Jugoistok.

³⁰¹ AVII, NAV, N-T-75, r. 69, s. 83.

³⁰² AVII, NAV, N-T-75, r. 69, s. 83, Nojhauzenov izveštaj generalnom opunomoćeniku za privredu Jugoistoka.

³⁰³ AVII, NAV, N-T-501, r. 256, s. 572.

vremena u periodu jul—septembar 1944. da vodi računa o ubiranju letine. Tada su nacisti bili više zaokupljeni mislima kako da se sa što manje gubitaka povuku iz Srbije.

Novčane kontribucije, koje su Nemci razrezivali Nedićevoj vladi, bile su poseban teret za stanovništvo Srbije. Privreda Srbije, usled nezapamćene eksploatacije, bila je do te mere deficitarna da je kvislinška administracija, sem naturalnih obaveza, svakodnevno razrezivala nove poreze da bi bar približno udovoljila zahtevima nemačkih okupacionih vlasti. U vezi s tim šef Upravnog štaba vojnopravnog komandanta, pisao je 29. septembra 1942. komandantu Jugoistoka generalu Leru: „U interesu oružanih snaga potreban je intenzivan nadzor nad zemaljskom *finansijskom upravom* od strane okupacione sile. Naročito posle nove podele unutrašnje uprave, Upravni štab je sproveo novu podelu finansijske administracije da bi se zajemčilo zahvatanje poreskih prihoda. Povećanje poreza, zavođenje novih poreza i strogo naplaćivanje izostatka, kao i novo zahvatanje dohotka pod nemačkim nadzorom je potrebno da bi se obezbedili izdaci potrebni u nemačkom interesu.”³⁰⁴

Kolike su bile stvarne sume koje je Nedićeva vlada svakog meseca morala da isplati nemačkim okupacionim vlastima, nema preciznih podataka. Često je novac uziman, a to nije nigde ni zabeleženo. Turner u citiranom izveštaju Leru navodi da je kvislinška srpska vlada od maja do 29. septembra 1942, na ime okupacionih troškova, isplatila Nemcima 3,26 milijardi dinara, od čega: za stanovanje trupa 1,04 milijardi; isplata potvrda za primljene stvari 0,14 milijardi; nadoknada za upropašćene delove vojne opreme 0,07 milijardi, što je ukupno iznosilo 4,51 milijardi dinara. Pored toga, šef Upravnog štaba tvrdi da su tog meseca (dakle septembra 1942) okupacioni troškovi iznosili 240 miliona dinara.³⁰⁵ Međutim, Milan Nedić u memorandumu od 16. septembra 1942 (dakle, petnaest dana pre nego što je Turner poslao izveštaj Leru), koji je uputio vojnopravnom komandantu Srbije, navodi podatke koji govore da su okupacioni troškovi tada bili znatno veći nego što ih je Turner prikazao. Naime, Nedić tvrdi da su samo za godinu dana (od aprila 1941. do aprila 1942) okupacioni troškovi iznosili 4 do 5 milijardi dinara, a to znači da su do sredine septembra iznosili još bar oko 2 milijarde, što bi ukupno bilo oko 7 milijardi dinara.³⁰⁸

³⁰⁴ AVII, NA, red. br. 9/14, k. 27.

³⁰⁵ Isto. — U daljem tekstu citiranog izveštaja, Turner navodi i sledeće: „Primanja iz poreskih prihoda nisu dovoljna za to. Zaduženje države kod Narodne banke sada je 6 milijardi, do kraja godine 8 milijardi. Novčani opticaj sada je 11,5 milijardi, do kraja godine 14 milijardi. Bio je planiran prihodni zajam, ali je, na želju instanci u Rajhu, morao zasad biti odložen. — U sporazumu s institucijama u Rajhu, imovina likvidiranih Jevreja, regulisana u korist Srbije, naplaćeni iznos će, kako se predviđa, biti potpuno utrošen za nadoknadu ratne štete. Uprkos svim teškoćama, razvoj finansijske situacije u Srbiji je povoljniji no u drugim balkanskim državama, naročito u Grčkoj.”

³⁰⁸ AVII, Mikroteka, NAV, N-T-501, rol. 256, mf. 1024—34. — Kako su Nemci upropašćivali srpsku privredu pljačkom neviđenih razmera, piše lično Nedić u svom memorandumu 22. II 1943, koji je uputio generalu Baderu. U vezi

U daljem tekstu citiranog memoranduma Milan Nedić ističe da su okupacioni troškovi naglo povećavani i da ih njegova vlada, bez obzira na visinu poreza koji je razrezivan na stanovništvo Srbije, nije mogla sakupiti u traženim iznosima. O tome Nedić govori i u istražnom zatvoru UDB-e: „U prvo vreme, kada sam obrazovao vladu, isplaćivali smo Nemačkoj 120 miliona mesečno, pa se ta cifra kasnije stalno pela i u 1944. godini dostigla je jednu milijardu dinara mesečno. Iz ovoga se vidi da se Nemci nisu pridržavali obećanja da će fiksirati jednu određenu sumu. Nemci su čak zahtevali 1944. godine i veće sume koje su se približavale do dve milijarde, ali vlada nije mogla da nađe za tolike sume pokrića.“³⁰⁷

Posebne obaveze Nedićeve vlade bile su da finansijskim sredstvima pomaže intenzivniju proizvodnju svih rudnika, kako bi mogli proizvoditi što većim kapacitetom. Pored toga, trebalo je da kvislinška vlada obezbedi celokupnu radnu snagu za gotovo sve rudnike na teritoriji uže Srbije. Na osnovu izveštaja Ministarstva privrede Nedićeve vlade od 22. oktobra 1941. vidi se da su usled kratkotrajnog aprilskog rata gotovo svi rudnici ostali neoštećeni (sem Borskog rudnika), što je bila neobično povoljna okolnost za nemačke okupatore, jer su odmah mogli da uključe pogonske kapacitete u svoje ratne privredne planove.³⁰⁸

Pored mesečnih okupacionih troškova, Nedićeva vlada je morala da sa sredstvima opljačkanim od naroda učestvuje u rekonstrukciji Borskog rudnika. Prema nekim podacima, nominalno, ta cifra je dostizala više od 250 miliona dinara, ne računajući otplatu mašina i materijala uvezenog iz Nemačke, plaćenog preko kliringa.³⁰⁹

s ovim on je istakao: „Ali, na žalost, organi nemačkog privrednog rukovodstva, postupaju, i to naročito u ravnici, na taj način, da cela zemlja ide u susret jednog osiromašenja i tako ka jednom formalnom privrednom slomu, što mora da dođe sa svim svojim nepoželjnim pojavama, koje će imati teške posledice. Ja sam najdublje uveren da to ni u kom slučaju ne odgovara željama nemačkog privrednog rukovodstva i stoga vas molim da sa izmenom dosad započete taktike, sa jednom planskom saradnjom sa nadležnim srpskim vlastima, pri iskorišćavanju dobara sa teritorije Srbije, te da bi time olakšali moju i inače tešku odgovornost pred bogom i pred istorijom“ (Arhiv SUP Srbije, br. 27527/147 — neregistrovano).

³⁰⁷ Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju M. Nedića od 30. I 1946. — Na pitanje islednika da li su Nemci taj dobijeni novac na osnovu „prava kontribucije“ izvozili, odnosno iznosili u Nemačku, Nedić je rekao: „Taj novac samo delimično je iznošen u Nemačku, a uglavnom ostajao je u zemlji i Nemci su s tim novcem plaćali naše produkte po maksimiranim cenama. Znači, Nemci su istim novcem koji su dobijali od naše vlade 'otplaćivali' sve ono što su iz zemlje izvozili u Nemačku, pa im je čak preteklo, da i delimične sume novca iznesu u Nemačku.“ — Kada je reč o novčanim kontribucijama, Tanasije Dinić je bio još određeniji u svojoj izjavi na saslušanju 27. II 1946: „Još odmah po kapitulaciji Jugoslavije, prvo kome-sarska uprava, a docnije srpska vlada, isplaćivale su Nemcima stalne mesečne kontribucije. Iznos ovih kontribucija se povećavao da bi u 1944. godini dostigao oko 2 milijarde dinara mesečno“ (Arhiv SUP-a Srbije, neregistrovano).

³⁰⁸ AS, Nća, Min. privrede, br. 283, 22. X 1941, Ekspoze Ministra privrede Nedićeve vlade uz predlog budžeta državnih rashoda i prihoda za 1942. godinu.

³⁰⁹ N. Živković, n. d., 330.

Nemački i kvislinški izveštaji se razlikuju u podacima o tome koliko su Nemci tokom četvorogodišnje okupacije izvezli raznih metala iz Borskog rudnika. Činjenica je, međutim, da su zbog rekonstrukcije rudnika tokom 1941. proizvedene neznatne količine. Ali sledećih godina okupacije kapaciteti proizvodnje su naglo porasli. Iz jedne studije, koja je objavljena povodom 65-godišnjice Borskog rudnika, pored niza drugih podataka, navode se i podaci o količinama ruda koje su Nemci izvezli iz Borskog rudnika tokom 1941—1944. godine. Istaknuto je da je za ceo ovaj period u Nemačku izvezeno 104.000 tone blister-bakra; tj. po godinama: 1941. — 23.000 tona; 1942. — 32.000 tona; 1943. — 27.000 tona; i 1944. godine — 22.000 tona blister-bakra.³¹⁰

Ogromne količine ostalih ruda, Nemci su neprekidno izvozili za sve vreme okupacije. Nismo u mogućnosti da navedemo sve te podatke (iako njima raspolažemo), čak ako bi ih grupisali i poredali u više tabela, jer bi nam to oduzelo mnogo prostora. Međutim, navešćemo samo neke, sumarne cifre da bi se bar donekle videlo kakvih je razmera eksploatacija koju je sprovodila nemačka okupacija Srbije. Na primer, u toku drugog svetskog rata samo rude pirita izvezeno je iz Srbije i transportovano za Nemačku 980.000 tona, što znači da je ruda iz majdanpečkih jama vrlo intenzivno vađena.³¹¹

U rudniku olova i cinka u Trepči, gde Nedićeva vlada nije bila angažovana kao, na primer, u Borskom rudniku i drugim na teritoriji uže Srbije, u periodu 1941—1944, kada je rudnik bio pod nemačkom okupacijom, proizvedene su sledeće količine ruda: u toku 1941. iskopano je i prerađeno 595.211 tona rude; 1942. — 344.459 tona; 1943. — 394.402 tone i 1944. — 272.031 tona rude.³¹²

Posebno su Nemci bili zainteresovani i za eksploataciju rudnika antimona: Zajača, Lisa, Kostajnik i Krupanj; za nalazišta hromove rude kod Čačka, Raške i Drenice. Na osnovu podataka nemačkog Ministarstva privrede, samo u periodu od maja do avgusta 1941. iz nalazišta u Srbiji izvezeno je 1.640 tona azbestne rude.³¹³

³¹⁰ M. Stanković, *Rudarsko-topioničarski basen Bor*, 16; opširnije o ovom vidi: dr Zivko Avramovski, *Borski rudnik i Treći Rajh*.

³¹¹ Opširnije o ovom vidi u citiranoj studiji dr Nikole Zivkovića.

³¹² N. Zivković, n. d., 339.

³¹³ AVII, NAV, N-T, 71, R-116, s. 620—641/620—650. — Milan Nedić u zapisniku 30. I 1946. daje svoju verziju pljačke koju su Nemci uaturi oduzimali od stanovništva Srbije: „Nemci nisu iako je treća tačka uslova bila prihvaćena, nikada hteli da odrede veličinu daćija uaturi u pojedinim proizvodima. Koliko mi je ostalo u sećanju, Nemci su iz Srbije izvozili prosečno 15.000 vagona pšenice, oko 1.000 vagona zob, a tako isto raž i ječam. Sto se tiče drugih proizvoda kao što su pasulj, krompir, pernat živine, jaja i svega ostalog, ne bih mogao reći u kojim su količinama iznosili, niti je za to bila predviđena određena mera. U naročito velikim količinama izvozili su meso.” Na pitanje islednika da li su Nemci vršili kakvu nadoknadu za ove proizvode, Nedić je objasnio: „Nemci su činili nadoknadu time što su isplate vršili po maksimiranim cenama, i to u našem novcu, koje su oni sami odredili.” Nedić je takođe odgovorio na pitanje o kontribucijama iz drugih grana privrede: „Preko ministarstva za šume Nemci su uzimali, zapravo izvozili u

Svi rudnici uglja na teritoriji okupirane Srbije odmah su stavljeni u pogon. Nedićeva vlada je bila naročito angažovana da ova grana privrede radi punim kapacitetom. Ugalj je bio neophodan, ne sumo za privredne objekte od posebnog interesa za nemačkog okupatora, već i za ogrev okupacionih vojnih snaga; zatim, kao pogonsko gorivo za željeznice,³¹⁴ za ogrev stanovništva, a jedan deo uglja Nemci su odvozili u Nemačku. Tokom 1940. godine u 8 rudnika kamenog uglja, 14 rudnika mrkog uglja i 39 rudnika lignita, koji su eksploatisani na teritoriji Srbije, ukupno je bilo zaposleno 11.766 radnika, a proizvedeno 1,771.431 tona uglja.³¹⁵ Neposredno posle okupacije proizvedeno je znatno manje: 325.000 tona kamenog, 68.000 tona mrkog uglja i 38.000 lignita. Naročito su opali kapaciteti proizvodnje u drugoj polovini 1941, kada se oružani ustanak širio gotovo u svim krajevima okupirane Srbije.³¹⁶ Kasnije, tokom 1942, a naročito 1943. godine proizvodni kapaciteti svih vrsta uglja znatno su povećani, pa je i radnika u rudnicima bilo više nego uoči rata: na primer, februara 1943. u 61 rudniku bilo je zaposleno 14.028 jamskih i spoljnih radnika.³¹⁷

Međutim, proizvodnja uglja i ogrevnog drveta nije ni izdaleka mogla da podmiri potrebe gradskog stanovništva i privrede uopšte u okupiranoj Srbiji, a posebno one koja je bila označena kao „izuzetno potrebna za četvorogodišnji plan Nemačkog Rajha“. To se vidi i iz jednog pisma komandanta Jugoistoka (a ujedno komandanta Srbije), generala Hansa Felbera, od novembra 1943, koje je uputio lično Milanu Nediću. Naime, Felber, oštrim tonom navodi da seča drva ne ide po planu; da

Nemačku, kako drvo za ogrev, tako i za gradu, a naročito su izvozili meko drvo, mislim od smreče, za avione. Preko istog ministarstva, takođe su izvozili olovo, bakar, antimon, pirit, i zlato. Nemci su vršili eksploataciju šumske i rudne industrije prema svojim potrebama i izvozili u količinama koje su njima bile potrebne. Napominjem da su bili naročito razradili rudnike bakra u Boru i olova u Trepči" (Arhiv SUP Srbije, neregistrovano).

³¹⁴ Nemci su kvislinškim upravama u Srbiji stavili u zadatak da zgradi željezničke stanice, koja je od bombardovanja 6. aprila 1941. porušena, što pre osposobe. Prema nekim podacima, izgradnja ovog objekta stajala je 300 miliona dinara i bila je završena 7. novembra 1941 (*Novo vreme*, 30 X 1941).

Prema podacima Ministarstva privrede Nedićeve vlade, godišnja potrošnja uglja kod državnih železnica za 1943. godinu iznosila je 635.000 tona. (AS, Nća, br. 3139/44, neregistrovano).

³¹⁵ *Novo vreme*, 10. VI 1941.

³¹⁶ *Novo vreme*, 5. XII 1941. — Šef odeljenja vojne uprave pri štabu Generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji, Kajzer, žalio se u jednom svom govoru početkom decembra 1941. da partizanski odredi ometaju napore Nedićeve vlade i okupatora, ometaju nesmetanu proizvodnju uglja. On je u vezi s tim naglasio: „Komunističke bande svuda, gde god su mogle prodrati, odmah su planski onemogućile vadenje uglja. One su nesumnjivo verovala, da će time pogoditi Nemačku. Međutim, komunisti su sigurno zaboravili da Nemačka danas vlada gotovo polovinom proizvodnje uglja u svetu i da raspolaže sa više miliona tona godišnje proizvedenog uglja" (*Novo vreme*, 5. XII 1941).

³¹⁷ AS, Nća, br. 9736/43, Iz evidencije Ministarstva privrede Nedićeve vlade od februara 1943.

drva nema u zalihama, za šta se optužuje Nedićeva vlada. Takođe se ističe da su partizanski odredi jedan od uzročnika smanjenih kapaciteta seče drva, jer kako je Felber istakao „u svakoj šumi ima po nekoliko grupa, a Nedićeve oružane snage nisu sposobne da se sa njima obračunaju". Da bi se situacija koliko-toliko popravila, komandant Jugoslova naređuje Nedićevoj vladi da preduzme energične mere u svakom pogledu, s tim što će i on (Felber), preko generalnog opunomoćenika za privredu, „dati obezbeđenje i materijalna sredstva".³¹⁸

Kolika je bila oskudica u ogrevnom drvetu vidi se i iz jednog pisma Centrale za drvo u Beogradu od kraja decembra 1943, koje je preko Ministarstva privrede upućeno svim sreskim načelnicima: „Realizacija planske seče u 1943. godini strašno je podbacila. Po izdatim odobrenjima za kupovinu nije isporučeno ni 10% drvne mase. Usled takvog stanja stvari, snabdevanje ogrevnim drvetom pasivnih potrošnih dobara — naročito Beograda, došlo je u kritično stanje. Za ilustraciju prilika u kojima se Beograd nalazi, navešćemo činjenicu da se merodavni faktori bave mišlju da u kritičnom momentu pristupe seči parka Košutnjak i nacionalnog parka Avala, kako bi se spasio stanovništvo Beograda od nastupajuće zime."³¹⁹

Dali smo u ovom poglavlju samo u najkraćim crtama pregled rada kvislinga na obnavljanju privrede u okupiranoj Srbiji i njenom uključivanju u četvorogodišnji plan vlade Rajha. Takođe smo istakli napore nemačkih okupacionih vlasti da se srpska privreda do maksimuma eksploatiše. Međutim, u nemačkim i kvislinškim izvorima ima obilje podataka o ovom pitanju pa ćemo drugom prilikom i na drugom mestu nastojati da šire analiziramo ceo ovaj problem zbog njegovog značaja u pogledu potpunijeg sagledavanja nemačke privredne okupacione politike i pomoći kvislinških srpskih vlada da se ta politika dosledno primenjuje u praksi.

³¹⁸ AS, Nća, br. 134648, Min. privrede, neregistrovano.

³¹⁹ AS, Nća, br. 12895/43, neregistrovano.